

1

ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ

ЧАСОПИС ЗА ПЕДАГОШКУ ТЕОРИЈУ И ПРАКСУ

ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ

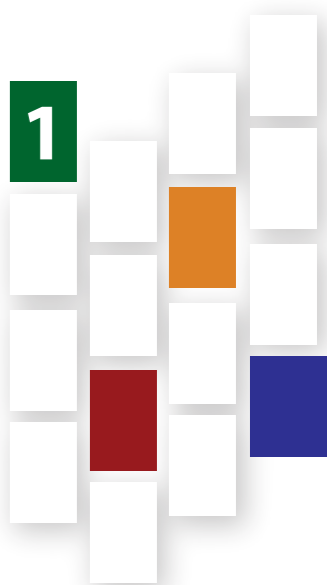
EDUCATION

edukation

Образование

Ausbildung

éducation

UDK - 37
ISSN 0350 - 1094

2015

ПОДГОРИЦА, 2015 .

ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ
часопис за педагошку теорију и праксу

УДК – 37

ISSN 0350 – 1094

ПОДГОРИЦА

Год XL

Годишњи број 1

2015

Часопис издаје Завод за уџбенике
и наставна средства Подгорица

Први број часописа „Васпитање и
образовање” је изашао 1975. год

Излази тромјесечно

Тираж 1000

Рукописи се не враћају

Штампа “Штампарија Обод”
АД Цетиње

Главни уредник
Радован Дамјановић

Одговорни уредник
Др Божидар Шекуларац

Редакција
Др Ратко Ђукановић
Мр Наташа Ђуровић
Зорица Минић
Др Изедин Крнић
Др Божидар Шекуларац
Радован Дамјановић

Секретар Редакције
Снежана Јовановић

Лектор
Сања Орландић

Преводилац
Мр Радослав Милошевић-АТОС

Коректура
Весна Вујовић

Корице
Слободан Вукићевић

Компјутерска обрада
Марко Липовина

ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ

ЧАСОПИС ЗА ПЕДАГОШКУ ТЕОРИЈУ И ПРАКСУ

1

Подгорица, 2015

Уредништво и администрација:
ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ
Подгорица, Римски трг бб
Телефон: 00 382 20 265-024; 00 382 20 405-305; 00 382 67 391 391

Е-mail :
casopis.mpin@mps.gov.me
snezana.jovanovic@mna.gov.me
radovan.damjanovic@mps.gov.me

Годишња претплата:

- за студенте 5.00 €
- за појединце 10.00 €
- за установе 15.00 €
- за иностранство 20.00 €

Износ претплате за већи број прималаца од 5 (пет) умањује се за 20%

Претплата се уплаћује на жиро рачун: 510 – 267 – 15

Завод за уџбенике и наставна средства Подгорица

* * *

Главни уредници:

Радивоје Шуковић (1975-1978); Стеван Костић (1979-1983);
Милош Старовлах (1983-1991); Др Божидар Шекуларац (1992-1996);
Крсто Лековић (1997-1998); Др Павле Газивода (1999-2007);
Радован Дамјановић (2007-.....)

Одговорни уредници:

Наталија Соколовић (1977-1978); Боривоје Ћетковић (1979-1998);
Др Божидар Шекуларац (1999-.....)

САДРЖАЈ
CONTENTS
1/2015

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ (научни, истраживачки, прегледни, стручни радови)

Славка ГВОЗДЕНОВИЋ ДОЖИВОТНО ОБРАЗОВАЊЕ ИЗМЕЂУ ИДЕЈЕ И СТВАРНОСТИ .	17
Софија КАЛЕЗИЋ – ЂУРИЧКОВИЋ МОДРА ПЛАНИНА И ДРУГЕ БАЈКЕ ДРАГАНЕ КРШЕНОВИЋ – БРКОВИЋ	27
Татјана РАДОЈЕВИЋ Игор ЂУРИЋ УЛОГА ПОРОДИЦЕ У РАЗВОЈУ СПОСОБНОСТИ КОМУНИЦИРАЊА КОД ДЈЕЦЕ	43
Нада ШАКОТИЋ Бојана МИРАНОВИЋ РЕФОРМСКИ КУРИКУЛУМ УСМЈЕРЕН НА ДЈЕЦУ С ПОСЕБНИМ ОБРАЗОВНИМ ПОТРЕБАМА	57
Веселин БУЛАТОВИЋ ПРОБЛЕМ МЕТОДЕ КОД ДЕКАРТА	69
Зоран ЈОВОВИЋ БИРОКРАТСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ТУРИЗМУ КАО ПОДСИСТЕМУ ДРУШТВЕНОГ СИСТЕМА	79
ПРЕУЗЕТО ИЗ ДРУГИХ ЧАСОПИСА	
Јелена КОСИЊЕЦ ПЕДАГОГИЈА УМЈЕТНОСТИ ВАЖАН ДИО ОПШТЕ ПЕДАГОГИЈЕ	95

НАСТАВНО-ВАСПИТНИ РАД

Весна РАДУЛОВИЋ
МОГУЋНОСТ ПРИМЈЕНЕ ПОЛУПРОГРАМИРАНЕ
НАСТАВЕ У ОБРАДИ РЕГИОНАЛНО ГЕОГРАФСКИХ
ТЕМА У ОСНОВНОЈ ШКОЛИ 107

Марина ПЕТРОВИЋ
ПРИМЈЕНА *ICT* АЛАТА У НАСТАВИ ФИЗИКЕ 127

Марија ЛЕКИЋ
ПРИМЈЕР КОРИШЋЕЊА СОФТВЕРА
У НАСТАВИ МАТЕМАТИКЕ 145

Мирослав ДОДЕРОВИЋ
Здравко ИВАНОВИЋ
ПАТАМОЛОШКА ПРОБЛЕМАТИКА И НЕОПХОДНОСТ ЊЕНЕ
АКТУЕЛИЗАЦИЈЕ У ОСНОВНОЈ И СРЕДЊОЈ ШКОЛИ 153

ПРИКАЗИ

Вера Ђукановић
КАПИТАЛНО ДЈЕЛО: *Bibliografija Njegoš*, Institut za
crnogorski jezik i književnost, 2013. 181

Новица ВУЈОВИЋ
КАПИТАЛНА СТУДИЈА О РАЗВОЈУ
ПИСМЕНОСТИ У ЦРНОЈ ГОРИ
(Божирад Шекуларац, Развој писмености у Црној Гори,
Факултет за црногорски језик и књижевност – Цетиње 2014) 187

Славко К. Шћепановић
ДРАГОЦЈЕНА КЊИГА ЗАХВАЛНИХ
ПОТОМАКА О УГЛЕДНИМ ПРЕЦИМА
(Јелена Ивановић, Милица Костић: Братство Пејовић са
Његуша – огранак протојереја Сава Пејовића);
Монографија – књига I, Документа – књига II;
Државни архив Црне Горе, Цетиње, 2013. 191

Мирослав ДОДЕРОВИЋ
(Проф. др Здравко Ивановић, Православни манастири
и цркве као градитељски објекти на подручју Куча
прије Другог свјетског рата, Издавач: Географски институт
Филозофског факултета, Никшић, 2014) 197

IN MEMORIAM

Радован ДАМЈАНОВИЋ
ДРАГОМИР ПЕТРИЋ (1923 – 2014)
Стручњак високог угледа и човјек завидне културе 203

Радован ДАМЈАНОВИЋ
МИЛУН ШТУРАНОВИЋ (1924 – 2014)
Цијењени стручњак и човјек високог моралног интегритета 205

CONTENTS

ARTICLES (scientific, research, reviews, professional papers)

Slavka GVOZDENOVIĆ LIFELONG LEARNING - BETWEEN THE IDEAL AND THE REALITY ..	17
Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ <i>THE BLUE MOUNTAIN</i> AND OTHER FAIRY TALES BY DRAGANA KRŠENKOVIĆ-BRKOVIĆ	27
Tatjana RADOJEVIĆ Igor ĐURIĆ THE ROLE OF FAMILY IN THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS IN CHILDREN	43
Nada ŠAKOTIĆ Bojana MIRANOVIĆ CURRICULUM REFORM IS AIMED AT CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS	57
Veselin BULATOVIĆ DESCARTES - PROBLEM OF METHOD	69
Zoran JOVOVIĆ BUREAUCRATIC ORGANIZATIONS IN TOURISM AS A SUBSYSTEM OF THE SOCIAL SYSTEM	79
FROM OTHER MAGAZINES	
Jelena KOSINJEC ART PEDAGOGY AS AN IMPORTANT PART OF GENERAL PSYCHOLOGY	95

TEACHING AND EDUCATIONAL WORK

Vesna RADULOVIĆ
APPLICATION OF SEMI-PROGRAMMED INSTRUCTION
FOR TEACHING REGIONAL GEOGRAPHIC
THEMES IN PRIMARY SCHOOL 107

Marina PETROVIĆ
USE OF ICT TOOLS IN TEACHING PHYSICS 127

Marija LEKIĆ
USING SOFTWARE APPLICATION TO TEACH MATH 145

Miroslav DODEROVIĆ
Zdravko IVANOVIĆ
PATOMOLOGIC PROBLEMS AND THE NECESSITY
OF ITS TEACHING ACTUALIZATION
IN ELEMENTARY AND SECONDARY SCHOOLS 153

REVIEWS

Vera Đukanović
SIGNIFICANT WORK: *Bibliography Nyegosh*.
Institute for Montenegrin Language and Literature, 2013 181

Novica VUJOVIĆ
SIGNIFICANT STUDY ON LITERACY
DEVELOPMENT IN MONTENEGRO
(Božidar Šekularac, *Development of Literacy in Montenegro*,
Faculty for Montenegrin Language and Literature – Cetinje 2014) 187

Slavko K. Šćepanović
VALUABLE BOOK OF GRATEFUL DESCENDANTS
ABOUT THEIR DISTINGUISHED ANCESTORS
(Jelena Ivanović, Milica Kostić: **Pejović Fraternity
from Nyegushi – branch of archpriest Savo Pejović**);
Monograph – Book I, Documents – Book II; State Archives
of Montenegro, Cetinje, 2013. 191

Miroslav DODEROVIĆ
(Prof. dr Zdravko Ivanović, **Orthodox monasteries
and churches as building objects in the region
of Kuči before the World War II**, Publisher:
Institute for Geography, Faculty of Philosophy, Nikšić, 2014) 197

IN MEMORIAM

Radovan DAMJANOVIĆ
DRAGOMIR PETRIĆ (1923-2014)
High-level expert and a man of immense culture 203

Radovan DAMJANOVIĆ
MILUN ŠTURANOVIĆ (1924-2014)
Distinguished Expert and a man of great moral integrity 205

ЧЛАНЦИ
(научни, истраживачки, прегледни, стручни радови)

Slavka GVOZDENOVIĆ¹

DOŽIVOTNO OBRAZOVANJE IZMEĐU IDEJE I STVARNOSTI

Rezime:

Vrijeme u kome živimo sve učestalije ispostavlja značaj koncepcije *doživotnog obrazovanja*, bilo da je riječ o normativnom regulisanju permanentnog obrazovanja ili o konkretnim aktivnostima koje se organizuju u različitim oblastima života i djelovanja. Budući da su u oba slučaja evidentni međusobni uticaji i isprepletanost nauke, obrazovanja, tehnološkog razvoja i tržišta rada, koncepcija doživotnog obrazovanja može se sagledavati iz različitih aspekata (ekonomski, politički, socijalni, psihološki, kulturni, medicinski), kao i sa stanovišta čovjeka, njegove ljudske suštine i ličnog razvoja. U tom kontekstu se otvara ključno pitanje: koliko razgovor o doživotnom obrazovanju korespondira sa aktuelnom politikom obrazovanja o kontinuiranom prilagođavanju znanja i vještina potrebama tržišta rada, s jedne strane, a u kojoj mjeri angažovanje na sticanju ključnih kompetencija za učenje tokom cijelog života doprinosi obogaćivanju ljudske ličnosti i obezbjeđivanju egzistencijalne sigurnosti onih koji se obrazuju, s druge strane?

Ključne riječi: doživotno obrazovanje, čovjek, učenje, znanje, potrebe, promjene.

Umjesto uvoda: Osvrt na kontekst

Činjenica da su promišljanja o permanentnom obrazovanju nerazdvojni dio istorije mišljenja i iskustva o čovjeku kao biću zajednice upućuje na sagledavanje društveno-istorijske uslovljenosti i označenosti teorijske koncepcije obrazovanja, s jedne strane i o konkretnim vaspitno-obrazovnim aktivnostima koje se organizuju u različitim oblastima života i djelovanja, s druge strane. U tom smislu se preispitivanje koncepcije *doživotnog obrazovanja* svaki put iznova ispostavlja kao aktuelno pitanje, bilo da riječ o određenoj društvenoj zajednici ili o pojedincima koji učestvuju u njenom oblikovanju i razvoju. Nesporno je da se u oba slučaja može govoriti o brojnim aspektima

¹ Slavka Gvozdenović je redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Nikšiću.

uzajamnih uticaja promjena u društvu i obrazovanju, koji su determinisani širim socijalnim kontekstom, kulturno-istorijskim nasljeđem i duhovnom situacijom vremena.

Vrijeme u kome živimo pokazuje da je društvo zasnovano na znanju istovremeno i društvo kontinuiranog učenja i obrazovanja. Međutim, uvid u rezultate brojnih teorijskih istraživanja i ishode planiranih promjena svjedoči o usporenom napredovanju kvaliteta obrazovanja i kvaliteta života, o permanentnoj krizi smisla i vrijednosti, a samim tim i o sve većim rizicima i nesigurnosti čovjeka savremenog društva. Transponovanje tih procesa na svakodnevnu egzistenciju pojedinaca i njihovo učestvovanje u životu društvene zajednice zahtijeva razvijanje odgovornosti društva i pojedinaca za dalji razvoj i pozitivno usmjeravanje procesa promjena. Trebalo bi, prije svega, diferencirati formalne od suštinskih promjena, normativnu uređenost različitih segmenata u društvu i obrazovanju i njihovo stvarno funkcionisanje, teorijsko osmišljavanje zahtjeva prilikom planiranja obrazovnih potreba i promjena, i realne mogućnosti da ti zahtjevi budu ostvareni.

Doživotno obrazovanje između ideje i iskustva

„Mi nazivamo pojam o nečemu, što nije, ali što treba da bude, uopšte idejom.“

Paul Natorp: *Opšta pedagogija*

Izvjesno je da prepoznavanje nezamjenljive uloge obrazovanja u razvoju ličnosti i društva implicira činjenicu da *kontinuirano (permanentno) obrazovanje* sve više postaje način života savremenog čovjeka, bilo da je riječ o radu na individualnom i profesionalnom samosaznanju, ili o preispitivanju i vrednovanju postojećeg stanja u obrazovanju i osmišljavanju mogućih pravaca razvoja. Pod kontinuiranim obrazovanjem se, u najkraćem, podrazumijevaju aktivnosti *obrazovanja/učenja* tokom cijelog života. Sam pojam ima dva osnovna značenja: u jednom se apostrofira teorijski aspekt (skup orijentacija, principa i ciljeva obrazovanja); dok se u drugom značenju diferenciraju obrazovne aktivnosti koje se organizuju na planu obrazovanja čovjeka tokom čitavog života.

Platon je pisao da obrazovanje treba da traje *od malih nogu do kraja života*, a Konfučije da je *vrhovni čovjekov cilj da se usavršava* obrazovanjem i vaspitanjem. Obrazovanje, prema Keršenštajneru, nikad ne dopijeva do svoga potpunog kraja, nego predstavlja progresivno ostvarivanje neprolaznih duhovnih vrijednosti. Djui je isticao da vaspitanje treba da podstakne i omogući obogaćivanje i proširivanje iskustva, da stvara želju za neprestanim razvojem i pruža sredstva za njegovo ostvarenje.

Razmatrajući uzajamnu povezanost između ideje i iskustva, Paul Natorp, na primjer, ukazuje na činjenicu da je ideja upućena na iskustvo i da predstavlja *beskonačni zadatak samoga iskustva*. Ideja „propisuje: napredak

od jednoga stepena do drugog u konačnom, ali k jednom samo zamišljenom cilju u beskonačnom, empirijski nedostižnom“ (P. Natorp, 1922: 7) Korelacija iznesenog stava sa sve učestalijim promovisanjem značaja koncepcije *doživotnog obrazovanja* upravo pogađa nesklad između individualnih i društvenih potreba i interesa, bilo da je riječ o normativnom regulisanju permanentnog obrazovanja ili o konkretnim aktivnostima koje se organizuju u različitim oblastima života i djelovanja. Iskustvo pokazuje da izneseni nesklad i brojni paradoksi u domenu individualne i socijalne egzistencije pojedinaca pothranjuju nastojanja nosilaca promjena o promovisanju plodnih ideja, temeljnih vrijednosti i interesa u cilju postizanja opšteg dobra. Ovaj trend se nastavlja potvrđujući raznolikost teorijskih koncepcija i ideja o *doživotnom obrazovanju* i *doživotnom učenju*², kao i neizvjesnost u ostvarivanju planiranih promjena, procesa i krajnjih ishoda. Iako svaka težnja želi da bude zadovoljena, njeno ostvarenje značilo bi smrt težnje, smatra Natorp. U tom smislu „težnja ne teži upravo da se samo ispuni i u svome ispunjenju ugasi, nego naprotiv, da se kao težnja održi, štaviše da se stalno ka cilju uzdiže i s tim ujedno i u svojoj jačini podiže“ (P. Natorp, 1922: 21) Stalnost promjena i razvoja u društvu i obrazovanju svjedoči o trajnoj usmjerenosti vaspitno-obrazovnih ciljeva na ličnost i zajednicu, odnosno na *osposobljavanje ličnosti za život u zajednici*, kao i o orijentaciji prema obezbjeđenju i unapređivanju kvaliteta obrazovanja/učenja tokom cijelog života.

Obrazovni kontinuitet obuhvata čitav ljudski život koji se, prema Deloru, temelji na osnovnim tipovima znanja ili *stubovima učenja*, a to su: *učenje za znanje, učenje za rad, učenje za zajednički život i učenje za postojanje*. Navedeni tipovi učenja mogu se ostvarivati u procesu formalnog, neformalnog i informalnog obrazovanja/učenja i kroz sva obrazovna područja tokom cijelog života. Delor ističe da je cilj razvoja *svestrano bogaćenje čovjekove ličnosti* od rođenja do kraja života, proces koji otpočinje upoznavanjem samog sebe a potom svijeta koji nas okružuje. Obrazovanje se „može posmatrati kao jedno unutrašnje putovanje čije faze odgovaraju stalnom procesu razvoja ličnosti. Obrazovanje, kao sredstvo zaokruživanja uspešnog radnog života je na taj način jedan vrlo individualizovan proces ali istovremeno i proces formiranja međusobne društvene sprege.“ (Ž. Delor, 1996: 86)

Doživotno obrazovanje – cilj i/ili sredstvo

Porast značaja koncepcije doživotnog obrazovanja korespondirao je sa ubrzanim naučno-tehnološkim razvojem i društvenim promjenama u savremenom svijetu. Budući da se količina informacija i novog znanja neprekidno povećava,

² Istovremeno treba podsjetiti da se, pored sinonimne upotrebe sintagmi *doživotno obrazovanje* i *doživotno učenje*, kod jednog broja teoretičara ukazuje na razliku u njihovom značenju. Prema tim shvatanjima *doživotno obrazovanje* obuhvata institucionalno organizovan proces učenja, dok je *doživotno učenje* širi koncept koji uključuje sve oblike učenja u svim životnim razdobljima (nenamjerno, neorganizovano, informalno učenje).

praktična primjena postojećih znanja i vještina postepeno zastarijeva. Izvjesno je da ti procesi impliciraju stalno usvajanje novih znanja, osposobljavanje čovjeka za ubranu adaptaciju svijetu koji se mijenja, redefinisane strategije obrazovanja, prilagođavanje znanja i vještina realnim potrebama tržišta rada. Imajući u vidu teorijska istraživanja u kojima se doživotno obrazovanje najčešće posmatra sa stanovišta naučne i tehnične revolucije, tehnološkog razvoja i njihove ekonomske koristi, a manje sa stanovišta čovjeka i obogaćivanja njegovog unutrašnjeg života, Dušan Savićević (1983: 25), na primjer, koncepciju *doživotnog obrazovanja* posmatra kao sastavni dio *humanističke filozofije čovjeka*, u čijem središtu je čovjek, njegova ljudska suština i njegov razvoj.³ U tom smislu pod doživotnim obrazovanjem podrazumijeva „filozofiju obrazovanja, misao o obrazovanju, obrazovnu koncepciju koja se odnosi na cjelokupno vaspitanje i obrazovanje bez obzira na njegov nivo i starosnu strukturu obuhvaćenih subjekata“. (Savićević, 1983: 24) Iako relevantnost navedenog promišljanja koncepcije doživotnog obrazovanja u svjetlu najnovijih promjena u obrazovanju ne gubi na aktuelnosti, otvorenim ostaje pitanje mogućnosti zaposlenja, odnosno primjene stečenog znanja na radnom mjestu, a samim tim i pitanje vrednovanja rezultata rada, kontinuiranog razvijanja i usavršavanja stečenih kvalifikacija.

Posebnu ulogu u afirmisanju doživotnog obrazovanja imaju vaspitno-obrazovne institucije na različitim nivoima školskog sistema, pri čemu promjene u visokom obrazovanju pretpostavljaju kontinuirano angažovanje na planu naučno-istraživačke i nastavne djelatnosti svih koji učestvuju u njegovom funkcionisanju i razvoju. O tome svjedoče brojne međunarodne aktivnosti, usvajanje deklaracija i dokumenta, *reorganizacija univerziteta* u Evropi primjenom *Bolonjskog koncepta studiranja*, kao i nastojanje da se poveća međunarodna konkurentnost i kvalitet evropskog visokog obrazovanja. Reforma visokog obrazovanja na Univerzitetu Crne Gore započeta je usvajanjem *Zakona o visokom obrazovanju* (2003), *Statuta Univerziteta* (2004) i podzakonskih akata za njihovu primjenu. Potrebe za redefinisanjem određenih segmenata na planu usmjeravanja daljeg razvoja obrazovne i naučno-istraživačke djelatnosti rezultirale su usvajanjem novog *Zakona o visokom obrazovanju* (Sl. list CG, br. 44/2014). Osnovna orijentacija Univerziteta Crne Gore iznesena je u ciljevima koji su formulisani sljedećim redoslijedom:

„1) sticanje, unapređivanje i razvijanje znanja, naučno-istraživačke djelatnosti, umjetnosti i kulture;

2) prenošenje opštih, naučnih i profesionalnih znanja i vještina putem nastave i istraživanja;

³ Polazeći od komparativnih proučavanja koncepcije doživotnog obrazovanja, Savićević ukazuje na određena neslaganja u korišćenju termina *permanently obrazovanje* i *doživotno obrazovanje*. Iako se navedeni termini koriste i kao sinonimi, kod *permanently obrazovanja* se naglašava vremenski kontinuitet, dok termin *doživotno obrazovanje* potpunije izražava suštinu ove obrazovne koncepcije, smatra Savićević.

- 3) razvoj istraživački orijentisanog visokog obrazovanja;
- 4) obezbjeđivanje mogućnosti za sticanje visokog obrazovanja tokom cijelog života;
- 5) uspostavljanje i razvijanje saradnje u oblasti nastave, istraživanja, umjetnosti i kulture;

6) obezbjeđivanje uslova za nesmetan pristup visokom obrazovanju.“
(*Zakon o visokom obrazovanju*, član 2, Sl. list CG, br. 44/2014, str. 1)

Dok se *obezbjeđivanje mogućnosti za sticanje visokog obrazovanja tokom cijelog života* nalazi na listi ciljeva i u prethodnom *Zakonu o visokom obrazovanju* (2003), kao jedna od novina u aktuelnom *Zakonu* (član 10) pojavljuje se odredba *cjeloživotnog učenja*, koje se definiše kao „sveukupna aktivnost učenja tokom života sa ciljem unapređivanja znanja, vještina i kompetencija u vezi sa ličnom, građanskom, društvenom perspektivom i/ili perspektivom zaposlenja. Obuhvata učenje u svim životnim razdobljima (od rane mladosti do starosti) i u svim oblicima u kojima se ostvaruje (formalno, neformalno i informalno).“ (Sl. list CG br. 44/2014, str. 2)

Evidentno je da se u prvom slučaju *obrazovanje tokom cijelog života* nalazi na listi ciljeva, određuje se, dakle, kao cilj, dok se u drugom slučaju *cjeloživotno učenje* pojavljuje kao osnova za ostvarivanje ciljeva, odnosno kao *aktivnost učenja tokom života sa ciljem unapređivanja znanja, vještina i kompetencija*. U tom kontekstu posmatrano, doživotno učenje/obrazovanje jeste *pretpostavka* koja omogućuje lični i profesionalni razvoj pojedinca, ostvarivanje prava na rad i obavljanje određene profesionalne djelatnosti, unapređivanje ekonomske produktivnosti i razvoj društva u cjelini. Neizvjesno je da li doživotno obrazovanje može biti *cilj* ukoliko samo za sebe nije garancija za mogućnost zaposlenja i obezbjeđivanje egzistencijalne sigurnosti, budući da sve veća orijentacija prema potrošnji u savremenom društvu u velikoj mjeri rezultira instrumentalizacijom znanja i obrazovanja. Uspjeh i vrijednost pojedinca sve više se mjeri posjedovanjem stvari i materijalnih dobara, a sve manje bogatstvom duhovnog života, stečenim kvalifikacijama i profesionalnim kompetencijama.

Kontinuirano usavršavanje i neizvjesnost ishoda

Budući da „svi ljudi po prirodi teže za znanjem“ (Aristotel) izvjesno je da se proces obrazovanja „ne završava u jednoj od faza čovjekovog života, već podrazumijeva stalan proces proširivanja i bogaćenja iskustva.“ (S. Gvozdenović, 2005: 36) Osposobljavanje pojedinca za određeni poziv u procesu formalnog obrazovanja uglavnom predstavlja osnovu za sticanje prava na rad, kao i odgovornost da kontinuirano proširuje stečeno znanje i iskustvo i primjenjuje ih u različitim životnim situacijama. Na taj način se usvojena znanja, sposobnosti i iskustvo spajaju u *istinsko jedinstvo*, koje Aristotel naziva praktičnom mudrošću. Praktična mudrost (*phronesis*) bi, shodno tome, bila istinska sposobnost djelovanja s pravilnim rasuđivanjem o onome što je za čovjeka dobro i korisno u svemu

što vodi pravilnom načinu življenja. Izvjesno je da podsjećanje na poželjne modele ponašanja i djelovanja može poslužiti kao osnova za promišljanje i kritičko vrednovanje aktualnih trendova u politici obrazovanja i svijetu života, bilo da riječ o kontinuiranom prilagođavanju potrebama tržišta rada i sticanju novih kvalifikacija ili o kreativnom samopotvrđivanju pojedinaca u osnovnoj profesionalnoj djelatnosti, ostvarivanju materijalne sigurnosti i ekonomske nezavisnosti, radu na samom sebi i ličnom razvoju.

Interakcija brojnih mogućnosti i ograničenja u užem i širem socijalnom kontekstu koji usmjeravaju individualne izbore i aktivnosti na planu kontinuiranog obrazovanja i/ili *obučavanja* upućuje na ključno pitanje: koliko raz/govor o doživotnom obrazovanju korespondira sa aktuelnom politikom obrazovanja i kontinuiranom prilagođavanju znanja i vještina potrebama tržišta rada, s jedne strane, a u kojoj mjeri angažovanje na sticanju *diploma* i ključnih kompetencija za učenje tokom cijelog života doprinosi obogaćivanju ljudske ličnosti i obezbjeđivanju egzistencijalne sigurnosti onih koji se obrazuju, s druge strane? Da li permanentno usavršavanje u određenoj oblasti implicira napredovanje u izvjesnosti da će se rezultati uloženi napora pojedinaca upotrijebiti na radnom mjestu ili latentno pothranjuju neizvjesnost ishoda koji se manifestuju kroz dominaciju *centara moći* i porast nemoći (ne)uspješnih pojedinaca otuđenjem svega što je u njihovoj moći. „Postoji posve tragikomičan slučaj čovjeka koji je voljan učiti, koji skuplja kvalifikaciju za kvalifikacijom, ali ipak nikad ne dolazi u priliku da te kvalifikacije na nekom radnom mjestu doista upotrijebi.“ (K. P. Lisman, 2008: 30) Zloupotrebe znanja i obrazovanja prevazilaze potencijale onih koji rade na sopstvenoj obrazovanosti da sagledaju i predvide posljedice sopstvenih izbora i odluka. Ubrzane promjene u svim segmentima života i djelovanja sve više impliciraju unutrašnju nesigurnost čovjeka, bilo da je riječ o odnosu prema aktuelnom sistemu vrijednosti i prilagođavanju novim okolnostima, ili o kontinuiranom razvijanju profesionalnih i socijalnih kompetencija.

Ulaganje znanja, vještina i vremena u cilju bržeg zaposlenja i ostvarivanje uloga u društvu trebalo bi da bude *spiritus agens* za svakog čovjeka. U tom smislu treba sagledavati mogućnost zadovoljavanja ljudskih potreba, oblikovanja i samorealizacije ličnosti. Iskustvo pokazuje da se bez dodatnih napora i visokih zahtjeva prema sebi ne mogu očekivati plodni rezultati u bilo kojoj oblasti obrazovanja i djelovanja, iako i njihovi krajnji ishodi uglavnom zavise od mnoštva interakcija na nivou lične i društvene egzistencije pojedinaca. To pokazuju podaci o kvantitativnoj ekspanziji obrazovanja koje se pojavljuje kao sredstvo očuvanja i reprodukcije društvenih nejednakosti. Budući da najveći stepen društvene moći uglavnom pripada malom broju ljudi, najobrazovaniji pojedinci često ne zauzimaju najvažnije i najodgovornije društvene položaje. Za razliku od privilegovane manjine koja raspolaže materijalnim bogatstvom, značajno veći broj ljudi nije u prilici da zadovolji primarne ljudske potrebe. Porast nezaposlenosti implicira produbljivanje socijalnih razlika, ekspanziju

nesklada između potreba i mogućnosti čovjeka savremenog društva, što korespondira sa dominacijom tehničke moći i ubrzanim promjenama (na tržištu rada, roba i usluga). Materijalno bogatstvo nalazi se u osnovi društvene moći, kao i različita sredstva koja omogućuju *prestižnim* pojedincima da trajno zadrže postojeće pozicije. „Stupanj moći i po njoj ugled što ga pojedinac može steći apstraktno se izražava količinom novca. Moć pojedinca sadržana je u novcu kojim raspolaže. Ugled, novac i moć tri su različita oblika u osnovi iste situacije u društvu.“ (J. Marinković: 1981: 19)

Glorifikovanje pozitivnih efekata savremenog naučno-tehnološkog razvoja i „društvene korisnosti“ koje obrazovanje sobom donosi rezultira potiskivanjem značaja i vrijednosti humanističkog obrazovanja, odsustvom brige za skladan razvoj svih ljudskih sposobnosti, nekritičkim prihvatanjem gotovih rješenja i aktuelnog poretka stvari. „Čovjek je zahvaljujući invenciji stvorio toliko stvari, razvio tehnologiju, ali ona može biti u funkciji ne samo olakšavanja njegovog života, njegovog oslobođenja, već i u funkciji porobljavanja i osiromašavanja njegove ličnosti.“ (Savićević, 1983: 27) Prednosti i nedostaci tehnološkog razvoja manifestuju se na nivou individualne egzistencije pojedinaca, a samim tim i u procesu integracije ličnosti u socijalnu sredinu koji prate mnogobrojni uticaji: ekonomski, politički, kulturni, ideološki, psihološki, vaspitno-obrazovni. Kritičko promišljanje i preispitivanje ishoda interakcije navedenih uticaja u postojećoj realnosti, omogućuje osmišljavanje i usmjeravanje daljih aktivnosti na planu promjena u društvu i obrazovanju. Kontinuiranost tih procesa jeste neophodan, ali ne i dovoljan uslov za optimalno planiranje i ostvarivanje pozitivnih promjena, unapređivanje kvaliteta obrazovanja i poboljšanje kvaliteta života.

Umjesto zaključka: Osvrt na izgled

„Živimo u svetu gde opasnosti koje smo sami stvorili predstavljaju podjednaku ili veću pretnju od onih koje nam dolaze spolja.“

Entoni Gidens: *Odbegli svet*

Iako je govor o doživotnom obrazovanju, kontinuiranom preispitivanju i vrednovanju različitih aspekata teorije i prakse obrazovanja načelno nedovršiv, on svaki put iznova obavezuje na sagledavanje položaja i uloge pojedinca u aktuelnom poretku stvari i na toj osnovi anticipiranje perspektive čovjeka, društva i obrazovanja u savremenom svijetu. Neujednačenost kriterijuma u procjenjivanju društvenog i individualnog razvoja rezultira nesaglasnošću teorijskih argumentacija različitih autora. Dok jedni preferiraju kontinuirano napredovanje u svim segmentima ljudskog života i djelovanja, drugi autori iznose rezerve prema društvenom napretku, ukazujući na složenost i protivriječnost društvenih fenomena i procesa, porast izazova i rizika⁴, strahova i opasnosti,

⁴ Razmatrajući *pozitivne* i *negativne aspekte rizika*, Gidens (2005: 50) ohrabrujuće konstatuje da je rizik „pokretač dinamike u društvu okrenutom promeni, koje želi da odredi sopstvenu budućnost, ne prepuštajući taj posao religiji, tradiciji ili hirovima prirode.“

kao i sve većoj nesigurnosti čovjeka savremenog društva. Nepredvidivost ishoda integrativnih procesa i dezintegracije savremenog svijeta, strah od prirodnih i društvenih *katastrofa* na nacionalnom i/ili na globalnom nivou, ekspanzija *spoljašnjih i proizvedenih rizika* i opasnosti, podjednako pogađa bogate i siromašne, uspješne i one koji to nijesu, razvijene i zemlje u razvoju.

Polazeći od neodrživosti shvatanja prema kojima će sa razvojem nauke i tehnologije svijet postajati stabilniji i uređeniji, Gidens (2005: 30) ukazuje da je svijet u kojem živimo izmakao kontroli, nazivajući ga *odbjeglim svijetom*. Transformacija različitih aspekata svakodnevnog života i angažovanje čovjeka na profesionalnom (i ličnom) planu uglavnom izmiče kontroli i/ili transcendiraju mogućnosti objektivnog vrednovanja i validne kontrole. Paradoksalno je što ti procesi opstaju upravo u *društvima kontrole*. Budući da je kontrola univerzalna, kontinuirana i neograničena, društva virtulene stvarnosti istovremeno postaju kontrolisana društva.⁵ Centri moći i kontrole i sami bivaju kontrolisani, masovna kontrola ne isključuje masovnu manipulaciju, a samim tim i moguće povrede ljudskih prava. Sve to pothranjuje permanentno prilagođavanje čovjeka ubrzanim promjenama u društvu i obrazovanju, dostupnost mnoštva (dez)informacija i osnaživanje virtuelne komunikacije. U tom kontekstu je trajno involviran nesklad između zahtjeva društva da se putem obrazovanja razvije spremnost pojedinaca za prilagođavanje *svijetu koji se mijenja*, i zahtjeva za vaspitanjem autonomne ličnosti i izgradnjom ličnog identiteta.

Isprepletanost međusobnih uticaja između društva i obrazovanja Savićević upravo razmatra u svjetlu koncepcije doživotnog obrazovanja, podsjećajući na značaj razvijanja odgovornosti društva i pojedinaca za dalji razvoj. Pritom naglašava da koncepcija doživotnog obrazovanja pretpostavlja „stalno preispitivanje validnosti ciljeva obrazovanja, politike obrazovanja za pojedine kategorije stanovništva, stalnu reviziju sadržaja, imajući u vidu novine koje donosi nauka i tehnika, modernizaciju metoda i postupaka obrazovanja i samoobrazovanja, sve veće prodiranje i razboritije korišćenje tehnike u procesu obrazovanja“. (Savićević, 1983: 34) Sagledavanje stvari iz novog ugla i sa određene vremenske distance pokazuje stalnu težnju *obrazovnih reformatora* u pravcu unapređivanja postojećeg stanja u društvu i obrazovanju, s jedne strane, i sve veći nesklad između teorijski koncipiranih zahtjeva, virtuelnog svijeta i realnog života, na drugoj.

⁵ Porast kompleksnosti kontrolnih mehanizama, sistema nadzora i upravljanja potrebama društva i pojedinaca dovodi u pitanje opravdanost i efikasnost sveopšte kontrole i manipulacije, ali ih ne ukida. Naprotiv, sve više se usavršavaju tehnike kontrole, promocije naučno-tehnoloških inovacija i višestrukih *benefita* koje sobom donosi uključivanje u *svijet tehnološke budućnosti*.

Literatura:

- Delor, Žak (1996): *Obrazovanje skrivena riznica*, Beograd: UNESCO
- Džouns, Stiven (2001): *Virtuelna kultura*, Beograd, Čigoja štampa
- Gidens, Entoni (2005): *Odbegli svet*, Beograd, Stubovi kulture
- Gvozdrenović, Slavka (2005): *Filosofija, obrazovanje, nastava*, Podgorica, ZUNS
- Gvozdrenović, Slavka (2012): *Ogledi iz sociologije obrazovanja*, Nikšić, Filozofski fakultet
- Jaspers, Karl (2003): *Ideja univerziteta*, Beograd, Plato
- Jeger, Verner (1991): *Paideia: oblikovanje grčkog čoveka*, Novi Sad, Književna zajednica Novog Sada
- Kant, Imanuel (1991): *Vaspitavanje dece*, Beograd, Bata
- Keršenštajner, G. (1940): *Teorija obrazovanja*, Beograd, Geca Kon
- Liessmann, Konrad Paul (2008): *Teorija neobrazovanosti, zablude društva znanja*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
- Marinković, Josip (1981): *Utemeljenost odgoja u filozofiji*, Zagreb, Školska knjiga
- Natorp, Paul (1922): *Opšta pedagogija*, Beograd, Izdanje knjižarnice Rajkovića i Ćukovića
- Savićević, Dušan (1983): *Čovjek i doživotno obrazovanje*, Titograd, Republički zavod za unapređivanje školstva
- Univerzitet Crne Gore, *Dokumenti* (2006), Podgorica: Univerzitet Crne Gore
- *Zakon o visokom obrazovanju*, Službeni list Crne Gore, broj 44/2014.

LIFELONG LEARNING - BETWEEN THE IDEAL AND THE REALITY

Abstract:

The age we live in brings increased focus to the importance of *lifelong learning* concept that relate both to legislation of permanent education and concrete activities in different contexts of human life and actions. In the said situations different influences are in interaction such as science, education, technological development and labour market; therefore, *lifelong learning* concept can be analysed from different points of views (economic, political cultural, medical). In addition it can be analysed from the point of human, its human essence and personal development. Consequently, the twofold key question may be raised: does *lifelong learning* concept and corresponds to education policies on one hand and does acquiring of key competences' enrich an individual human person and provide existential security for all humans taking part in the education process, on the other hand?

Keywords: lifelong learning, human, learning, knowledge, needs, changes.

Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ¹

MODRA PLANINA I DRUGE BAJKE DRAGANE KRŠENKOVIĆ-BRKOVIĆ

Rezime:

U radu „*Modra planina*“ i druge bajke Dragane Kršenković-Brković, autor Sofija Kalezić-Đuričković čitateljskoj publici približava strukturne sličnosti i razlikovnosti između posljednjeg ostvarenja namijenjenog djeci ove crnogorske spisateljice – *Modra planina* (2015) i njenih prethodnih knjiga dramskih bajki za mlade – *Tajna plavog kristala* (1996), *Duh Manitog jezera* (2010), *Tajna jedne Tajne* (2011) i novele za djecu *Muzičar s cilindrom i cvetom na reveru* (2013). Takvom komparativnom analizom moguće je pratiti složen razvojni luk Kršenković-Brković, kao i tematsko-motivske i stilsko-idejne konstante njene proze posvećene dječjim interesovanjima i imaginativnim preokupacijama. Svojim novim ostvarenjem *Modra planina*, ova književnica se još jednom potvrdila kao stvaralac koji duboko i suštinski poznaje svijet djece, utičući na njihovu svijest kako u pedagoško-obrazovnom vidu, tako i naglašenom maštovitosti, fabulativnim preokretima i jezičkim kalamburima, koji njeno pismo čine prepoznatljivim i prijemčivim.

Dramske bajke ove spisateljice odlikuje vječita borba između dobra i zla, dok se pravda često dostiže uz pomoć čarobnih sredstava, učeći nas hrabrosti življenja. Od snova ne treba odustajati, već se predanošću i upornošću moramo boriti za njihovo ostvarenje – poručuje nam pisac kroz zanimljive dijaloge svojih junaka. Bajke Dragane Kršenković-Brković manifestuju čovjekov san o sreći, ljepše lice stvarnosti, dok je osnovna dramska situacija od koje ona često polazi – potraga. Ovaj se motiv može razumjeti i na simboličnoj ravni – kao vječita čovjekova potraga za srećom, težnja za prisustvom nekog ko nam je blizak i ko bi nas mogao razumjeti, ali i potreba da snagu pronađemo u nama samima, u vlastitim potencijalima duha, uma i srca.

Ključne riječi: djeca, svijet, bajka, drama, stvarnost, imaginativnost, ljubav.

¹ Doc dr Sofija Kalezić – Đuričković, Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Ništa nije nemoguće!
I ništa nije nedostupno!
Uroni u svet mašte i otkrićeš svet bez granica.

Dragana Kršenković-Brković

Tradicija epske pjesme, a samim tim i kulture pripovijedanja u Crnoj Gori bila je veoma razvijena, pa je vrijeme nakon Drugog svjetskog rata iznjedrilo cio niz kvalitetnih autora za djecu (Čedo Vuković, Dušan Kostić, Mihailo Ražnatović, Stevan Bulajić, Mihailo Gazivoda, Ante Staničić, Mirko Vujačić, Ivan Ceković, Milenko Ratković i drugi), od kojih su se mnogi od njih primarno afirmisali kao pisci za odrasle, koji su se u kraćim ili dužim vremenskim intervalima vraćali tzv. dječjem stvaralaštvu. Karakter ovih djela vrlo je raznovrstan, od *Tima „Lavlje srce“* (1956) Čeda Vukovića i njemu srodnih ostvarenja modelovanih pretežno humorističkim manirom, sa motivom antropomorfizacije životinjskog svijeta, do pričalačke linije koju njeguje Stevan Bulajić u romanu o divljim guskama *Krilati karavan* (1955), u kojoj se kroz dramu ptičje seobe i sticanja životne škole naziru prva „rasterećenja“ životinjskih junaka od ljudskih karakteristika.

„I dok je srpska književnost, kao i druge nacionalne literature kontaktnih naroda“, o osobenostima crnogorske dječje književnosti pisao je Milorad Nikčević, „imala svoju genealogiju, kontinuitet razvoja i afirmisane predstavnike književnosti za djecu još u periodu romantizma i svoju istaknutu dječju periodiku, dotle se u crnogorskoj književnosti takav književni žanr nije zadugo mogao javiti. Iako je bilo pokušaja da se stvori neki oblik književnosti za djecu, rezultati su na estetskom planu i sadržaju bili mršavi ili skoro zanemarljivi, što je razumljivo kad se u obzir uzmu specifičnosti razvoja crnogorske literature. Crnogorska književnost je nosila u svojoj sredini prvenstveno predznak tradicionalne književnosti epskoga sadržaja. Nije se, dakle, ni mogla roditi takva inspirativna klima koja bi podsticala stvaraoce epske sredine da progovore intimno, emotivno o svojim ljubavnim, lascivnim, satiričnim, a kamoli dječjim emocijama i osjećajima“ (Nikčević 2011: 153).

U tekstu *Naznake crnogorske poezije za djecu krajem XIX i početkom XX vijeka*, Nikčević spominje niz danas gotovo potpuno anonimnih autora, koji su se sa više ili manje uspjeha oprobali u domenu poetskog dječjeg stvaralaštva, od Krsta R. Jovanovića (1855-?), Rista M. Popovića-Čupića (1870-1922) do Krsta V. Markovića (1882-1902), Nikole D. Vučetića (1884-1918) i ostalih autora. Ovaj proučavalac književnosti ističe da su stvaraoci crnogorske literature dugo bili istinski čuvari epskih zbivanja, pa su se čak ustručavali da vlastite emocije, ljubavne porive i najsuptilnija osjećanja javno izliju u literarna djela. Moguće da je sklonost crnogorskog naroda ka priči i pričanju, poštovanju tradicije i epskog duha predaka, doprinijela da dominantan žanr u domenu stvaralaštva

za djecu i omladinu postane roman, nerijetko u kritičkoj i teorijskoj literaturi nazvan kraljem literarnih vrsta, koji na najuspjeliji način sublimira lirske, epske i dramske elemente.

Drama kao književni rod literature za djecu i omladinu najslabije je razvijena u svijetu i kod nas. „Čak i neka čuvena djela“, pisao je Novo Vuković u svojoj knjizi *Uvod u književnost za djecu i omladinu*, „kao što su Berijev *Petar Pan* ili Meterlinkova *Plava ptica*, svoju slavu ne duguju formalnoj pripadnosti dramskom rodu, niti pozorišnom uspjehu, nego činjenici da su to u suštini priče sa bajkovitom i fantastičnom atmosferom, te da se u tom smislu i doživljavaju. Uzroke te pojave, po svemu sudeći, treba tražiti u onoj više puta isticanoj potrebi djece za pripovjedanom literaturom i naracijom uopšte. I u krugu dramskih tekstova i u njihovoj pozorišnoj realizaciji dijete ipak najradije traži neobičnu priču, posebno bajku. „Susret djeteta sa pozorištem počinje od bajke“, veli Lav Ustinov, dodajući da je ovaj žanr za njega najpristupačniji i prema tome najvažniji“ (Vuković 1996: 42).

Ime Dragane Kršenković-Brković crnogorskoj i nekadašnjoj jugoslovenskoj književnoj javnosti poznato je već dugi niz godina, koje je ova autorka ispunila vrijednim literarnim ostvarenjima. Njen bogati stvaralački opus, osim početne zbirke dramskih tekstova *Iza nevidljivog zida* (1997), čine dvije zbirke pripovjedaka – *Gospodarska palata* (2004) i *Vatra u Aleksandriji* (2006) i dva romana – *Izubljeni pečat* (2008) i *Atelanska igra* (2012). Ova književnica diplomirala je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu i na Fakultetu dramskih umjetnosti Univerziteta umjetnosti u Beogradu, a magistrirala na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore (smjer nauka o književnosti). Bila je gostujući pisac u programu *Pisci u gostima* u Beču (2011), Pečuju (2013) i Njujorku (2014). Kao *Hubert H. Hamphry* stipendista Vlade SAD boravila je na Kalifornijskom univerzitetu u Dejvisu i Merilenskom univerzitetu u Kolidž Parku (2005-2006). Takođe, kao *OeAD* stipendista Vlade Austrije bila je na studijskom boravku na Karl-Franc Univerzitetu i Institutu za slavistiku u Gracu (2008). Četiri njene bajke uvrštene su u čitanke za osnovne škole u Crnoj Gori i Makedoniji. Dobitnica je nagrade za najbolji dramski tekst za djecu u SFRJ 1990. godine za bajku *Čudesna zvezda*. Dvije njene pripovijetke, *Momin kamen* i *Vatra u Aleksandriji*, zastupljene su u silabusu Katedre za slovenske jezike i književnost na Kalifornijskom univerzitetu u Berkliju. Njena knjiga bajki *Duh Manitog jezera* odabrana je od strane *Internationale Jugend Bibliothek* iz Minhena za *White Ravens 2011*, godišnju selekciju najznačajnijih knjiga za djecu koje se izdvajaju inovativnim umjetničkim stilom. Ova autorka nominovana je za najveću svjetsku nagradu u stvaralaštvu za djecu – *Astrid Lindgren Memorial Award* od 2008. do 2015. godine, koju dodjeljuje Vlada Švedske.

Dragana Kršenković-Brković objavila je knjige za djecu: *Tajna plavog kristala*, zbirka originalnih bajki, Aquamarine, Podgorica, 1996 (prvo izdanje);

Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 2001 (drugo izdanje); Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2010 (treće izdanje); *Duh Manitog jezera*, zbirka originalnih bajki, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2010; *Tajna jedne Tajne*, ilustrovanu knjiga za decu, Fakultet likovnih umjetnosti, Cetinje i Rektorat Univerziteta Crne Gore, 2011; *Muzičar s cilindrom i cvetom na reveru*, ilustrovani kratki roman za djecu, Kreativni centar, Beograd, Srbija, 2013. i *Modra planina*, zbirka originalnih bajki, Kreativni centar, Beograd, 2015. godine.

Bajke ove spisateljice objavljene u udžbenicima za osnovne škole dokazuju njenu sve intenzivniju prisutnost u savremenim nastavnim programima: *Dječak sa čarobnim prstima* zastupljena je u udžbeniku *Riječ po riječ* za IV razred osnovnih škola u Crnoj Gori (Zavod za udžbenike, Podgorica, 2012); *Skriveno blago malog trola – Moja čitanka*, za V razred osnovnih škola u Crnoj Gori (Zavod za udžbenike, Podgorica, 2008); *Hozentarus – Čitaj i sanjaj svoje čudo*, za VI razred osnovnih škola u Crnoj Gori (Zavod za udžbenike, Podgorica, 2005); *Neobična priča ili Nevolje jednog malog zarezca – Makedonski jezik i književnost* za VII razred osnovnih škola u Makedoniji (*Просветен работник*, Skoplje, 2002).

Svoj pozorišni rad u domenu dramskog stvaralaštva za djecu Kršenković-Brković obilježila je kao umjetnička direktorka *Gradskog pozorišta* u Podgorici (1999-2003), osnivač i umjetnička direktorka *Lutkarskog pozorišta Plava laguna* (Podgorica, 1994-1999) i dramaturškinja *Crnogorskog narodnog pozorišta* (1993-1994). Adaptirala je više tekstova domaćih i stranih dramskih pisaca, dok njeni najznačajniji izvođeni dramski tekstovi nose nazive: *Nevolje jednog malog zarezca* – I program Radio Prištine (1989), u režiji Uglješe Vujovića; *Čudesna zvezda* – Malo pozorište *Duško Radović*, Beograd (1990), režija Jadranka Anđelić; *General i njegova glumica* – DODEST, Podgorica (1994) – Blagota Eraković; *Iz Zmajeve riznice* – Lutkarsko pozorište *Plava laguna* (1995); *Skriveno blago malog trola* – Lutkarsko pozorište *Plava laguna* (1996) – Goran Bulajić; *Hozentarus* – II program Radio Beograda (1999) – Ivana Bogićević; *Tistu* – Gradsko pozorište, Podgorica (1999) – Dragoslav Todorović; *Legenda o Zorou* – Gradsko pozorište, Nikšić (2000) – Draško Đurović; *Tajna plavog kristala* – Dramski teatar *Bojan Danovski*, Pernik, Bugarska (2001) – Dora Glbova; *Čudesna zvezda* – Centar za kulturu, Beograd (2004) i *Teatar 78*, Beograd (2010) – Rada Plećaš.

Uprkos ratnom okruženju, Dragana Kršenković-Brković je zajedno sa svojim suprugom Tomislavom 1994. godine osnovala *Lutkarsko pozorište Plava laguna*. To je bilo prvo lutkarsko pozorište u Crnoj Gori u kome su nastajale predstave s prepoznatljivim poetskim i estetskim kriterijumima i kvalitetom. Od samog početka, *Plava laguna* privukla je publiku insistiranjem na visoko kvalitetnom repertoaru. Sve predstave ovog pozorišta bile su karakteristične kako po novom pristupu razumijevanju lutkarstva u Crnoj

Gori, tako i po traganju za identitetom ove institucije. U *Plavoj laguni* su od 1994. do 1998. premijerno izvedene predstave *Kapetan Džon Piplfoks*, *Iz Zmajeve riznice* i *Skriveno blago malog trola*. Osnovu repertoara činile su predstave rađene kako po motivima klasičnih dramskih tekstova, tako i prema savremenim dramskim tekstovima. Koristile su se različite lutkarske tehnike i forme, često u kombinaciji s glumačkom igrom. Prva predstava *Kapetan Džon Piplfoks* premijerno je izvedena u sali *Kino Kulture* u Podgorici, januara 1995. Kasnije predstave izvođene su na sceni Narodnog univerziteta *Milun Božović* u Podgorici. Iako se često misli da su lutkarske predstave isključivo namijenje djeci, predstave izvedene u ovom pozorištu privukle su pažnju i odraslih. Sve ove vrijednosti učinile su da Lutkarsko pozorište *Plava laguna* postane jedinstveno pozorište na crnogorskoj pozorišnoj sceni, prepoznatljiva institucija koja se zalaže za reorganizaciju lutkarstva - kao jednog od osnovnih pozorišnog izraza – u Crnoj Gori. Lutkarsko pozorište *Plava laguna* je nastupalo u mnogim crnogorskim gradovima (Budva, Nikšić, Žabljak) i na festivalima (Grad teatar Budva). Za četiri godine postojanja odigrano je više od 200 predstava, a videlo ih je preko 6.000 gledalaca.

Još od početnog ostvarenja *Iza nevidljivog zida* publikovanog 1997. godine, ova spisateljica otkrila je dramu kao svoj omiljeni književni žanr, a u domenu stvaralaštva za djecu – dramu u bajkovnom vidu ili obliku kao krajnje moderan i neobičan žanr na crnogorskim literarnim prostorima. „Bajka je kao književna vrsta s kojom se djeca najranije susreću, koja ih prati prilično dugo i ostavlja najjače tragove“, o značaju bajki, čija fabulativna kosnica, ideje i poruke prate mladog čitaoca još dugo nakon što izađe iz djetinjstva pisao je Milan Crnković. „Dijete, doživljavajući bajke, u malom prolazi sve ono što su narodi tisućama godina mislili o svijetu, kako su u svojoj mašti predstavljali sile koje vladaju u svijetu i odnose u društvu, što su željeli i za čim su težili. Danas ima u svjetu više tisuća tiskanih zbirki koje sadrže bajke pojedinih naroda i pokrajina. U sudaru sa civilizacijom bajka nestaje, a nekad stvoreno golemo blago izučava se i nekako se uvriježilo mišljenje da mlade generacije, ulazeći u život imaju najbolje predispozicije za čitanje i razumijevanje bajki“ (Crnković 1986: 21).

Danas, kao i u prošlosti, najvažniji, a ujedno i najteži zadatak u vaspitanju djece jeste pomoći im na najbolji mogući način da pronađu smisao života, otkriju svoje skrivene potencijale i shvate sistem pravih vrijednosti kako bi u najvećoj mogućoj mjeri mogli sebe da razviju. Da bi se to postiglo neophodna su mnoga iskustva odrastanja i sazrijevanja, koje dramske bajke Dragane Kršenković-Brković na planu estetskog, etičkog i pedagoškog postižu na uspjo način. Rastući i razvijajući se, njihovi čitaoci uče kako da sebe bolje razumiju, čime postaju sposobni da u njihovim idejama i porukama vide vrhunsko dobro i ljepotu. Ujedno, njima je postignut estetski pogled na život i moralni stav koji mladom recipijentu samoimplicitno i neprimjetno predočava

prednosti poželjnog i lijepog, ne apstraktnim estetskim i etičkim pojmovima. I u formalno-kompozicionom pogledu, djeca pitanja životnog smisla na lakši i zanimljiviji način mogu sagledati kroz kombinovanje književne tj. dramske, likovne, muzičke i pozorišne umjetnosti, odnosno njihovo jedinstveno misaono i doživljajno djelovanje.

U pogovoru ostvarenju *Tajna plavog kristala i druge bajke*, pod nazivom *U traganju za bajkom – Tajna dramaturgije Dragane Kršenković-Brković*, Aleksandar Milosavljević ističe: „Osnovna dramska situacija od koje gotovo redovno u svojim tekstovima polazi spisateljica jeste potraga. Pred njenim junacima se po pravilu, kako to uvek i biva u bajkama, postavlja složen zadatak (iz nekoliko etapa) koji moraju da budu razrešeni da bi misija bila realizovana. Razume se da rešavanje zadataka na probu stavlja sve ključne osobine koje treba da poseduje heroj, da od pogleda na svet projektovanog u konkretnoj bajci i priželjkivanog modela junaka zavisi karakter zadataka i njihov redosled. A junaci ovih drama su, nema sumnje, nosioci vrlina koje krasi heroje priča iz klasične starine“ (Milosavljević 2010: 154).

Snagom umjetničke riječi, pitoresknošću poetskih slika i opisa, originalnim jezikom i stilom, bajke Dragane Kršenković-Brković odslikavaju čovjeka, odnosno junaka u svom bogatstvu njegovih psihičkih i fizičkih osobnosti. Snaga njihovog vaspitnog dejstva, između ostalog, leži u tome što njihov umjetnički siže u svoju orbitu uključuje mnoštvo pojava. Iza živih slika i opisa javlja se kod čitaoca kompleksan niz raznovrsnih asocijacija, koje stvaraju misaone veze od jedne pojedinačne ideje ka opštoj. Cio proces je složen, a u stvaranju tih veza kod djece posreduje živo osjećanje i stvaralačka fantazija.

Bajka Dragane Kršenković-Brković *Duh Manitog jezera* razgrće mistične magle jednog malog jezera u planinama Crne Gore, koje u svom nazivu nosi pridjev zloslutne simbolike – *Manito*. U isto vrijeme divlje, opasno i mistično, ovo jezero je urezano između oštih vrhova uzdignute zemlje tako da, gledano iz vazduha, izgleda kao neko pospano oko davno zaspale zvijeri. Njegovo postojanje ujedno predstavlja dokaz kako prostori Balkana, poznati po različitim opasnostima i istorijskim bitkama, imaju svoje čarobnjake, duhove i ljubavi željne vile. Vizuelnost i egzotičnost tih svjetova koji su iznad i ispod zemlje, obavezuju putnika da ide iz lavirinta u lavirint, iščekujući da iz nekog od njih izroni kakva neman ili patuljak. Ali, tamni svijet podzemlja ili prostori jezerske šume ne bi bili dovoljni u svom tradicionalnom dekoru, da nema vječite i najveće teme – borbe između dobra i zla.

Tinejdžerski junaci izgubljeni u ovoj bajkovitoj prašumi podliježu iskušenju da, kao i toliki prije njih, predaju dušu Tamnoj strani. Međutim, kako su priroda i dječija psiha odvajkada začarane nevinošću, Sunčana strana pobjeđuje, a izgubljene slike vječitog djetinjstva izranjaju pred čitaočevim očima i sviješću. Čitajući ovu knjigu, saznaćemo kako se ispravija nepravda uz pomoć čudesnih sredstava, kakve moći posjeduju čarobni napitak, kako

cvijeće pobjeđuje oružje i bolest, kakva su nevjerovatna svojstva čudesnog kamena, te kako u sebi i vlastitim duhovnim potencijalima možemo otkriti nezamjenljivog tragaoca za pravdom.

O samosvojnosti i motivskoj originalnosti ovakvog specifičnog vida bajkovnog svijeta pisala je Nađa Durković u pogovoru knjizi *Duh Manitog jezera*, pod nazivom *Čarobni prsti dramskih bajki Dragane Kršenković-Brković*: „Svijet bajki Dragane Kršenković-Brković naseljen je realnim i fantastičnim likovima. U *Duhu Manitog jezera* upoznajemo Danila i Nikolu, ali i Starog vilenjaka – čuvara neba i zemlje, svijetla i vazdušnih struja, Gospodara podzemnih voda – vladara sijenki, podzemne tame, voda i snova, Planinsku vilu, Proljećnu vilu, Duha jezera – sluge gospodara podzemnih voda, Šumskog duha – sluge Planinske vile. Mjesto dešavanja radnje je planina Lukavica u središnjem dijelu Crne Gore (imenovano je realno mjesto dešavanja radnje, za razliku od neodređenosti klasičnih bajki „iza sedam gora i sedam mora...“). Autorka u dramskoj bajci *Dječak sa čarobnim prstima*, u maniru Oskara Vajlda, sažeto i efektno otkriva bezimenog junaka koji može biti svaki rasijani dječak koji mnogo rasuđuje, a čija osjećajnost može da ga liši smisla za stvarnost. Tu je i dopadljivi Vrtlar, ćudljiv starac obdaren vještinom da uoči čudesno i ispod neuglednih stvari i pojava (Durković 2010: 155).

Bajke *Tajna jedne Tajne*, *Muzičar s cilindrom i cvetom na reveru* i *Modra planina* predstavljaju kreativni segment ciklusa spisateljinih originalnih bajki, nastalih u proteklih dvadeset i pet godina njenog stvaralaštva posvećenog djeci i omladini. Ostvarenje *Tajna jedne tajne* ušlo je u selekciju *Međunarodnog bijenala ilustracije 2011.* u Bratislavi, što je činilo i prvo učešće crnogorskih umjetnika na najvećem svjetskom bijenalu ilustracije. Istovremeno, uvršteno je i u selekciju *Međunarodnog bijenala ilustracije 2013.* u Beogradu. U pitanju je bajka koja recipijentu otkriva jedan nesvakidašnji svijet – svijet tajni. Prateći glavnu heroinu po imenu Tajna, on se upoznaje sa njenim životom, navikama, željama i čežnjama, kao i sa njenom velikom tajnom. Djelo *Tajna jedne Tajne* pred čitaoca dovodi neobičnu heroinu u inovantan literarni kontekst nepoznat u drevnom žanru bajki, kao i originalan pristup staroj i često obrađivanoj temi, kakvu predstavlja prva ljubav. Ova knjiga, sa jedne strane, ohrabruje djecu da otkriju onu drugu, skrivenu, stranu egzistencije, a sa druge – u njima stimuliše želju da saznaju šta leži unutar raznih životnih pojava, odnosa i fenomena.

„U jednoj malenoj drvenoj kutiji, zaboravljenoj u uglu prašnjavog tavana, volela je da boravi tiha i uvek povučena Tajna“, Dragana Kršenković-Brković pažljivo gradi portret romaneskne junakinje. „Sklopčana između napuklog ogledala sa ručkom od slonove kosti i broša ukrašenog svetlucavim kamenjem, ona je spokojno provodila svoje dane. Tu se prepuštala svojim sanjarenjima ili osmatranju razigrane igre odblesaka, nastalih pri upadu svetlosti kroz tanane otvore na kutiji i osvetljavanju blistavih kristala broša. Tajna je posebno volela da izlazi noću. Kad bi sve utonulo u tišinu, ona bi se nečujno iskrala i krenula

na put. Kako je posedovala naročitu moć da čuje misli ljudi, u tim svojim lutanjima uobičajila je da zastane i oslušne o čemu to oni, pored kojih je upravo prolazila, razmišljaju. Ako bi prepoznala nečiju tugu, vatrenu želju ili smele snove o kojima najradije ne bi pričali, Tajna bi se odmah tiho ušunjala, objumila bi te misli i svojom prozračnom aurom zaštitila bi ih od pogleda drugih ljudi. Znala je Tajna da na taj način štiti ljude i to je uveseljavalo. Imala je Tajna i jednu svoju tajnu – više od svega nju je radovalo da nekoj devojčici ili dečaku bude Prva tajna“ (Kršenković-Brković 2011: 5-9).

Heroina Tajna ima sposobnost da leti kroz prostor i kroz misli ljudi. Ta joj sposobnost daje moć da čuje šta djeca i odrasli žele, o čemu sanjaju, za čim čeznu ili sa kakvim problemima i teškoćama se suočavaju. Njena potreba da pomaže ljudima da ostvare snove ili da se suoče sa problemima, pruža njenom karakteru osobine novog modela literarnog heroja. Osnovna ideja djela posvećena je prvim osjećanjima privlačnosti i ljubavi, koja se kod mališana javljaju u ranoj dobi, pomažući im da savladaju nepoznate i zbunjujuće emocije. Kao moderna bajka, *Tajna jedne Tajne* ima emotivno, simboličko, ali i ljekovito značenje za čitaoce. Ona se bavi dječjim strahom od seksualnosti i faličkim fantazijama, kao i stidom, brigom i sumnjama, što najmlađima pomaže da se suoče sa teškoćama i nepoznicama u životu. Njene poruke potenciraju optimizam i nadu u bolju budućnost, nudeći mogućnost mladoj publici da prevaziđe teškoće odrastanja i strah od nepoznatog.

Napisano u popularnom stilu, ovo ostvarenje zrači spokojstvom i vedrinom, ali i izvjesnom dozom misterioznosti, koja se po pravlu javlja kada se govori o tananim i delikatnim temama, vezanim za iskušenja i dubine duše i srca: „Zato se uvlačila u dečije snove, sa posebnom pažnjom je lovila osobeni sjaj u njihovom oku ili se trudila da nasluti onaj, jedva vidljivi, treptaj na njihovom čelu, nastao samo kad bi se u daljini nazrela silueta jedne, naročite, osobe. Spazivši to, Tajna je znala da je došao trenutak koji je očekivala i hitro bi se uvukla u najdublji kutak srca. Tu bi ostajala dugo, jako dugo. Sve dok devojčica ili dečak ne bi smogli snagu da progovore o onom što im leži na dnu grudi. Kada bi se to desilo Tajna bi krenula nazad, na prašnjavi tavan. Tu bi se, vidno ozarena i srećna, ponovo udobno smestila na dnu malene, drvene kutije i nastavila bi da spokojno provodi svoje dane“ (Kršenković-Brković 2011: 10-13).

Kratki ilustrovani roman za djecu *Muzičar s cilindrom i cvetom na reveru* u oktobru 2014. godine u Beogradu dobio je nagradu *Neven* za ilustraciju, pri čemu je sa pravom citirana misao iz poznatog Egziperijevog romana *Mali princ: Ono što je suštinsko nevidljivo je oku* (spomenuta misao u drugom prevodu glasi: *Bitno je očima nevidljivo*). Ova knjiga najmlađe čitaoce poziva da se pridruže radoznaloj i vragolastoj Sanji, te da zajedno sa njom zavire u nevidljivi i čudesni svijet knjiga i života književnih junaka. *Muzičar s cilindrom i cvetom na reveru* je moderna bajka, na čijem je predmetno-sižejskom nivou drevna tema otkrivanja

svijeta, obrađena na moderan i neobičan način. Poigravajući se sa stvarnosnim činjenicama i maštom, autorka pomaže djeci da otkriju život kao mješavinu svakodnevnih stvari i začuđujućih pojava, ali i kao magiju svakodnevnog i viziju nestvarnog. Na uzbudljiv i inovativan način, ona stimulira čitaoce da krenu na jedinstveno putovanje – otkrivanje misterioznog života junaka jedne nepročitane knjige.

„Bio jednom jedan grad“, autorka počinje priču o neobičnom muzičaru, „u gradu kuća pod velikim brestom, a u kući soba sa niskim, okruglim stolom. Sanja je na njega odlagala razne stvari - i ubrzo zaboravljala na njih. Nikog nije čudila Sanjina zaboravnost. Stalno u pokretu, ona je uvek nekud žurila. Bilo je toliko toga što je pokušavala da otkrije. Pitala se Sanja gde to list, nošen vetrom, putuje, zašto se kapljice rose prelivaju u toliko boja, kako se to reći – dok si u planini, okružen visokim stenama – pretvaraju u jeku, gde stanuju pesme kad ih ljudi ne pevaju, da li žar-ptica iz priča koje je čula od bake doista ima perje što plamti, pa je vatra okružuje i kad leti... Želela je Sanja da sazna gde to snovi borave kad je ona budna, kako to izgleda kad se slika po nebu, šta noću radi čudovište s hiljadu očiju koje je nacrtala u bojanci“ (Kršenković-Brković 2014: 6-7). Kao što se lako može sagledati, u pitanju je realistički profilisano štivo, koje se po svojoj imaginativnosti, asocijativnosti i pitkosti stila teško može razlikovati od osnovnih karakteristika koje književna vrsta bajke podrazumijeva.

Modra planina je zbirka devet originalnih bajki napisanih u dramskom obliku: *Kormilo drveno novo prodajem*; *Plavo drvo*; *Zmaj od Hridi*; *Kreni desno, tri koraka levo*; *U izlogu*; *Mrgud Strašni*; *Ljubavni jadi jedne busole*; *Hvatač snova* i *Modra planina*. U uvodnom dijelu knjige autorka je zapisala: „Bajke su za mene prepune izazova. One pozivaju na uzbudljive avanture i putovanja. Mame da se zakorači u jedan drugačiji, zanosniji svet. Kriju u sebi razne tajne i misterije koje traže da se odgonetnu. I uvek iznova uspevaju da iznenade svojom bujnom maštovitošću. Bajke danas vode jednu usamljenu bitku. Zavodljive video igrice, virtuelni svet računara, razne društvene mreže i agresivni mediji u tolikoj meri su okupirali pažnju devojčica i dečaka da se čini da deca nemaju ni vremena ni interesovanja za priče i njihove junakinje i junake. Ja ipak verujem u moć bajke da i danas, uprkos svim izazovima, pronađe put do svakog deteta. *Modra planina* je nastala na tom traganju – ona poziva sve radoznale (devojčice i dečake, ali i odrasle u sukobu sa ‘iščašenom’ logikom sveta) da se prepuste čudesnom svetu igre, snova i mašte” (Kršenković-Brković 2015: 5).

U svojim ostvarenjima namijenjenim djeci, „autorka uspijeva da predstavi susret dobra i zla na tipično bajkovit način, utkivajući rezultat sukoba u različite sižee: u avanturu koja se dešava u mističnom podvodnom svijetu, u skandinavsku sagu, u legendu o Zorou i u sadašnje vrijeme, u kojem se sin poslovnog magnata bori za pravednije društvo. Zahvaljujući njihovoj dramskoj formi (...) ove

bajke dobijaju na tolikoj neposrednosti da podsjećaju na sekvence iz nekog fantastičnog filma; takođe, one tokom čitanja stvaraju tako ogroman vrtlog da čitaoci teško mogu da im odole” (*The White Ravens* 2011: 57), zapisano je u katalogu ove nagrade za 2011. godinu, kao i na posebnoj stranici sajta Internationale Jugend bibliothek.

U svojim umjetničkim varijetetima i konkretizacijama autorka mjesta neodređenosti ispunjava na različite načine, dopirući do njihovog estetskog poimanja i ispoljavanja etički profilisanih ideja. Poruke koju njene knjige na polivalentan način nenametljivo prenose detetu je: da je borba protiv teškoća u životu neizbježna, da ona čini suštinski dio ljudskog postojanja – ali da čovjek, ukoliko ne ustukne, već se nepokolebljivo suoči sa neočekivanim i često nepravednim teškoćama, sagledavajući svijetlu stranu stvarnosti, može da savlada sve prepreke, otkrije dublji smisao života i na kraju iz svega izađe kao – pobjednik.

Njene bajke djecu uče i praktičnim i teorijskim pojmovima vezanim za oblast lutkarstva, što je posebno uočljivo u napomenama vezanim za njeno posljednje ostvarenje *Modra planina*: „Iz pozorišnog rečnika: *Ginjol* (od francuskog: *guignol* – rog, truba) je vrsta lutke. Prvi put je napravljena 1808. godine u Lionu u Francuskoj. Kod ove vrste lutaka animator/animatorka natiče lutku na ruku i pokreće je pomeranjem dlana. *Lutkarsko pozorište* je poseban vid pozorišta u kome je predstava izvedena pomoću lutaka – lutke su likovi. Ovo pozorište je bilo omiljeno u svim drevnim civilizacijama (Egipat, Indija, Kina, Grčka, Rim). U srednjem veku crkva je lutkarsko pozorište koristila kao formu za prikazivanje religioznih priča. Lutkarsko pozorište je posebno postalo popularno u 16. veku u Italiji kad je dospelo na trgove i ulice. Danas je ovo pozorište omiljeno širom sveta... *Didaskalija* (od grčkog: *διδασκαλία* /*didaskalia*/ – uputstvo, objašnjenje) je dodatni tekst u drami i piše se u zagradama. On sadrži objašnjenje o izgledu scene, ponašanju, pokretima ili načinu govora likova. Ova uputstva se ne izgovaraju prilikom izvođenja. Ona pomažu glumcima i rediteljima da pripreme predstavu a čitaocima da bolje razumeju likove i dešavanja u drami. (Kršenković-Brković 2015: 10).

Poput ostalih dramskih bajki, djelo *Modra planina* krasi originalan i savremen pristup datim žanrovima, pojava velikog broja novih junaka, nepoznatih književnoj formi bajke, kao i obrada starih književnih tema, kakve predstavljaju ljubav i strah, na nov način. U svojim ostvarenjima autorka emanira vjeru da djeca mogu lako da prihvate nerealističke likove – jednu Tajnu, Kormilo, Zarez, Slova, likove iz stripa, Busolu ili muzičke znake (Četvrtinu, Osminu i Šesnaestinu) kao svoje heroje. Vjera u moć bajke da izrazi unutrašnju i dublju stranu života, nesvakidašnji način da se djeca i odrasli pozovu da se pridruže igri, povjerenje u moć priče i – naročito – u moć bajke, takođe odlikuju narativni manir stvaralaštva namijenjenog najmlađima Dragane Kršenković-Brković. U podnaslovu djela *Modra planina* autorka je istakla misao: „Za

sve radoznale u potrazi za Velikom avanturom“, da bi kao moto svojoj novoj dramskoj bajci naglasila: „Ne zaboravi! Velika pustolovina negde čeka na tebe“ (Kršenković-Brković 2015: 3).

Od tkiva mašte i sna, autorka gradi svoj autohtoni umjetnički svijet. Od ljudske nevolje i potrebe da se ta nevolja prevaziđe, ona u svojim ostvarenjima stvara vlastito carstvo, od zapretenih, zagubljenih sjećanja kolektivne duše svijeta, stvarajući jedinstvenu metaforu o čovjekovoj čežnji, da makar u priči izađe izvan sopstvenih okvira, savladavajući prostor, vrijeme i sudbinu. Njeno djelo sublimira poetsku istinu o čovjeku i njegovoj težnji da izađe iz tame u svjetlost, da pobijedi prirodne stihije, izražavajući neugasive želje i snove, težnje da se nadvlada zlo u prirodi i u samom čovjeku, da se obogati i uljepša život. One sadrže više od fantastičnog i čudesnog, posjedujući mnogo dubljih značenja, čineći most između prošlosti i sadašnjosti. Na maštovit način baveći se realnim problemima, one odgonetaju život, ilustrujući unutrašnje sukobe jednog lika, kao i sukobe između samih likova. Književna vrijednost bajke *Modra planina*, po kojoj je cijela knjiga nazvana, ogleda se u zgusnutosti pripovijedanja, naglašenoj asocijativnosti i imaginativnosti, poetskoj gradaciji slika, melodičnim rečenicama, lijepim opisima, estetičnim epitetima, ali i u autorkinoj tendenciji da mališane i glumce-izvođače upozna sa svijetom pojmova vezanih za pozorišnu umjetnost i lutkarstvo, odnosno da im na kreativno pažljiv način približi kako ovu dramu u vidu lutkarske predstave treba izvoditi:

„*Jedna* lutka - cvet. Drška je napravljena od zelene rukavice a listovi i cvet od platna“, ističe spisateljica u ovom ostvarenju. „Cvet je dug i elegantan. Na cvetu su oči, nos i usne /od platna/. Dva lista imaju šake /od sundera/ koje animator/animatorka pokreće pomoću dva tanka štapa; *Jedna* lutka - čudovište napravljeno od zelene rukavice. Na svakom prstu je prilepljena kosa /od crvene, oranž, zelene, žute i plave vunice/, kao i jedno, dva ili tri oka /od većih i manjih klikera/. Različite zenice tako su prilepljene da deluje kako čudovište u istom času gleda u raznim pravcima; *Deset* lutaka - žitelji Starog Gaja napravljeni od prstiju jednog para rukavica /platnenih ili gumenih/. Neke lutke imaju kosu /od raznobojne vunice/, druge šesire /od tamne tkanine/. Usne /od crvene tkanine/ i oči /od dugmadi/ su velike. Jedna lutka ima kravatu, druga brkove, treća broš... Svaka lutka predstavlja po jednog žitelja Starog Gaja i nalazi se na jednom prstu. Žitelje Starog Gaja animira jedan animator/animatorka; *Deset* lutaka - cvetovi napravljeni od jednog para belih rukavica. Na svakom prstu rukavice nalepljena je zelena stabljika, listovi i cvet /sve od raznobojnog papira/. Cvetovi su zumbuli, lale, narcisi... Cvetove animira jedan animator/animatorka; *Dve* lutke - pauni napravljeni od jednog para rukavica. Na oba palca zalepljeno je po jedno oko i po jedan kljun /od raznobojnog papira/ - *glava* pauna, a na preostalim prstima po jedno pero /od raznobojnih tkanina/ - *rep* pauna. Paune animira jedan animator/animatorka; *Tri* srca i *tri* note /Osmine i Šesnaestine/

napravljeni od stiropora /ili sundera/ i pričvršćeni na tankim štapovima. Srca i note animiraju tri animatora/animatorke” (Kršenković-Brković 2015: 34).

Bajka kao vid umjetnosti uči da se životu i svijetu prilazi estetski i da se zauzima ispravan etički stav; da se sa estetskog i etičkog gledišta procjenjuju ljudi, predmeti i pojave svakodnevnog života, te da se razlikuju prave vrijednosti od kvazivrijednosti. Estetski ukus daje individualnom, a samim tim i društvenom životu estetsku formu, poseban stil i humani smisao, jer od njega i moralnog stava zavisi ne samo oblik stvari, već način i sadržaj života pojedinca. Stoga bajka stiće atribut najvažnije vrste u literaturi za djecu. Po prosjeku umjetničkog nivoa, dužini vremenskog perioda u kome se djeca za nju interesuju i po intenzitetu tog interesovanja, sa njom se ne može uporediti ni jedna druga književna vrsta. Bajka je svojom specifičnošću oduvijek pripadala svijetu djetinjstva, pa i onda kada diferencirane književnosti za djecu kao takve nije ni bilo. Zbog svoje kompleksnosti ona postaje predmet interesovanja teoretičara književnosti, folklorista, istoričara, teoretičara narodnog pjesništva i etnologa. Za bajku se još u XVII vijeku tvrdilo da je pripovijetka fantastične sadržine.

Da se ova autorka-bajkopisac javlja i kao promišljen teoretičar bajki, potvrđuje njen tekst *Zaboravljeno putovanje – tragovi utisnuti u bajkama*: „Moderne bajke, nastale tokom XIX i XX veka, svoje ishodište nalaze u tradicionalnim. Crpeći materijal, verovanja, strukturu i vizije iz prastarih priča i mitskog nasleđa, ove umetničke tvorevine su, na indirektan način, pokazale da i današnji čovek u svojoj potrebi da pojmi smisao svog postojanja ide davno obeleženim putevima. Istovremeno, postalo je očevidno i da struktura fantazije izražena u starim pričama, mitovima i legendama odgovara elementima strukture fantazije ne samo prošlog, već i modernog čoveka... I moderna bajka je, poput tradicionalne, ne samo projekcija nesvesnih vizija i skrivenih želja, već i oplemenjivanje i uzdizanje stvarnosti. Ova njena osobina upućuje na činjenicu da se bajka, oslanjanjem na osnovna stremljenja čovečanstva izražena kroz mitske vizije, istovremeno pokorava i jednoj unutrašnjoj nužnosti u kojoj duh „univerzalnog čoveka“ ima najveći udeo. Izgleda kao da bajka postaje odraz sveg potisnutog u nama - dodirujući naše „arhetipske niti“, ona uspeva da ostvari vezu sa najdubljim slojem, koji je od praiskoni u nama. Uspostavljanjem ove veze, bajka dobija mogućnost da svoju vizuru usmeri u posebnom pravcu. U tom novom smeru ona sada pojedinačne predmete, odnose i lica sagledava kroz veo trajnog čime *postojeće* uspeva da vidi u sastavu *više opštosti*“ (Kršenković-Brković 2010: 142).

Specifična bajkovna vrsta maštovitosti, koja podrazumijeva obilježja arhetipskog, kao da doziva davnine, tragajući za matricom događaja i za opštim u pojavnom. Njena snaga ogleda se u sposobnosti da pojedinačno obujmi i prekrije opštim, čime se potencira sloj metafizičkog značenja ka kome teže jednako i tradicionalna i savremena bajka. Termini koji se odnose na pojam bajke najčešće sadrže epitet *čudesno*, tako da se bajka i određuje kao priča o čudesnom.

Stoga motiv potrage za identitetom u analiziranim djelima Dragane Kršenković-Brković prestaje da bude samo avantura, koja se odvija po automatizmu uspostavljenom u davnoj prošlosti. U kontekstu fabulativno-motivske podloge ispisane po uzusima moderne bajke, na njihovim stranicama se nižu prinčevi i princeze, krilati konji, vile i čarobnjaci... U ovim ostvarenjima upadljiva je potreba stvaraoaca da vlastitu književnu, a samim tim i opštu stvarnost, sa jedne strane, usidri a, sa druge, da potvrdi postojanje životnog smisla. Dramske bajke Dragane Kršenković-Brković potvrđuju osnovni postulat savremene antropološke misli - traganje za univerzalnim principima i značenjima.

Literatura:

Primarna:

- Kršenković-Brković, Dragana: *Tajna plavog kristala i druge bajke*, zbirka originalnih umjetničkih bajki, Aqamarine, Podgorica, 1996 (prvo izdanje).

- Kršenković-Brković, Dragana: *Tajna plavog kristala i druge bajke*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 2001 (drugo izdanje).

- Kršenković, Brković, Dragana: *Tajna plavog kristala i druge bajke*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2010 (treće dopunjeno izdanje).

- Kršenković-Brković, Dragana: *Duh Manitog jezera*, zbirka originalnih umjetničkih bajki, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2010.

- Kršenković-Brković, Dragana: *Tajna jedne Tajne*, ilustrovana knjiga za djecu, Fakultet likovnih umjetnosti, Cetinje; Rektorat Univerziteta Crne Gore, Podgorica, 2011.

- Kršenković-Brković, Dragana: *Muzičar sa cilindrom i cvetom na reveru*, ilustrovani kratki roman za djecu, Kreativni centar, Beograd, 2013.

- Kršenković-Brković, Dragana: *Modra planina*, Kreativni centar, Beograd, 2015.

Sekundarna:

- Crnković, Milan: *Dječja književnost (Priručnik za studente i nastavnike)*, Školska knjiga, Zagreb, 1986.

- Durković, Nađa: *Čarobni prsti dramskih bajki Dragane Kršenković-Brković*, pogovor knjizi Dragane Kršenković-Brković: *Duh Manitog jezera i druge bajke*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2010.

- Durković, Nađa: *Uticaj dramskih bajki Dragane Kršenković Brković na identitete mlade čitalačke publike*, u: *Detinjstvo*, časopis o književnosti za decu, god. XXXVII, br. 2, Zmajevе dečije igre, Novi Sad, 2011.

- Đuričković, Milutin: *Pisci i detinjstvo (Prilozi iz književnosti za decu i mlade)*, Legenda, Čačak, 2012.

- Đuričković, Milutin: *Sunce u prozoru (Kritika o književnosti u Crnoj Gori za decu i mlade)*, Gligorje Dijak, Podgorica, 2009.

- Jeknić, Dragoljub: *Pregled savremene crnogorske književnosti za djecu*, u: Stvaranje, Titograd, 1971, br. 1.

- Kršenković-Brković, Dragana: *Zaboravljeno putovanje - tragovi utisnuti u bajkama* (I deo) u: *Folia linguistica et litteraria*, časopis za nauku o jeziku i književnosti, br. 1/2 (83-99). Nikšić: Filozofski fakultet, Institut za jezik i književnost, 2010.

- Kršenković-Brković, Dragana: *Zaboravljeno putovanje - tragovi utisnuti u bajkama* (II deo) u: *Folia linguistica et litteraria*, časopis za nauku o jeziku i književnosti, br. 3/4, Nikšić: Filozofski fakultet, Institut za jezik i književnost, 2010.

- Marković, Slobodan: *Zapisi o književnosti za decu III (pojave, žanrovi, recepcija)*, Beogradska knjiga, Beograd, 2003.

- Milosavljević, Aleksandar: *Povratak bajci*, u: *Scena*, časopis za pozorišnu umetnost, god. XXXVIII, br. 1/38, Sterijino pozorje, Novi Sad, Srbija, 2002.

- Milosavljević, Aleksandar: *U traganju za bajkom (Tajna dramaturgije Dragane Kršenković-Brković)*, pogovor knjizi Dragane Kršenković Brković: *Tajna plavog kristala i druge bajke*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2010.

- Nikčević, Milorad: *Naznake crnogorske poezije za decu krajem XX i početkom XXI vijeka*, u: *Lingua Montenegrina*, god. IV/1, br. 7, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.

- Novković, Milica: *Tajna plavog kristala – knjiga bajki Dragane Kršenković Brković*, recenzija knjige *Tajna plavog kristala* za Aquamarine, Biblioteka *Nove bajke*, Podgorica, 1996.

- Racković, Nikola: *Leksikon crnogorske kulture*, Društvo za očuvanje crnogorske kulturne baštine, Podgorica, 2009.

- *The White Ravens: A Selection of International Children's and Youth Literature*, Internationale Jugendbibliothek, München, 2011.

- Todorov, Cvetan: *Uvod u fantastičnu književnost*, u: Službeni glasnik, Beograd, 2010.

- Vuković, Novo: *Uvod u književnost za djecu i omladinu*, ITP Unireks, Podgorica, 1996.

Online izvor:

- <http://www.wrfestival.de/files/whiteravens/wr11/montenegro.htm>

THE BLUE MOUNTAIN AND OTHER FAIRY TALES BY DRAGANA KRŠENKOVIĆ-BRKOVIĆ

Abstract:

In the paper, “*The Blue Mountain*” and other fairy tales by Dragana Kršenković-Brković, the author Sofia Kalezić-Đuričković approaches structural similarities and differences between the final realization designed for children to the reading public of this Montenegrin writer – *Blue Mountain* (2015) and her previous books – collections of fairy tales written in drama form – *The Secret of a Blue Crystal* (1996), *The Genie of Manito Lake* (2010), *Secret’s Secret* (2011) and *The Musician with a Cylinder and Flower on His Lapel* (2013). Such a comparative analysis it is possible to follow a complex developmental arc of Kršenković-Brković, as well as thematic and stylistic motif ideological constants of her prose dedicated to children’s interests and imaginative preoccupations. With its new realization of *The Blue Mountain*, this writer was once again confirmed as the creator who deeply and fundamentally knows the world of children, affecting their awareness of both the pedagogical and educational mind, and emphasized imagination, plot twists and linguistic puns, which her letter to make a distinctive and susceptible.

Dramatic this fairy tale writer characterized eternal struggle between good and evil, until justice is often reached with the help of the magical resources, teaching us the courage of life. From dreams should not be abandoned, but the dedication and persistence we have to fight for their realization - the writer tells us the interesting dialogues of his heroes. Dragana Krsenkovic-Brkovic’s fairy tales manifest man’s dream of happiness, beautiful face reality, while the basic dramatic situation from which she regularly leaves – quest. This motif can be understood at a symbolic level – as man’s eternal quest for happiness, the pursuit of the presence of someone who is close to us and who’d understand us, but it needs to find the strength within ourselves, in our own potentials of spirit, mind, and heart.

Keywords: children, world, fairy tale, drama, reality, imagination, love.

Татјана РАДОЈЕВИЋ
Игор ЂУРИЋ¹

УЛОГА ПОРОДИЦЕ У РАЗВОЈУ СПОСОБНОСТИ КОМУНИЦИРАЊА КОД ДЈЕЦЕ

Резиме: У раду се посебно указује да је улога породице незамјенљива у развоју способности комуницирања код дјеце и да породични живот, и у оквиру њега породично васпитање, не би било могуће без комуникације. Квалитет комуникације и квалитет способности комуницирања код дјеце зависи од комуникационих вјештина и образаца који се уче од родитеља и који се генерацијски преносе. Способност комуницирања је социјална вјештина коју дијете стиче од најранијег узраста. Развијеност ове способности зависи од развоја осталих вјештина социјалног понашања и правилног комуницирања, па зато највећу одговорност за квалитетан развој ових способности сноси породица. У раду се посебно указује и на то колико васпитна клима и васпитни стилови родитеља према дјеци у породици имају значаја за формирање способности комуницирања као и за цјелокупан развој њихове личности.

Кључне ријечи: породица, васпитни стил, комуникација, способности комуницирања.

На овом свијету човјек као социјално биће не живи сам. Он је саставни дио неке групе: своје породице, предшколске групе, школског одјељења, групе пријатеља итд. Човјечанство треба схватити као кошницу у којој сваки појединац има своје место и значај. То значи да живот са другим људима намеће и обавезу да се прихвати норме, захтјеви које друштво поставља пред њим. Колико ће човек бити прихваћен или неприхваћен зависи од његове способности социјалног прилагођавања и социјалних вјештина које треба развити. Уколико је човјек социјализованији, способнији за комуникацију, утолико има више могућности да осјети, схвати жеље и потребе других

¹ Мр Радојевић Татјана, Др Ђурић Игор, Филозофски факултет у Косовској Митровици

људи, а такође да изрази своје. Човјек мора да развије вјештине како да се приближи другим људима, како да им се супротстави или избори са њима за своју позицију, придобије њихову подршку; човјек мора да развије особине које га чине пожељним и прихватљивим за друге људе. Сваког човека карактерише живот у групи, жеља за контактом са другим људима, социјабилност као капацитет да развије способности социјалног прилагођавања, социјалног понашања и способности комуницирања. Дакле, способност комуницирања није генетски одређена, већ се стиче кроз процес социјализације дјетета. Хармонија породичног живота зависи од способности вођења разговора уз поштовање достојанства и односа саговорника. Само искреним комуницирањем у породици може се постићи уравнотеженост емотивног живота и створити основа за изградњу позитивне личности која ће бити способна да ефикасно функционише у различитим животним ситуацијама. Развој способности комуницирања дијете започиње у породици, а затим се тај развој наставља у школи и широј друштвеној заједници. Васпитни стил родитеља, социјално поријекло, потпуност, непотпуност, компактност породице утичу на развој комуниколошких способности и на обликовање понашања дјетета. Стечене моделе понашања, способности и начине комуницирања у породичном окружењу дијете преноси и покушава афирмисати у нови социјални амбијент. Уколико је дијете своју комуникацију са родитељима заснивало на сарадњи, поштовању, прихватању, умјереној слободи, сасвим је очекивано да ће овај комуниколошки концепт користити у контакту с вршњацима.

Развој комуникационих, језичких и говорних способности

Способност комуницирања је социјална вјештина коју индивидуа стиче од најранијег узраста. Развијеност ове способности зависи од развоја осталих вјештина социјалног понашања човјека. На њен развој пресудан значај има понашање и третман родитеља у дјечијим годинама живота. Зато се може рећи да је породица примаран фактор развоја способности комуницирања код дјете. Своје прве године живота дијете проводи углавном у породичној средини. Породични живот и у оквиру њега породично васпитање не би било могуће без комуникације. Под комуникацијом подразумијевамо размјену информација између двије или више особа, интеракцију помоћу знакова, сигнала и симбола којим се преносе идеје, значења, поруке и искуства. Једна од главних карактеристика људске врсте у поређењу са осталим приматима је свакако језик. Језик је састав конвенционалних знакова, фонолошких, граматичких и семантичких правила који се звучно остварују преко говора. Језик је средство изражавања мисли, идеја, осјећаја и основа је комуникације и учења. Језик означава сложени систем кодова који означавају предмете, симболе,

радње или односе који nose функцију кодирања, преноса информација и њеног увођења у различите системе (Лурија, 2000), док ријеч представља основно средство кодирања и преношења искустава. Примјена језика као система кодова који означавају предмете и њихове односе, а помоћу којих се предмети уводе у извјесне системе или категорије, овај систем кодова води формирању апстрактног мишљења. На основу реченог можемо закључити да језик представља апстрактни систем, а говор је његова конкретна реализација.

Према Бабићу (1995), језик је систем знакова који служи за споразумјевање и има сљедећа својства: произвољност, усвојивост, плодност и структурираност.

Произвољност као својство језика представља везу између гласова у ријечима. Један ниво језика чине јединице без значења (гласови, слова), а други ниво чине јединице настале произвољним спајањем јединица без значења, али којима се при томе придаје значење. Оба нивоа су битна за споразумјевање и зато су међусобно и повезана.

Усвојство, као друго својство језика, означава чињеницу да језик није урођен већ је то процес који се годинама усваја и учи. Учи се матерњи језик, али се уче и страни језици. Ако дијете није од најранијег дјетињства било изложено комуникацији, неће усвојити људски језик, што му је основа за даљи развој способности комуницирања. Дјеца која су васпитно запуштена, којом су се родитељи мало или никако бавили, која нијесу имала могућност да слушају и опонашају, нијесу могла успјешно савладати језик нити способности комуницирања. Добро усвојен језик, развијене способности изражавања, говора олакшавају комуникацију, споразумјевање и вербализацију мисли, отклањају неспоразуме и неразумевања у комуникацији.

Плодност означава могућност да изражавамо нове језичке јединице на основу старих и познатих.

Структурираност означава да језик као организована делатност има своју структуру. То значи са сваки језички знак има своје место у саставу при споразумјевању и може се са другим знаковима спајати или замјењивати само према одређеним језичким правилима (Павличевић-Франић, 2005).

Говор као фонетско-акустична појава подразумијева систем звучних и визуелних знакова и представља најсавршенију функцију човјека којом се човјек одваја од осталих живих бића. Говор чини основу комуникације. Говор је сложена способност или скуп бројних способности психофизиолошке природе које су међусобно повезане и условљавају једна другу, а намијењене су преношењу говорних порука (Шкарић, 1988). Говор има семантичку и комуникативну функцију, а служи нам за стицање знања, искуства и дјеловање (Станчић, 1986).

За нормалан развој говора неопходан је низ *органичних, психичких и социјалних чинилаца*. У *органичне* предуслове за развој говора сврставају се формиран говорни апарат, добар слух и морфолошко и функционално сазријевање моздане коре (Shaw, Greenstein, Lerch, Clasen, Lenroot, Gogtay 2006). Говорни апарат је спреман за рад још прије рођења. Здраво дијете рађа се са формираним говорним апаратом и успостављеном функцијом самосталног дисања. Да би се од ових способности развио артикулисан и структурирани говор, неопходно је даље сазријевање органичних компоненти без заостајања и оштећења, али и дуготрајно учење уз аудитивну и социјалну стимулацију док се не овлада вјештином говора. Такође, неопходно је физичко сазријевање централног нервног система, развијеност слуха која омогућава учење говора слушањем. У прилог томе иде чињеница да код глувих и наглувих особа наилазимо на појаве отежаног усвајања језичког изражавања. Што се тиче *психичких* фактора треба навести развијеност опажања, представа, учења, мишљења, и уопште способности које су у вези са говором, емоционалну стабилност и постојање поткрепљења говорне активности (Mitchell, McMurray, 2009). Од *социјалних* фактора развоја говора и комуникационих способности издваја се постојање говорног узора, родитеља и блиских особа, које стимулишу имитацију (Миловановић, Павковић 2013:218).

Говорећи о способностима комуницирања, морамо указати на улогу родитеља коју имају у развоју самог говора код дјете. У развоју говора наилазимо на двије фазе: прелингвистичка и лингвистичка. Прелингвистичка фаза започиње рођењем и завршава се око десетог мјесеца дјететовог живота. Говор почиње да се усваја учењем и подражавањем гласова које дјете чује од својих родитеља. Већ након рођења дијете почиње своје вокално споразумијевање са околином. Прве вокалне манифестације представљају први крик при рођењу, а касније плач, затим гукање и брбљање. Дјете почињу да уче језик средине кад разликују људски глас од других дражи.

Прве ријечи код дјете јављају се крајем прве и почетком друге године. С појавом прве ријечи започиње друга фаза говорно-језичког развоја. У периоду између десетог и петнаестог мјесеца дјете углавном изговарају прву ријеч. Прва ријеч је група гласова које дијете изговара а која има значење. Та реч се повезује са објектом, особом и слично. У току првих мјесеци након изговорене ријечи деца свој речник обогаћују са 8 до 11 ријечи. Лексички развој говора на почетку друге године је успорен а онда се убрзава. Темпо појављивања нових ријечи расте на око 22-37 ријечи мјесечно. У периоду од двије и по до три године дијете може да повеже три до пет ријечи у реченици, радо слуша говор одраслих, али још увијек не умије по налогу да састави реченицу. Око треће године дијете је у стању да састави реченицу од десетак ријечи које су граматички

правилне. Рјечник дјетета се обогаћује упоредо са развијањем њихових активности. Када дијете препознаје ријечи, када их употребљава - то је лексичка компетенција, односно пасивни рјечник, а примјена ријечи у говору је лексичка перформанса, односно активни рјечник. Под значењем ријечи подразумејева се да ријеч означава или представља предмет, анализира предмет, изазива асоцијације, као и да апстрахује и уопштава њихове симболе. Преношење информација захтијева од ријечи указивање на одређени предмет, али и генерализацију информације о том предмету те тако апстрахујући обиљежје и генерализирајући предмет, ријеч постаје оруђе мишљења и средство општења.

Улога породице је значајна у усвајању и формирању дјечијег рјечника. Дјечији рјечник обухвата ријечи општег значења, дакле то су ријечи које су потребне за свакодневно споразумијевање и посебне ријечи које су у дјечијем говору рјеђе заступљене, а односе се на боје, вријеме и сл. Развој рјечника подразумејева повећање фонда ријечи, али и развој облика ријечи и различитих значења исте ријечи. Богатство рјечника огледа се и у осјетљивости за прецизно значење и диференцирања ријечи. Кад усвојену ријеч дијете везује за одређене објекте, односно ријечима приписује много шире значење, ријеч је о семантичком развоју говора. О семантичком развоју говора писала је Ева Кларк користећи термин *проширено значење* што значи да дијете ријечима приписује шире значење. Са три године дијете поставља питање „гдје је“, а са четири „зашто“, те тако стиче апстрактне појмове. Са пет година има рјечник од неколико стотина ријечи, усваја синтаксу и граматичка правила, али потребно је је још неколико година да би се говор аутоматизовао. Са растом и развојем говора комуникационе способности се увећавају и постају комплексније. Дијете овладава вербалном и невербалном комуникацијом, почиње да комбинује вербалне и невербалне поруке које му омогућавају да тражи и размјењује информације, контролише ситуацију у којој се налази, испољава емоције.

Познато је да се људска комуникација одвија говором. Подстицање говора је тема којом се научници и стручњаци интензивно баве посљедњих десетак година. Главни узроци који се негативно одражавају на развој говора су: мањак комуникације, недостатак интеракције, утицај медија, незадовољавање основних дјечијих потреба.

Истраживања спроведена у Америци 1977. године указују да се недостатак комуникације родитеља са дјецом негативно рефлектује на развој говора и њихових говорних способности. Venoit (1977) је у свом истраживању указао да родитељи 40% мање времена проводе са својм дјецом, него тридесет година раније. Hammel (1999) наводи податке истраживања да дјеца узрасти од десете до седамнаесте године која живе у условима обиљеженим електронским медијама имају у току живота

трећину мање социјалних контаката од људи који су били дјеца пре двадесетак година (Величко, В. 2009). Можемо рећи да то све указује на чињеницу да непосредне људске интеракције са дјецом пружају најбоља искуства за осјећајно сазријевање и будуће квалитетне социјалне контакте који доприносе развоју говора и способности комуницирања.

Развој способности комуницирања код дјеце реализује се кроз процес откривања и подучавања. Откривање се догађа без учешћа родитеља. Велики дио учења је случајан и догађа се као посљедица посматрања. Подучавање и учење су двије различите стране једног истог процеса. Подучавање обавља једна особа, а учење се одвија у другој особи. Дакле, родитељи имају потребу да подучавају, а дјеца имају потребу да уче. Када би дјеца учила да комуницирају подучавањем, родитељи би били најзапосленији људи. На сву срећу, дјеца много тога уче без подучавања, односно уче путем посматрања у комуникацијским ситуацијама, уче путем имитирања, исправљања и категоризације.

Имитација подразумијева да једна особа реагује на исти начин као што је то учинила друга особа прије ње, подразумијева интеракцију између особе која се понаша и особе која опонаша. Дакле, и комуникацију можемо учити по овом моделу. Дијете ће имитирати родитеље у оном облику колико му то дозвољава његов развојни ниво и ниво усвојености језичких могућности. Други начин како родитељи могу подстаћи развој способности комуницирања код дјеце јесте понављање дјечијих изјава и њихово правилно формулисање. Сљедећи начин на који родитељи могу убрзати развитак комуникацијски способности дјетета јесте категоризација, односно сврставање више предмета у једну заједничку категорију. Ова три начина учења комуницирања имитирање, опонашање и категоризација омогућавају дјецу да уче како да комуницирају. Уколико родитељи примјењују таква средства у развијању дјечијих комуникацијских способности, утолико ће дјеца постати успјешнији комуникатори, односно бољи учесници у комуникационом процесу.

Дакле, доводећи дијете у међуразмјену са другима, пружајући моделе за идентификацију и имитацију, ангажујући дијете интелектуално, вољно и емоционално, права комуникација у раном дјетињству утиче на развој свих компоненти личности: она води ка здравом формирању селфа, развија когницију, формира здраву емоционалност, покреће дијете на активност усмјерене ка свијету који га окружује. Неправилна комуникација у раном дјетињству може изазвати озбиљне поремећаје у развоју личности, а у каснијем животу смањити могућности да успоставе задовољавајуће везе с другим људима.

Усвајање говора може се објаснити теоријом поткрепљења. Дијете се налази у окружењу својих родитеља који на њега дјелују на различите начине, између осталог и говорно. На те говорне надражаје дијете у

почетку реагује неодређно. Такве дјечје реакције одрасли поткрепљују неким за дијете пријатним или позитивним посљедицама. На примјер, дијете жели додирнути вазу која се може поломити и повриједити га. У тим ситуацијама, кад родитељи виде покрет дјетета према таквом предмету почиње говорити: НЕ! У почетку дијете на такву реакцију родитеља реагује различито јер не разумије њено значење. Ако се дјечја реакција састојала у одмицању од предмета, родитељи ће такву реакцију поткрепити нечим пријатним за дијете (помазати га по коси, узети га за руку). Под утицајем тих поткрепљења дијете ће све чешће на сличан начин реаговати на претходну наведену реакцију родитеља. А родитељи ће сматрати да је дијете разумјело забрану. Тако се под утицајем сталног поткрепљења развија код дјетета разумијевање све већег броја ријечи и разумијевање говора уопште (Фурлан, 1978.)

Поткрепљењем се објашњава не само разумијевање пасивног говора-слушања, већ и развој активног говора и тачност изговора. У почетку родитељи толеришу нетачно изговорене ријечи, али са узрастом дјетета родитељи ће поткрепљивати само исправне облике изговора. Дијете релативно брзо усваја рјечник свог језика, граматику, сложену структуру реченице. У почету развој рјечника иде споро (друга година), а затим много брже (од треће до петнаесте године), а онда опет спорије. До краја предшколског говорног развоја, просјечно дијете већ употребљава све врсте ријечи и његов изговор је правилан према говорним стандардима околине у којој живи. Дакле, оно је у говорном погледу зрело и може се у свом даљем учењу укључити у школску говорну комуникацију.

Као што смо рекли да говор чини основ комуникације, морамо истаћи да у комуникацији код дјеце говор има социјалну и егоцентричну функцију.

Социјална или комуникативна функција зове се и објективна, јер подразумева учешће објективног фактора/говорник – саговорник – предмет о којем се говори. Развијен говор код дјеце није довољан, већ је потребна способност да се служи говором адекватно ситуацији у којој се налазе. Уз подршку родитеља и предшколских установа ова функција се убрзано развија код дјеце на предшколском узрасту јер дијете жели да пренесе информацију родитељу, другом дјетету, да изрази лична осећања, став, захтјев и тако даље. Егоцентрична функција говора код дјеце испољава се кроз унутрашњи говор из разлога што дијете нема довољно способности емпатије/саосјећања да себе стави у позицију другог. Егоцентричан говор, према схватању Виготског, по својој структури је спољашњи, а по психолошкој позицији унутрашњи говор. Дакле, егоцентричан говор је прелазна фаза у процесу развоја говора јер иде од спољашњег ка унутрашњем (паралелно игра – прича наглас затим то прелази у унутрашњи монолог). Дијете почиње разговарати само са

собом, нечујно, у себи, он служи дјечијем мишљењу па га дијете користи да би ријешило некакав проблем.

Успјешна комуникација у породици као услов развоја способности комуницирања код дјете

Човјек је „дијете разговора“, резултат разговора од зачећа до смрти (П. Брајша, 1994). Према Брајши, разговор је неопходан за настанак и даљи развој дјетета. О њему се разговара и пре зачећа. Дакле, у разговору својих родитеља он је планиран. Ако све то посматрамо са педагошког аспекта, односно аспекта васпитања и образовања, можемо закључити да дијете наставља свој развој, при чему главну улогу има разговор између њега и родитеља, њега и учитеља, и између дјете међусобно. Он сматра да би човек постао личност, мора се четири пута родити. У оквиру првог рођења које називамо биолошко, рађа се тело с недовршеним мозгом. Друго рођење је церебрално и формира се мозак, треће је персонално развија се личност и о оквиру четвртог, социјалног рођења, формира се идентитет. Квалитет људског мозга, личности и идентитета зависи од квалитета церебралног, персоналног и социјалног рођења дјете и омладине, а то је уско повезано са квалитетом комуникације унутар породице.

Добра комуникација омогућује родитељима да дјецу подстичу, да им дају јасна објашњења и упутства, да успоставе одређене односе, да граде емоционалну атмосферу, што је врло значајно за васпитање дјете. Сензитивније мајке, које се више укључују приликом интеракција са дјецом и омогућавају стимулативнију атмосферу, имају дјецу која су когнитивно, емоционално, социјално и лингвистички напреднија (Pancsofar, 2008). У породицама обично владају породична правила понашања која су заснована на статусним разликама њених чланова, и та правила су често повезана са крутим комуникацијским обрасцима у оквиру којих нема расправа. Навешћемо неколико примјера која су присутна у породицама: мушка дјеца имају већа права од женске деце, с оцем се не треба препирати, према мајци се не сме наступити љутито итд. Ипак, и уколико владају ова правила у породици, не може се рећи да су дјеца васпитана у условима затворене и круте комуникације. Проблем настаје ако је тих правила превише, или се примјењују строго. Тада се ствара таква породична атмосфера која доводи у опасност дјететову способност закључивања и развитак његове комуникације и комуникацијских способности. Породице са строгим и затвореном комуникацијом гуше креативност мисли, чланови су мало самостални и слободни да се понашају по властитој жељи и уче да постоје две врсте понашања: исправно и неисправно. Један од проблема у породицама са затвореном комуникацијом је потискивање изражавања емоција. Емоције су битан аспект људског постојања и њихова правилна употреба омогућава и боље комуницирање. Живот у породици

је прва лекција емоционалног образовања. Емоционално образовање се не преноси само родитељским речима или одређеним поступцима према детету, него и начинима који им помажу да савладају сопствена осјећања и емоције које родитељи испољавају. Неки родитељи су даровити учитељи, други потпуно одмажу (Големан, 2005). Три погрешна емоционална става родитеља у процесу комуникације са дјететом су:

- Потпуно занемаривање осјећања. У ситуацијама када је дијете узнемирено родитељи занемарују његово стање, не помажу учењу емоционалне стабилности сматрајући да је дететова узнемиреност безначајна и да ће се смирити. Родитељи који реагују као емоционални учитељи осјећања своје дјеце, схватају озбиљно и покушавају да у комуникацији са њима нађу разлог њихове узнемирености.

-Сувише попустљиви родитељи. У ситуацијама дјететове емоционалне узнемирености родитељи примјећују њихово стање, али сматрају да је његово проживљавање корисно. Ретко указују на адекватну емоционалну реакцију, дозвољавају дјецу да изразе своје импулсе, интересе, осјећања, не надгледају дјечије активности, ријетко врше контролу над понашањем дјетета и углавном примјећују ненасилну комуникацију. Овом комуникацијом се постижу позитивни ефекти породичног васпитања. Дјеца се осјећају сигурна, прихваћена и емоционално уравнотежена.

- Презриви родитељи који не поштују дјечија осјећања. Овакви родитељи осуђују дијете, кажњавају дјецу због најмањег немарлука, а за узврат добијају дијете које је нерасположено, потиштено, застрашено, незаинтересовано и недовољно комуникативно, не понашају се природно, нити опуштено, не говоре отворено о својим дилемама, искуствима и осјећањима.

У породицама у којима влада отворена комуникација дјеца се подстичу на самостално закључивање, дијете постаје свјесно да за рјешење неког проблема постоји више начина и осјећаји се не потискују. Отворена комуникација омогућава примјену правила на еластичнији начин. У породицама отворене комуникације неслагање са правилима породичног понашања није увијек и знак угрожавања породичног ауторитета.

Меклауд и Чефи (McLeod и Chafee, 1971) поставили су модел породичне комуникације који у себи садржи четири породична комуникацијска обрасца: либерални- *laissez faire*, заштитнички, плуралистички и консензални.

У првом обрасцу породичне комуникације *laissez* комуникација између родитеља и дјеце је слаба. У заштитничким породицама акценат се ставља на послушност и склад. Дјеца из таквих породица лако падају под нечији утицај, јер нијесу научила да стварају властита мишљења. У плуралистичким породицама преовлађује расправа и комуникација, чланови породице међусобно поштују своје интересе. И у посљедњем

обрасцу, консензуалном, породица врши притисак на своје чланове како би пристали на оно што се од њих тражи. Таква дјеца се обично плаше да изнесу своје гледиште или став о нечему ако је у супротности с гледиштима ауторитета. Можемо закључити да дјеца из различитих врста породица на врло различит начин могу приступити комуникацијским ситуацијама унутар и изван породичног дома.

Породица сноси велику одговорност за квалитет развоја комуникационих способности. Зато што основе комуникационих способности леже у јединству индивидуалног и социјалног развоја личности, а социјални развој је у великој мјери повезан са васпитном климом у породици и васпитним стилем родитеља. Породице се међусобно разликују по различитим васпитним стиловима који код дјеце развијају различите комуникацијске способности и самим тиме стварају се разлике у њиховом социјалном понашању још у најранијем узрасту. Однос који се успоставља између родитеља и дјетета је најрелевантнији фактор који утиче на развој њихове способности комуницирања. Тај однос зависи од става родитеља. Од става родитеља зависи како ће се они опходити према дјетету, како ће са њим комуницирати и како ће се развијати способности дјеце да комуницирају са другима. Издвајамо два става родитеља у комуникацији са дјецом: демократски и ауторитаран став. Ауторитарни родитељи су врло крути, строги и превише захтијевни у комуникацији са дјецом. Злоостављени, деградирани, називани погрдним именима од стране својих родитеља у комуникацији код њих развија агресивност или инфериорност, неспособност сарадње, социјалну неприхваћеност што доводи до одређених сметњи у комуникацији са другом дјецом, што се одражава и на развој њихових способности комуницирања. Демократски родитељски став развија самосталну личност, која поштујући своје и туђе потребе, уме да успостави комуникацијску интеракцију са околином. У комуникацији са дјецом такви родитељи поштују личност дјетета, његову индивидуалност, преовлађује љубав, топлина и слобода да дијете изрази своје ставове, осјећања што позитивно утиче на развој способности да комуницирају са другима.

Понекад се питамо да ли дијете учи да говори само говорећи или су му потребни подстицаји попут доброг говорног узора и квалитетне говорне средине? Дијете учи да говори говорећи, али и слушајући. Значајну улогу у усвајању у развијању говора код дјеце има повратна информација (дијете изговара реченице и гледа како ће на њих околина реаговати, да ли ће их прихватити или вратити на поправку). Опонашањем говора околине дијете богати свој рјечник. Родитељи би требало увијек да преиспитују своје понашање као и своје поступке, а такође би требало преиспитивати властити говор, говор који нуде дјеци. Важно је нагласити да дјеца на предшколском узрасту имају потребу за сталним контактом,

блискошћу, подстицањем од стране родитеља. Улога родитеља, њихово физичко присуство, општи квалитет интеракција које остварују са дјецом, могу бити одлучујући фактори развоја способности комуницирања и квалитета комуникација и интеракција које дјеца остварују са другом дјецом и одраслима.

Истраживања која су посвећена испитивању говора који је упућен дјечи, показују да се говор упућен дјечи, од стране родитеља или околине уопште, разликује од говора у њиховој међусобној комуникацији, као и од говора упућеног одраслима. Говор упућен дјечи је ограниченог вокабулара, синтаксички једноставнији, садржи велики број питања, директива и императива, ограничен на ситуацију „сада и овдје“ и усмјерен на пажњу дјетета у вези са текућим активностима (Snow, 1995).

Већина истраживања која истиче друштвено-интерактивну основу раног усвајања језика усмјерена је на испитивање говора мајки, зато што оне активно учествују у дјечијој игри, нарочито у дјетињству. Поставља се питање колико ефективно мајке утичу на развој сазнајних функција дјетета, колико их воде у процесу истраживања околине и учења и колико су свјесне способности, ограничења, интересовања и потреба свог дјетета (Luutine, 2003). Многа истраживања показују да су особине мајке (социоекономски статус и степен образовања) битне за развој дјетета и да могу имати позитивне и негативне ефекте на говор и језички развој (Kloth, 1998; Hoff, 2003; Dollaghan, 1999; Feldman, 2000; Rescorla/Alley 2001). „Претпоставља се да се у оквиру нормалног опсега усвајања језика, варијације између деце могу објаснити разликама у вербалним информацијама и значењима која су деци пружили њихови партнери у комуникацији“ (Tamis-LeMonda, 2001: 748).

Многе социодемографске варијабле су повезане са комуникационим развојем дјече, укључујући социоекономски статус. „Претпоставља се да образовање родитеља може да утиче на карактеристике језика упућеног деци, независно или у вези са индивидуалним разликама које постоје у комуникативном стилу родитеља“ (Dollaghan, 1999: 1433). У истраживању које су радили Долаган и колеге, испитиван је однос образовног нивоа мајке и резултата на тесту разумијевања вокабулара. Тест разумијевања вокабулара показује да је веће постигнуће дјече чије су мајке завршиле факултет у односу на дјецу чије су мајке завршиле само средњу школу или нијесу завршиле.

До сличних резултата дошло се и у истраживањима корелације између величине вокабулара дјетета и социоекономског статуса мајке, са циљем да се утврде механизми помоћу којих социоекономски статус утиче на развој вокабулара (Hoff 2003; Rescorla/Alley 2001). „Показано је да говор мајке има посредујеће варијабле“ (Hoff 2003:1373). Посматрана разлика у повећању вокабулара између групе дјече из породица са

високим социоекономским статусом и групе дјеце из породица са нижим социоекономским статусом, потпуно је објашњена разликама у говору њихови мајки. Наиме, мајке вишег социоекономског статуса производе већи број исказа, већи број различитих ријечи, па је вокабулар дјеце из породица са високим социоекономским статусом већи и брже се повећава (Hoff 2003, Rescorla/Alley 2001).

Литература:

- Бабић, З. (1995). *Фонетика и фонологија хрватског језика*. Загреб: Школска књига.
- Брајша, П. (1994). *Педагошка комуникологија*. Загреб: Школске новине.
- Велички, В. (2009): *Потицање говора у контексту задовољења дјечјих потреба у савременом дјечјем вртићу*. Методика: часопис за теорију и праксу методика у предшколском одгоју, школској и високошколској изобразби, Вол. 10, Но. 18 стр. 80-91.
- Големан, Д. (2005). *Емоционална интелигенција*. Београд: Геопоетика.
- Dollaghan, C.A. et al. (1999). *Maternal Education and Measures of Early Speech and Language*. Journal of Speech, Language, and Hearing Research 42, pp. 1423-1443.
- Илић, М. (2010). *Породична педагогија*. Мостар, Бања Лука.
- Лакета, Н., Василијевић, Д. (2006). *Основе дидактике*. Ужице: Учитељски факултет у Ужицу.
- Лапчевић, М., Жигић, Д., Ковачевић, К., Шукриев, Љ., Иванковић, Д. (2005). *Вештина комуницирања*. Београд: АШ дело, Земун.
- Лурија, А. Р. (2000). *Језик и свест*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Миловановић, Р. (2010). *Интеракција и комуникација у васпитном раду*. Јагодина: Цлипарт.
- Миловановић, Р., Павковић, М. (2013). *Повезаност породичних интеракција и развој говора*. Настава и васпитање, 2, Београд, стр. 216-234.
- Pancsofar, N. et al. (2008): *Family relationships during infancy and later mother and father vocabulary use with young children*. Early Childhood Research Quarterly, No. 23, 494.
- Павличевић, Ф. (2005). *Комуникацијом до граматике*. Загреб: Алфа.
- Потих, Д. (2007). *Култура говора*. Пирот: Висока школа струковних студија за образовање васпитача.
- Rescorla, L., Alley, A. (2001). *Validation of the Language Development Survey (LDS): A Parent Report Tool for Identifying Language Delay in Toddlers*. Journal of Speech, Language, and Hearing Research 44, pp. 434-445.

- Смиљанић, В., Толичић, И. (1977). *Дечја психологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Станчић, В. (1986). *Психологија говора*. Факултет за дефектологију Свеучилишта у Загребу.
- Snow, С.Е. (1995). *Issues in the Study of Input: Finetuning, Universality, Individual and Developmental Differences, and Necessary Causes* in Fletcher, Р., MacWhinnez, В. (eds.) *The Handbook of Child Language*. Oxford: Blackwell Publishing, pp. 180-193.
- Tamis-LeMonda, С.С: et.al. (2001). *Maternal Responsiveness and Children's Achievement of Language Milestones*. *Child Development* 72, pp.748-767.
- Hoff, Е. (2003). *The Specificity of Environmental Influence: Socioeconomic Status Affects Early Vocabulary Development Via Maternal Speech*. *Child Development*, Vol 74, Issue 5, 1368-1378.
- Шкарић, И. (1988). *Говорне потешкоће и њихово уклањање*. Загреб: Младост.

THE ROLE OF FAMILY IN THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS IN CHILDREN

Abstract:

The article emphasizes the irreplaceable role of the family in the development of communication skills in children and family life, and within that family education would not be possible without communication. The quality of communication and the quality of communication skills in children depends on communication skills and patterns that are learned from their parents that are transferred from generation to generation. The ability to communicate is a social skill that a child acquires from an early age. The development of this ability depends on the development of other skills, social behaviour, and proper communication, and therefore the family is most responsible for the quality-driven development of these skills. The paper emphasizes how the educational climate and parental style in children upbringing is also important in the development of communication skills as well as the overall development of children personality.

Key words: family, educational style, communication, communication skills.

Nada ŠAKOTIĆ¹
Bojana MIRANOVIĆ²

REFORMSKI KURIKULUM USMJEREN NA DJECU S POSEBNIM OBRAZOVNIM POTREBAMA

Rezime:

Uključivanje djece s posebnim obrazovnim potrebama u redovni vaspitno-obrazovni proces već je zaživjelo u našem obrazovnom sistemu, ali na tome ne treba stati već sistematski analizirati, korigovati i pratiti njegov razvoj i njegovu pozitivnu stranu.

Tema rada je prikaz i analiza problema – *Kreiranje kurikuluma usmjerenog na djecu s posebnim obrazovnim potrebama*. Rad sadrži: definisanje osnovnih pojmova, kurikulum, IROP, tim i uključenost nastavnika u kreiranje kurikuluma.

Istraživački dio odnosi se na stavove nastavnika o njihovom učešću u kreiranju kurikuluma za djecu s posebnim obrazovnim potrebama.

Ključne riječi: inkluzivno obrazovanje, kurikulum, obrazovna politika, djeca s posebnim obrazovnim potrebama.

1. Kreiranje kurikuluma

Obrazovna politika škola treba da bude usmjerena na kreiranje kurikuluma za djecu s posebnim obrazovnim potrebama. Efikasno kreiranje kurikuluma ima povoljne efekte ne samo za djecu, već i za njihove roditelje kao i za sve učesnike koji su uključeni u inkluzivni model obrazovanja. (Strategija inkluzivnog obrazovanja u CG).

¹ Doc.dr Nada Šakotić, Filozofski fakultet u Nikšiću

² Bojana Miranović, JPU“Ljubica Popović

Promjene u obrazovanju omogućavaju školama fleksibilnost da uz smjernice nacionalnog kurikuluma prilagođavaju kurikulum svojim specifičnostima u zavisnosti od sredine u kojoj se nalazi.

Potreban je novi pristup obrazovanju, osposobljenost nastavnog kadra koji će svojim odnosom motivisati djecu na rad, inicirati novi metodski pristup, primijeniti individualizaciju nastavnog procesa (Đorđević, 2003: 31–35.). Održivost takve politike zavisi od realnih mogućnosti škole, roditelja, angažovanja resornog ministarstva, lokalne samouprave.

■ **Nacionalni kurikulum** treba da sadrži stručno utemeljene prijedloge za unapređenje, osavremenjivanje i kvalitetno poboljšanje sistema vaspitanja i obrazovanja; prijedloge za izradu, razvoj i implementaciju nacionalnog kurikuluma za sve nivoe obrazovanja. Planovi i programi u školama treba da budu usaglašeni sa sadržajima i operativnim ciljevima predmetnih programa koji su dati nacionalnim kurikulumom.

■ **Školski kurikulum** usmjeren na djecu s posebnim obrazovnim potrebama treba da se bazira na sadržaje i operativne ciljeve predmetnih programa i aktivnosti, na način da se promoviše razvoj učenika prema njegovim sposobnostima i sklonostima.

U pripremama za izradu kurikuluma po (Jurić, 2007) „treba odrediti: snimanje (registriranje okolnosti u školi i procjena njihova utjecaja na budući program, analiza školskih dokumenata –*stanja*) kvalifikaciju (vrste posla i projektovanje mogućih aktivnosti, *što*) kvantitet (orijentaciono utvrđivanje perioda i vremena trajanja mogućih aktivnosti –*koliko*), orijentaciono utvrđivanje metoda, postupaka, instrumenata –*kako*; orijentaciono utvrđivanje subjekta za moguće aktivnosti –*tko*“.

Važno je odrediti redosljed radnji i prioriteta u realizaciji, evidentiranje napretka i evaulaciju efikasnosti programa. Program će pokazati pozitivne ishode ako se ustanovi napredak u onome šta je dijete postiglo, a ne šta nije.

■ **Nastavnik** je sukreator nacionalnog i školskog kurikuluma; Svojom visprenošću i kreativnošću osavremenjuje i inovira predmetno-programske ciljeve. Može doći do neravnoteže između dječjih razvojnih mogućnosti i postavljenih programskih ciljeva i/ili didaktičko metodičkih oblika rada, pa nastavnik mora to signalizirati ili pokušati da sam uskladi.

Kurikulumom se određuju sadržaji koje će nastavnik podučavati, nastavne strategije i metode koje će primjenjivati;

Obrazovanje učenika sa posebnim obrazovnim potrebama izvodi se tako što škola treba da prilagodi metode, oblike rada i omogući uključivanje u dodatnu nastavu i druge oblike individualne i grupne pomoći (Milić, S. (2008): Razvoj kreativnog kurikuluma, „Metodički oglasi“, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, str. 67–82.)

■ IROP

Za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama, koja su uključena u redovne grupe ili odjeljenja, pored zajedničkog programa, prave se i realizuju individualni razvojni obrazovni programi koji određuju: oblike vaspitno-obrazovnog rada za vaspitno-obrazovne oblasti, odnosno predmete, način izvođenja dodatne stručne pomoći, prohodnost izmjene programa, prilagođavanje u organizaciji, standardi znanja, postignuća i vještina, provjera, ocjenjivanje znanja, postignuća i napredovanja djeteta, kao i raspored časova.

Krajnji cilj formiranja IROP-a je: stimulacija dječijeg razvoja na bazi očuvanih kapaciteta, maksimalno iskorišćenih i angažovanih, radi što boljeg i efikasnijeg uključivanja djeteta u obrazovni proces.

■ **Tim za inkluzivno obrazovanje** koordinira u izradi IROP-a za svako dijete, prati procedure i saraduje s relevantnim tijelima i ustanovama radi ostvarivanja prava na dodatnu obrazovnu, socijalnu i zdravstvenu podršku. Potrebno je formirati i tim za praćenje saradnje porodice i škole (kroz instrumente za ispitivanje očekivanja roditelja, učitelja i učenika; permanentne edukacije nastavnika; organizovanje seminara za razmjenu iskustava; instrumente za istraživanje saradnje i objedinjavanje primjera dobre prakse). Tim treba da u svakoj situaciji bude prisutan kako bi programski ciljevi bili na najadekvatniji način prezentovani i prilagođeni djeci za usvajanje. Pedagoško psihološka služba u školama mora biti uključena u rad s djecom sa pop. Samo timskim radom može se doći do pozitivnih rezultata.

2. Metodologija istraživanja

2.1. Problem istraživanja: Kreiranje kurikuluma usmjerenog na djecu s posebnim obrazovnim potrebama.

Reforma obrazovanja i uključivanje djece sa pop podrazumijevaju kreiranje školskih i nastavnih kurikuluma u školama. Efikasno kreiranje kurikuluma ima povoljne efekte ne samo za djecu, već i za njihove roditelje kao i za sve učesnike koji su uključeni u inkluzivni model obrazovanja.

2.2. Predmet istraživanja: Kreiranje kurikuluma usmjerenog na djecu sa posebnim obrazovnim potrebama i njegova primjena u praksi. S obzirom na značaj prilagođenog kurikuluma, neophodno je ispitati da li je kreiranje kurikuluma usmjereno na djecu sa posebnim obrazovnim potrebama.

2.3. Cilj istraživanja: Utvrditi u kojoj su mjeri školski, a samim tim i nastavni kurikulumi usmjereni na djecu sa pop.

2.4. Zadaci istraživanja:

■ Utvrditi da li je školski kurikulum kreiran za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama;

■ Ispitati da li su nastavnici u mogućnosti da nastavni kurikulum predviđen djeci bez posebnih obrazovnih potreba prilagode zahtjevima djece sa posebnim obrazovnim potrebama;

- Ispitati da li se rade IROP-i za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama;
- Ispitati da li postoje timovi za praćenje i razvoj djece sa posebnim obrazovnim potrebama.

2.5. Hipoteze istraživanja

Posebna hipoteza
1
Pretpostavlja se da školski kurikulum nije kreiran za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama

Posebna hipoteza
2
Nastavnici nisu u mogućnosti da nastavni kurikulum predviđen djeci koja su bez posebnih obrazovnih potreba prilagode zahtjevima djece sa posebnim obrazovnim potrebama

Posebna hipoteza
3
Pretpostavlja se da se ne rade IROP-i za djecu sa posebnih obrazovnim potrebama

Posebna hipoteza
4
Pretpostavlja se da u školama postoje timovi za praćenje i razvoj djece sa posebnim obrazovnim potrebama

2.6. Metode i tehnike istraživanja

Prilikom utvrđivanja, vrednovanja i interpretacije dobijenih rezultata korišćena je analitičko-deskriptivna metoda. Najprihvatljivija tehnika prilikom istraživanja bila je anketiranje. Od istraživačkih instrumenata koristili smo upitnik, koji sadrži šest pitanja.

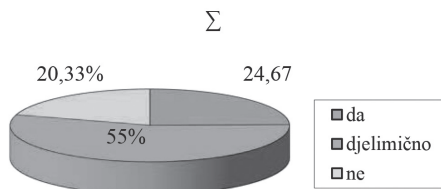
3.7. Populacija i uzorak istraživanja

Anketom su obuhvaćeni nastavnici iz tri regije u Crnoj Gori, (četiri osnovne škole u Podgorici, po jedna u Nikšiću, Beranama, Plavu, Petnjici, Sutormoru, Baru i Ulcinju). Uzorak su nastavnici prvog ciklusa, OŠ, njih 300. Ispitanici su različite starosne dobi.

3. Rezultati istraživanja i interpretacija podataka

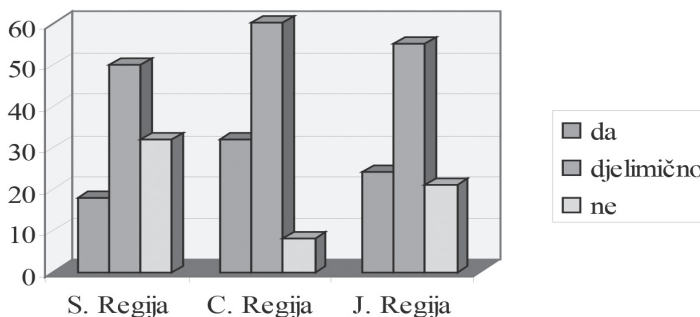
Tvrđnja br. 1. *Nacionalni kurikulum svojim predmetnim programima nije prilagođen djeci sa posebnim obrazovnim potrebama (prvi ciklus)*

Grafikon br.1. Prikaz i analiza stavova nastavnika

▣ Nacionalni kurikulum svojim predmetnim programima prilagođen je djeci sa pop (24.67%). Većina nastavnika (njih 55%) slaže se da je nacionalni kurikulum svojim predmetnim programima djelimično prilagođen djeci sa pop. Nacionalni kurikulum svojim predmetnim programima nije prilagođen djeci sa pop (20.33%).

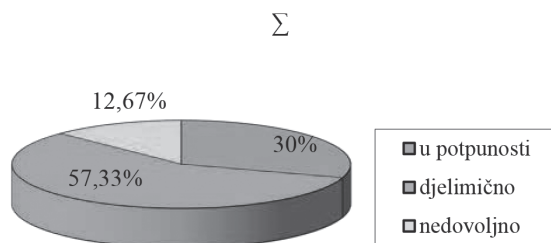
Grafikon br. 2: Prikaz i analiza stavova nastavnika po regijama

stavovi	Sjeverna regija	Centralna regija	Južna regija
da	18.00%	32.00%	24.00%
djelimično	50.00%	60.00%	55.00%
ne	32.00%	8.00%	21.00%

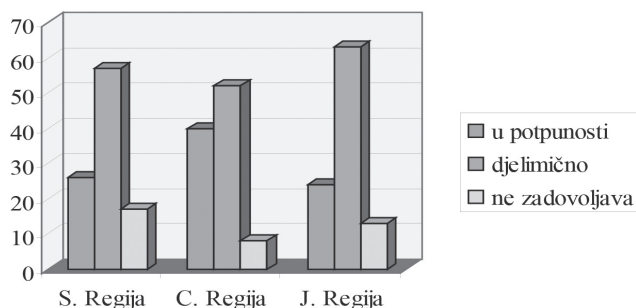
Tvrđnja br. 2: *Školski kurikulum svojim kvalitetom ne zadovoljava potrebe učenika sa posebnim obrazovnim potrebama.*

Grafikon br.3. Prikaz i analiza stavova nastavnika

▣ Školski kurikulum kvalitetom u potpunosti zadovoljava potrebe učenika sa posebnim obrazovnim potrebama (30%). Većina nastavnika (njih 57.33%) slaže se da školski kurikulum svojim kvalitetom djelimično zadovoljava potrebe učenika s posebnim obrazovnim potrebama. Nastavnici, njih (12.67%) zauzelo je negativan stav.

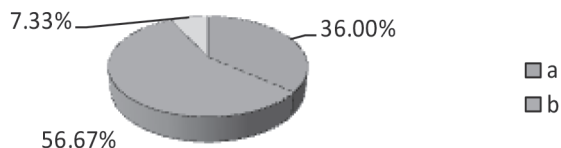
Grafikon br.4: Prikaz i analiza stavova nastavnika po regijama

stavovi	Sjeverna regija	Centralna regija	Južna regija
U potpunosti	26.00%	40.00%	24.00%
djelimično	57.00%	52.00%	63.00%
ne zadovoljava	17.00%	8.00%	13.00%

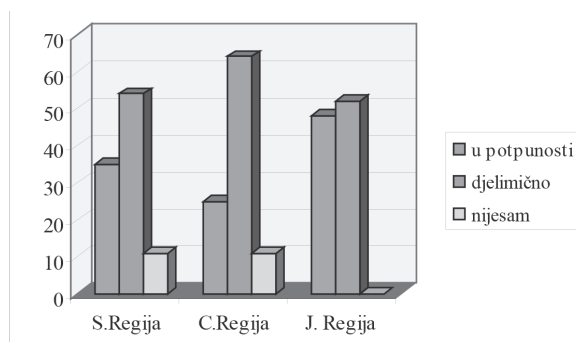
Tvrđnja br.3: *Pretpostavlja se da nastavnici/ce nijesu osposobljeni da nastavni kurikulum predviđen djeci bez posebnih obrazovnih potreba prilagode zahtjevima djece s posebnim obrazovnim potrebama..*

Grafikon br.5: Prikaz i analiza stavova nastavnika

▣ Nastavnici/ce su osposobljeni da nastavni kurikulum predviđen djeci bez posebnih obrazovnih potreba prilagode zahtjevima djece sa pop (u potpunosti 36%, djelimično 56.67% i nijesu osposobljeni 7.33%).

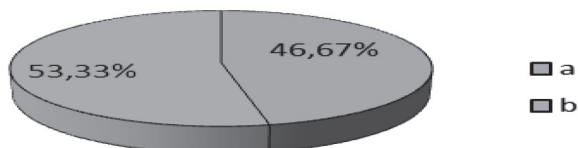
Grafikon br.6: Prikaz i analiza stavova nastavnika po regijama

stavovi	Sjeverna regija	Centralna regija	Južna regija
u potpunosti djelimično	35.00%	23.00%	45.00%
nijesam osposobljena	54.00%	64.00%	52.00%
	11.00%	11.00%	0.00%

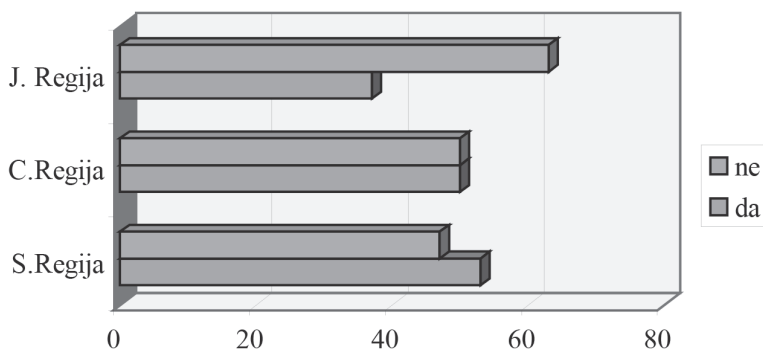
Tvrđnja br. 4: *Nastavnici ne učestvuju u izradi školskog kurikulumu usmjerenog na djecu s posebnim obrazovnim potrebama.*

Grafikon br.7: Prikaz i analiza stavova nastavnika

Od ukupnog broja nastavnika njih, 46.67% učestvuje u izradi školskog kurikulumu usmjerenog na djecu s posebnim obrazovnim potrebama, a 53.33% nastavnika ne učestvuje u izradi školskog kurikulumu usmjerenog na djecu s posebnim obrazovnim potrebama.

Grafikon br.8: Prikaz i analiza stavova nastavnika po regijama

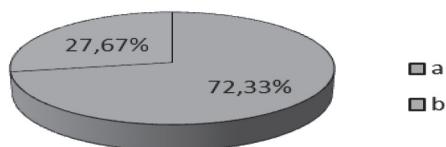

Nastavnici Sjeverne regije 53 %, Centralne regije 50% i Južne regije 37% učestvuju u izradi školskog kurikulumu usmjerenog na djecu sa posebnim obrazovnim potrebama.

Nastavnici Sjeverne regije 47%, Centralne regije 50% i Južne regije 63% ne učestvuju u izradi školskog kurikulumu usmjerenog na djecu sa posebnim obrazovnim potrebama.

Tvrđnja br 5: *Postoje timovi za identifikaciju i praćenje razvoja djece s posebnim obrazovnim potrebama u školi.*

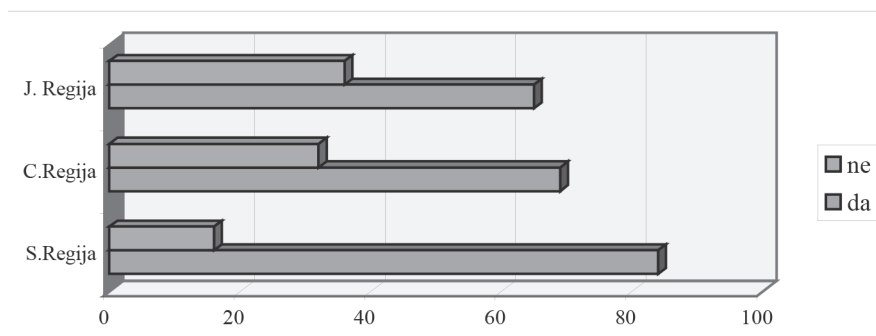
Grafikon br.9: Prikaz i analiza stavova nastavnika

■ Postoje timovi za identifikaciju i praćenje razvoja djece s posebnim obrazovnim potrebama u školi (stavovi nastavnika 72.33%).

■ Stavovi nastavnika njih 27.67% tvrdi da ne postoje timovi za identifikaciju i praćenje razvoja djece s posebnim obrazovnim potrebama.

Grafikon br.10: Prikaz i analiza stavova nastavnika po regijama

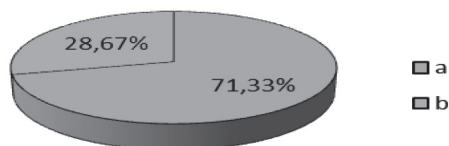

■ Prema pokazateljima može se zaključiti da nastavnici Sjeverne regije 84%, Centralne regije 68% i Južne regije 65%, tvrde da postoje timovi za identifikaciju i praćenje razvoja djece sa posebnim obrazovnim potrebama u školi.

■ Nastavnici Sjeverne regije 16%, Centralne regije 32 % i Južne regije 35% zauzelo je negativan stav.

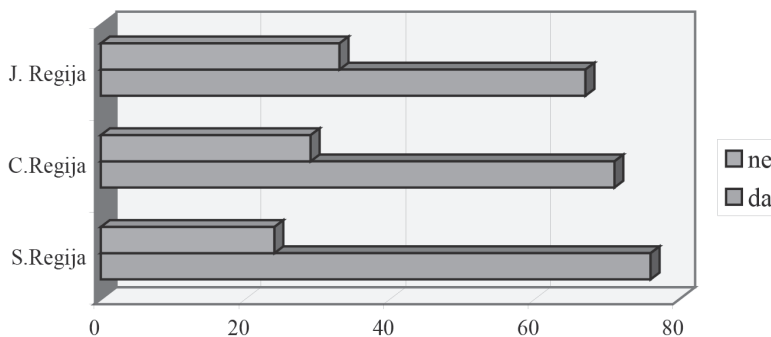
■ **Tvrdnja br. 6:** *Nastavnici/ce rade IROP za svako dijete pojedinačno*

Grafikon br. 11: Prikaz i analiza stavova nastavnika

n Iz iznijetih stavova (71.33%) može se zaključiti da se za djecu s posebnim obrazovnim potrebama rade IROP-i, za svako dijete u zavisnosti od potrebe. Prilično visok procenat (28.67%) nastavnika ne radi IROP za dijete sa posebnim obrazovnim potrebama.

Grafikon br. 12 Prikaz i analiza stavova nastavnika po regijama

■ Prema pokazateljima može se zaključiti da nastavnici Sjeverne regije 76%, Centralne regije 71% i Južne regije 67%, tvrde da se za djecu sa pop rade IROP-i, za svako dijete pojedinačno u zavisnosti od potrebe. Nastavnici Sjeverne regije 24%, Centralne regije 29% i Južne regije 33% zauzelo je negativan stav.

5. Verifikacija hipoteza

H1: Pretpostavlja se da školski kurikulum nije kreiran za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama (hipoteza je potvrđena).

H2: Nastavnici/nastavnice su osposobljeni da nastavni kurikulum predviđen djeci bez posebnih obrazovnih potreba prilagode zahtjevima djece s posebnim obrazovnim potrebama (hipoteza je potvrđena).

H3: U školama pristupaju izradi IROP-a za svako dijete s posebnim obrazovnim potrebama (hipoteza nije potvrđena).

H4: U školi je formiran Tim za identifikaciju i praćenje razvoja djece s posebnim obrazovnim potrebama (hipoteza je potvrđena)

Zaključak

Potrudili smo se da ispitamo mišljenja nastavnika o reformisanom kurikulumu usmjerenom ka djeci s posebnim obrazovnim potrebama i da na osnovu njihovih stavova vidimo koliko su oni uključeni u taj problem.

U usmenom razgovoru s njima, dobili smo odgovore:

- „Sadašnji predmetni programi nijesu prilagođeni djeci sa posebnim obrazovnim potrebama, već se baziraju na dijete bez posebnih obrazovnih potreba. Nema ni posebnog dijela prilagođenog nadarenoj djeci.“ (Oni smatraju

da treba revidirati predmetne programe i prilagoditi ih djeci s posebnim obrazovnim potrebama).

- Analizirajući pojedinačno regije najveća uključenost u izradi kurikuluma je u Sjevernoj regiji (53%).

- Prema većini stavova nastavnika tim postoji, ali ne funkcionira permanentno u interesu za bolja postignuća djece, ili nastavnici nisu upoznati sa tim.

- Savremeni pristup obrazovanju podrazumijeva da poučavanje i razvoj kompetencija učenika nisu u suprotnosti. Učenik je aktivni učesnik vaspitno-obrazovnog procesa, daje inicijativu.

- Na rezultate nastavnog procesa uz učenike utiču i nastavnici kao i niz objektivnih determinanti (programski ciljevi, udžbenici, nastavna sredstva i pomagala, prostor i dr.).

- Uključiti činioce koji su od izuzetne važnosti za kreiranje savremenog kurikuluma usmjerenog djeci sa posebnim obrazovnim potrebama.

Literatura:

- Đorđević, J. (2003) *Shvatanja o kurikulumu i njegova uloga u nastavi*, Pedagoška stvarnost, Novi Sad

- Finch, C.R. Crunkilton, J.R., (1999) *Nastavni plan i program*, Northern Arizona University

- Hrnjica, S. (1997), *Dete s posebnim potrebama u osnovnoj školi*, Beograd: Učiteljski fakultet,

- Ivančić, Đ. Stančić, Z. (2002), *Do prihvaćanja zajedno-integracija DPOP*, IDEM Zagreb

- Jurić, V., (2007) *Kurikulum savremene škole*, Školska knjiga, Zagreb

- Jurašić, A.. (2011) *Obogaćivanje kurikuluma sadržajima i metodama poučavanja*, www.math.uniri.hr/~ajurasic/pred4.pdf.

- Milić, S., (2008) "Razvoj kreativnog kurikuluma", *Metodički oglasi* Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo

- Šakotić N. *Inkluzija u Crnoj Gori- Učenici sa posebnim obrazovnim potrebama*, www.hud.hr/w./učenici%20s%20poop.pdf

- Sakotić, N. Veljić, Č. (2010): *Inkluzivno obrazovanje u bolonjskom procesu* Sociološka luča IV/1

- Winner, E. (1996), *Gifted Children, Myths and Realities*, (*Nadarena djeca, Istine i zablude*) Basic Books, New York

Dokumenti:

Strategija inkluzivnog obrazovanja u Crnoj Gori (2014-2018) Ministarstvo prosvjete Podgorica

CURRICULUM REFORM IS AIMED AT CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Abstract:

The inclusion of children with special educational needs in mainstream education process has already taken hold in our education system, but there we should not stop but systematically analyse, adjust and monitor its development and its positive outcomes.

This paper attempts to analyse the problem – *Creating a curriculum focused on children with special educational needs*. It includes the definition of basic definitions: curriculum, IROP, the team and the involvement of teachers in curriculum design.

The research presented in the paper is related to teachers' attitudes about their participation in the design of the curriculum for children with special educational needs.

Keywords: inclusive education, curriculum, education policy, children with special educational needs.

Veselin BULATOVIĆ¹

PROBLEM METODE KOD DEKARTA

Rezime:

Svaka se filozofija, pa i Dekartova, kao misaoni odraz datih društvenih prilika i historijskih zbivanja, izgrađuje prema datim mogućnostima koje čine polaznu tačku u procesu rješavanja neodložnih problema čovjeka u svijetu i društvu na određenom stepenu njegovog razvoja. Drugim riječima, čovjek se u tim zbivanjima, u kojima angažuje umne i fizičke snage, pokazuje kao alfa i omega, dok se istinsko filozofiranje u prvom redu javlja kao društvena, a zatim kao lična potreba, lični pogled na svijet. To će reći da se kao predmet filozofiranja javlja data historijsko-politička situacija koja se opet, kao posebna datost manifestuje u vidu socijalnohistorijski uslovljenih mogućnosti misaono-teorijskih manifestacija.

Živjeći na razmeđu dvaju društvenih sistema – srednjovjekovnog feudalizma, koji se karakteriše zemljišnim veleposjedom, temeljem feudalnog sistema, i vjerskim, teološkim izučavanjem katoličke crkve, kao osobnim ideološkim izrazom, i kapitalizma koji istom stupa na svjetsku pozornicu – Dekart je svojim životom i radom bio oličenje i izraz pozitivnih težnji i stremljenja mlade buržoaske klase. On je, međutim, kao njezin misaoni predstavnik u sebi i u svom učenju izrazio i sva ona kolebanja i protivrječnosti karakteristične za početno razdoblje kako kapitalističkog sistema, mlade buržoaske klase tako i za početke svakog sistema koji stupa na svjetsku pozornicu.

Ključne riječi: Rene Dekart, filozofija, metoda, dogma, sumnja, intuicija.

Uvod

Dekartova filozofija smatra se početkom i osnovom novovjekovne evropske filozofije, posebno modernog racionalizma. Zato ga često nazivaju ocem moderne filozofije. Stojeći na raskršću dva društvena sistema, feudalizma i kapitalizma, a kao misaoni predstavnik još mlade buržoaske klase u počecima

¹ Mr Veselin Bulatović, student doktorskih studija na Učiteljskom fakultetu u Užicu i direktor JU OŠ "Aleksa Đilas Bečo", Mojkovac.

njenog formiranja i uspona, Dekart² je u sebi i u svom učenju ujedinio i izrazio sva ona nastojanja, težnje, pozitivne momente, kao i slabosti, kolebanja, protivrječnosti i bespomoćnosti, koje su toliko karakteristične za ovo početno razdoblje buržoaske priče ne samo u Francuskoj, nego i u ostalim razvijenim zemljama Evrope.

I pored svih preduzetih mjera predostrožnosti, Dekartova djela navukla su na sebe progone crkvenih lica. Ne samo francuski oci – jezuiti, već i holandski protestantski teolozi bacili su se na novo „jeretičko“ učenje. Pored svjetovnog plemstva, glavni predstavnik srednjovjekovnog feudalizma bila je crkva, moćna politička organizacija, koja je u rukama imala trećinu evropskog veleposjeda, pa je s obzirom na to bila jedan od glavnih i najmoćnijih feudalnih veleposjednika. Svojim bogatstvom, društvenim i ekonomskim pozicijama i privilegijama, inkvizicijama i lomačama duž čitave Evrope, podvrgavanjem filozofije i nauke religiji i teologiji katolička crkva sa papom na čelu je udarila pečat hiljadugodišnjem duhovnom ropstvu i ekonomskom izrabljivanju naroda, a svojom crkvenom hijerarhijom se uvukla u pore kako političkog, tako i društvenog života.

Dekart je pored sve svoje duhovne i misaone veličine bio žrtva te ideološke stihije, religioznog vaspitanja, feudalnih okvira i srednjovjekovnih oblika života, iako je sam toliko i uz najveće napore doprinio rušenju vijekovima ukorijenjene zablude. Bog je bio apsolutna istina i najveće dobro. Postaviti tu istinu, tog boga, taj apsolut kao predmet svog naučnog i kritičkog razmatranja značilo je pridržavati se u svemu učenja, dogmi i autoriteta crkve, kao „božijeg predstavnika“ na zemlji. Ići mimo tog određenog i posvećenog puta, značilo je rušenje tih dogmi i autoriteta. Rušiti te dogme i vjerska učenja da bi se bez posredništva došlo do istine, značilo je negirati crkvu, tj. crkvenu hijerarhiju, dakle feudalnu hijerarhiju, jednom riječju rušiti postojeći red, sam društveni sistem. To je bila jedina moguća posljedica svakog pojedinog pokušaja da se bilo teorijski, bilo praktično, postavi osnovno pitanje istine, da se izbjegne tradicionalni tutor i posrednik, to jest crkva, da se oslobodi ljudska misao i djelovanje ili da se slobodno i direktno filozofira i izade iz tog zatvorenog kruga. Ali, tada se postavlja pitanje zamjene starog feudalnog poretka nečim novim.

² Veliki francuski mislilac Rene Dekart rodio se 1596. godine u činovničkoj porodici u gradiću La Haye, na zapadu Francuske, nedaleko od Tura. U osmoj godini dat je na vaspitanje u jezuitski kolež La Fleche, koji je osnovao Anri IV. Po završetku škole otpočele su godine Dekartovog stranstvovanja. Pošto je stupio u vojsku holandskog princa Morica od Nasau, a zatim u vojsku bavarskog kralja, Dekart je posjetio Holandiju i Njemačku i proveo neko vrijeme u Švajcarskoj i Italiji, „proučavajući veliku knjigu svijeta“. Samo poznanstvo sa holandskim naučnikom I. Bekmanom doprinijelo je tome da se Dekart počeo oduševljavati za aktuelne probleme fizike i matematike. Za vrijeme tih putovanja kod Dekarta se formiralo ubjeđenje i neodrživost sholastičke učenosti i u prijeku potrebu reforme nauke.

Osnovni zadatak koji se postavljao pred filozofiju tog vremena proizilazio je iz zahtjeva da se sve stavi u pitanje, i bog i čovjek, njegovi odnosi i mogućnosti spoznaje, šta jeste, a šta nije, šta je istinito, a šta lažno, zakoni svemira i čovjekovo mjesto u njima, crkva i njene dogme, pa tako i sam društveni poredak.

Načela Dekartove filozofije

Ako nema ničega pouzdanog od čega bi se krenulo novim putem kako u sferi društvenih odnosa tako i u oblasti naučne misli i spoznaje, onda nužno treba dovesti u pitanje ne samo ustrojstvo universuma i čovjekovo mjesto u njemu, nego i crkvena izučavanja i dogme, boga i čovjeka, istinito i lažno, iz kakvog se stanja izlaz nazirao jedino u stavu da se sve počne iznova. Gornjim putem trebalo je krenuti tim radije što se čovjek, njegova sloboda i teorijska svijest, kao osnovni zadatak filozofije kao teorijske discipline, određuje prema datostima određenog vremena, onome što jeste, što bi moglo i trebalo biti.

Tim novim naučnim putem u traženju istine i oformljenju ljudske spoznaje krenuo je i Cartesius u prvom redu stavljanjem u pitanje crkvenih autoriteta i skolastičkog učenja, kao i zahtjevom da se filozofska misao, odnosno filozofija odvoji od skolastike i teologije, čime je udario osnove modernoj filozofiji i nauci. Baš stoga Dekartova filozofija i počinje obaranjem na vijekovima nagomilane zablude, odnosno skeptičkim stavom, metodskom skepsom prema crkvenim, odnosno skolastičkim izučavanjima, dogmama i neistinama, jer je to spriječilo da se dopre do istinske, naučne metode kojom bi se proučavao svijet prirode i oblast duhovnog. To je ono zbog čega Dekart filozofska istraživanja počinje metodskom sumnjom³ kao kritičkim pratiocem svakog spoznajnog akta. Drugačije rečeno, sumnja služi kao metoda istinskog izražavanja kojom se iz ljudske svijesti odstranjuje sve nejasno i problematično kako u ljudskoj svijesti tako i u društvenom poretku. Tako sumnja postaje moćno oruđe u borbi protiv svega negativnog i problematičnog, samim time i sredstvo ljudskog napretka uopšte.

Sumnju koju Dekart preporučuje i primjenjuje je opšteg karaktera, jer se primjenjuje univerzalno na sve ovo što se može sumnjati, to jest, na svaki osnov u čiju istinitost može da se sumnja. Ona je metodskog karaktera jer se i ne primjenjuje radi samog sumnjanja. Njom se postiže izvjesnost u razlikovanju istine od laži, izvjesnog od vjerovatnog, nesumnjivog od sumnjivog. Takođe je i privremenog karaktera i to ne samo zato što predstavlja preliminarni stadijum u postizanju izvjesnosti, već zato što Dekart nije smatrao nužnim da iskaze u koje je prethodno vjerovao zamijeni novim, jer se često dešavalo da su jedan

³ Metodska sumnja predstavlja osnovnu polaznu tačku u istraživanju. Ona ima za osnov kritičko-skeptičko prilaznje svemu što se proučava i razmatra i konstitutivni je momenat Dekartove metode. Osnovni je metodski instrument spoznaje i kreće se od apsolutne negacije do postavljanja osnovnih pozitivnih istina, kojima će Dekart sagraditi čitav svoj sistem. Ona je svakako neodvojivi dio i sastavni element svake kritičke misli.

ili više iskaza, koja su ranije predstavljala mjenja, to jest, bila su prihvaćena, recimo, na osnovu autoriteta ranijih pisaca ili učitelja, bili suštinski izvjesni na čisto racionalnim osnovama.

Na osnovu izloženog, očito je da se Dekart metodom, kojom je, polazeći od apsolutne negacije, rušenju svega, dolazio do istina tako očitih i nepobitnih u koje se nije moglo sumnjati, čime je postavio temelje moderne naučne i filozofske misli – nesumnjivo učvrstio u plejadu mislilaca novoga vijeka kao što su Bekon, Hobs i drugi, na čije se mišljenje i uvjerenje oslanjao u borbi protiv skolastičkog autoriteta i skolastičkog izučavanja.

Svoju čuvenu metodu⁴ Dekart izlaže u djelu „Rasprava o metodi“.

Problem metode

Osnovne postavke metoda, Dekart je formulisao u četiri pravila:

„Prvo je bilo da nikad ne primam nijednu stvar za istinitu sve dok sa očiglednošću ne spoznam da je ona takva, tj. da brižljivo izbegavam pre nagljenost i predubeđenje i da u svoje sudove ne uzimam nista drugo do samo ono što se mome umu pokazuje tako jasno i razgovetno da nemam nikakve prilike da u to posumnjam.

Drugo, da svaku od teškoća koju bih ispitivao podelim na toliko delova na koliko je to moguće i koliko se zahteva radi najboljeg rešenja tih teškoća.

Treće, da vodim izvesnim redom svoje misli počinjući sa najprostijim i za spoznaju najlakšim predmetima, da bih se malo pomalo, kao po stepenicama, popeo do najsloženije spoznaje...

I poslednje pravilo, da svuda činim tako potpuna nabranjanja i tako opšte preglede, kako bih bio siguran da nisam ništa propustio“⁵.

Ova pravila su krajnje jednostavna i podrazumijevaju kontrolu svih etapa na koje se razlaže svako istraživanje; ona su model znanja jer jasnost i razgovjetnost štite od mogućih grešaka ili prijevremenih i neosnovanih uopštavanja. Nakon što su pravila utvrđena, treba vidjeti koliko su ona univerzalna i plodna; matematika se pridržava tih pravila, ali, šta nam daje za pravo da njena pravila proglašavamo univerzalnim a matematiku za model univerzalnog znanja? Odgovor na to pitanje Dekart je pokušao da da u spisu *Meditatione de prima philosophia* (1641).⁶

⁴ U skladu sa onim što je Dekart u gornjem dijelu iznio prije izlaganja samih pravila proističe da je njegova metoda nastala kao posljedica razmišljanja o različitim modalitetima dedukcije, s čime se susretao u toku studija u La Flešu. Tako po njemu logika, geometrija i algebra u sebi imaju pozitivnih i negativnih osobina, dok se problem sastoji u pronalaženju metode koja bi sadržavala njihove pozitivne, a otklonila negativne osobine.

⁵ Descartes, *Discours de la Methode*, p. 64-66.

⁶ Ovim spisom je namjeravao da ublaži napade iz Pariza i Luvena do kojih je došlo objavljivanjem *Rasprave o metodi*. Iako se u tom spisu nalaze i neki metafizički stavovi, *Meditacije* nijesu nikog oduševile – ni katoličku Sabornu, ni protestantsku Holandiju - i to,

Prvo pravilo je u nauci poznato kao „pravilo očiglednosti“, ukazujući da predmetu proučavanja treba prilaziti kritički i sa skepsom kao temeljima istinske spoznaje. To će reći da se njime sumnja potvrđuje ne samo kao polazna tačka, već i kao forma spoznajnog procesa, preduslov i kriterijum svake jasnosti i istinitosti. To dalje, ukazuje da se njime od istinskog znanja, od istine, luči sve ono što bi moglo biti dovedeno ne samo u sumnju, nego i biti samo vjerovatno. U vjerovatnom se, naime, iskazu, odnosno tvrdnji nalazi sud koji u sebi sadrži nešto više od onoga što naš razum shvata jasno i razgovjetno. Ako, međutim, sud u sebi nema ničeg višeg do jasne i razgovijetne misli, u tom se slučaju dolazi do pouzdanosti.⁷

Drugo citirano pravilo u nauci je poznato kao „pravilo analize“. To pravilo podrazumijeva da se objekat ljudske spoznaje analizira pri čemu misao mora doprijeti do najjednostavnijeg. Misao se, doprijevši do najjednostavnijeg, do spoznaje najstroženijeg mora uzdizati postupno, što je zahtjev trećeg pravila metode.

Treće pravilo metode u nauci je poznato kao „pravilo sinteze“, pri čemu se analizira i sinteza po uzoru matematskog, odnosno geometrijskog reda dopunjuju, smatram da bi bilo pravilnije zvati ga pravilo „pravilo dedukcije“, jer ide od nepoznatijeg na poznatije, od jednostavnijeg na složenije. Navedeno pravilo-zasnovano na matematici, odnosno geometriji koju je Dekart držao za nauku sposobnu da svojim jasnim i obrazloženim izvođenjem zaključaka od najjednostavnijih do najstroženijih istina može zadovoljiti ljudski duh – jeste temelj matematske metode koja je do neslućenih razmjera obogatila istraživanja u oblasti prirodnih nauka, posebno u mehanici.

Četvrto pravilo, u nauci poznato kao „pravilo navođenja ili nabranjanja“, služi kao dopuna ili sastavni dio naprijed navedenih triju pravila, a neophodno je pri svakom evidentiranju, analiziranju i sintetiziranju izučavanog materijala, odnosno oblasti. Postupajući tako izbjegava se svaki propust u neposrednoj spoznaji i dedukciji kao temeljima katerzijanske metode.

Metodskim skeptičkim raščlanjivanjem svega nejasnog i nesigurnog i izdvajanjem i odbacivanjem nepouzdanog, Dekart dolazi do svoje osnovne istine, koja po njegovom mišljenju potpuno pouzdana, i iz koje će, u skladu sa svojom metodom, nastojati da izvede čitav svoj filozofski sistem. Ta istina sadržana je i u njegovoj poznatoj rečenici „Mislim, dakle jesam“ (Cognito, ergo sum)⁸.

već od naslova, koji ne zvuči sholastički, budući da tu stoji *meditationes*, a ne u to vrijeme uobičajeno *disputationes*;

⁷ O pojmovima jasno i razgovijetno, Certesius raspravlja u svom djelu „Principia philosophiae“ I 43-46.

⁸ *Cognito* vodi aktivnom obrazovanju čovjekovog *Ja*, tome da se bude slobodan u mišljenju i djelovanju omogućavajući slobodu i djelovanje svakog drugog bića; mišljenje određuje suštinu čovjeka i ono omogućuje, po mišljenju Dekarta, promišljanje

Dekart je odlučio da metoda pravila primijeni na tradicionalna znanja kako bi utvrdio da li ona posjeduju jasne i razgovjetne istine lišene svake sumnje. Da bi se to utvrdilo nije potrebno istražiti sumu svih znanja, već samo osnov na kome ona počivaju; ako osnov postane sumnjiv, u tom slučaju ruši se i čitava na njemu podignuta zgrada. Mnogo tradicionalnog znanja počiva na čulnom saznanju a pokazuje se da čulno saznanje nije uvijek pouzdano, te sva znanja dobijena tim putem treba staviti u zagrade i isključiti ih iz razmatranja. Na isti način Dekart isključuje sve što posjedujemo na osnovu lažljivog pamćenja, svaku tjelesnost (koja može biti obmana nekog moćnog a zlog bića). Tako gledano sve se ruši pod naletom sumnje i može se postaviti sljedeće pitanje: „Šta uopšte ostaje“?

Ostaje samo sumnja kao nužni iako privremen momenat na putu ka istini. Dekartu nije kao skepticima stalo do sumnje radi sumnje; sumnji se moraju postaviti jasne granice i ona je njemu samo bitan momenat metode, ali nju je nemoguće primijeniti ako ne postoji tračak svjetlosti ka kome ona vodi. Dekart je utvrdio da ako sve i podvrgne sumnji, ne može joj podvrći i samu svoju sumnju, odnosno, svoje Ja koje sumnja. Dok sumnja, dok misli, on postoji. To je pouzdana, izvjesna i nesumnjiva istina koju može bez ikakve sumnje da uzme za osnovni princip, temelj svoje filozofije.

Zbog razlike između racionalizma⁹ i empirizma ne treba gubiti iz vida i jednom i drugom zajedničko suprotstavljanje racionalizma iracionalizmu, uma – vjeri. Uvjerenost u moć ljudskog uma, koja ide u korak sa oslobađanjem ispod iga crkvenih autoriteta, čini glavni motiv nove, buržoasko-revolucionarne filozofije. Nova nauka prešla je od interpretacije dogmi na spoznavanje prirode.

Kriterij jasnoće i razgovjetnosti, koji utvrđuje pravilo, dovodi nas do pitanja o odnosu između racionalističke dedukcije i intuicije u Dekartovoj metodologiji. Racionalistička dedukcija, koja služi kao metodološki oblik Dekartovog mehanicizma, ne može polaziti od beskonačnosti. Njoj su potrebne polazne tačke, polazne, dalje neizvodljive postavke. Te polazne osnovne postavke dedukcije jesu, po Dekartu, intuitivne. Pojam intuicije ne daje nikakav mistički iracionalistički smisao. Naprotiv, intuicija je za njega krajnja granica racionalnosti, maksimum jasnoće i razgovjetnosti, samoočiglednosti.

„Pod intuicijom – glasi Dekartova definicija – ja podrazumevam... pojam jasnoga i pažljivoga uma, toliko prost i razgovetan da ne ostavlja nikakve principijelne razlike između duše, duha i tijela. Dekart tvrdi postojanje dvije različite supstancije – duhovne i materijalne.

⁹ Racionalizam je pravac u teoriji saznanja koji smatra da je objektivnu stvarnost moguće spoznati samo mišljenjem, tj. da je spoznaja data samo u našem umu, razumu, intelektu. Filozof racionalista je, dakle, onaj koji se oslanja na upotrebu vlastitog uma i koji ne pribjegava mističkim konstrukcijama i intuicijama. Racionalisti prihvataju ideju o urođenim, apriornim istinama: smatraju da su izvjesne istine virtuelno urođene u tom smislu da iskustvo samo pruža priliku u kojoj duh vlastitom svjetlošću opaža njihovu istinitost.

sumnje u to da mi mislimo, ili, što je jedno te isto, trajan pojam jasnoga i pažljivog uma, koji je stvoren samo prirodnom svetlošću razuma i koji je zahvaljujući svojoj prostoti verodostojniji od same dedukcije...¹⁰.

Polazeći od intuitivno vjerodostojnih osnovnih postavki, kretati se po stupnjevima dedukcije i rukovoditi se pri tome kriterijumom jasnoće i razgovjetnosti – to je zahtjev Dekartove metodologije. Je li moguća intuitivno vjerodostojna osnovna postavka metafizike koja bi se odlikovala apsolutnom jasnošću i razgovjetnošću, koja bi istrajavala protiv svake sumnje, koju ne bi mogla pokolebati ni najradikalnija skepsa? Rješenje tog pitanja povezuje Dekartovu metodologiju sa njegovom metafizikom. Odgovor na to pitanje treba da riješi problem mogućnosti stvaranja racionalističke metafizike, izgrađene na bazi metodoloških principa svojstvenih mehanističkoj fizici.

Dekart želi da pokaže da su istine nove filozofije kadre da izdrže kriterij koji peripatetička filozofija nije kadra da izdrži. Kartezijanska sumnja nije skepticizam, već njegova suprotnost, ona je proba, okušavanje njegove filozofije, demonstracija njene nepokolebljivosti. Njen je cilj da „zbaci naneseu zemlju i pesak, da bi našla granit ili glinu“¹¹. Dekart dokazuje da su moguće takve metafizičke istine koje ne nagriza rđa sumnje.

„Ja mislim“ – to je sud kojim, po Dekartovom mišljenju, predstavlja apsolutno nepobitnu istinu, istinu koja može da izdrži i najradikalniju skepsu i koja služi kao polazna intuicija za metafizičku dedukciju. Nemoguće je poricati istinitost suda „ja mislim“, jer su poricanje, sumnja, takođe oblici mišljenja, tako da njihovo dopuštanje samo dokazuje istinitost suda „ja mislim“.

Ne može se **misлити** da ja ne **mislim**.

U sudu „ja mislim“ Dekart nalazi traženu intuiciju; polazeći od nje, on nastoji da razvije čitav lanac svojih metafizičkih razmišljanja. Prije svega, na primjeru te istine, koja se priznaje za neprikosnovenu, on bliže objašnjava šta ovom njegovom sudu daje istinitost; to nije ništa drugo do jasnoća i razgovjetnost, samoočiglednost. Rukovodeći se tim kriterijumom, Dekart čini drugi korak u svojoj metafizici. On tvrdi postavku: „ja mislim, dakle, ja postojim“, tj. on od sposobnosti mišljenja prelazi na subjekt, na nosioca te sposobnosti, na biće kome je svojstvena sposobnost mišljenja.

Biranje za polaznu tačku metafizike ne bića već mišljenja, ne objekta već subjekta – izražava idealističku tendenciju. To odstupanje formulisano je sa svom određenošću u sljedećoj tezi kartezijanske metafizike. „Ja mislim, dakle, ja sam misleće biće“, „misleća stvar“. Od mišljenja kao svojstva Dekart prelazi na priznavanje realnosti posebne supstancije¹² čiji je atribut mišljenje.

¹⁰ Dekart, *Pravila za rukovodstvo uma*, str.57.

¹¹ Descartes, *Discours de la Methode*, p. 67.

¹² Pored pitanja o metodi, izuzetan značaj u novovjekovnoj filozofiji ima pitanje supstancije. Na ovo pitanje Dekart odgovara u djelu *Principi filozofije*. Supstancija je biće koje:

a) nosilac svojstva, odnosa tj. ono što je postojano, stalno, trajno u odnosu na svoje promjenljive odnose i svojstva;

Tu Dekart izvodi pogrešan zaključak da je predmet koji posjeduje mišljenje kao svojstvo – nematerijalan predmet, da mišljenje isključuje kod svakog nosioca druga svojstva, jednom riječju, da materija ne može da misli. Već sljedeći korak Dekartove dedukcije pokazuje da je put kojim je on pošao pogrešan. Od „ja“, kao posebne misleće supstancije, nema izlaza ka objektivnom svijetu, ka „ne-ja“. Iz idealističko shvaćenog „ja“ ne može se dedukovati ni fizički svijet, priroda, ni druga „ja“.

Dekart nije podvrgao reviziji postavke koje je usvojio, nije se odrekao priznavanja duhovne supstancije i subjektivnog kriterija istine, već je pokušao da svoju labavu poziciju podupre teološkom postavkom, tj. on u svoju metafiziku uvodi pojam boga. „Bog“ treba da Dekartovu metafiziku izvede na pravi put i da zasnuje prelaz od „ja“ ka prirodi. Bog koji „ne može biti varalica“, treba da garantuje postojanje materijalne stvarnosti. Međutim, da bi boga uveo u svoju metafiziku, Dekart je morao da u skladu sa metodologijom koju je usvojio, da logički dokaže da bog postoji.

Za dokaz bića božijeg Dekart obnavlja „ontološki dokaz“, čineći očigledan ustupak sholastici, u borbi protiv koje su ponikle njegova fizika i metodologija. Zajedno sa bogom, kao primarnom i beskonačnom duhovnom supstancijom, i dušom, kao izvedenom i konačnom duhovnom supstancijom, u Dekartovu metafiziku¹³ ulaze i „urođene ideje“, koje su apriorno svojstvene duši.

Zaključna razmatranja

Na osnovu izloženog možemo zaključiti da je Dekart postavio temelje moderne nauke i filozofije. U nastojanju da pronađe apsolutno izvjestan način za spoznavanje svih stvari koje se mogu spoznati, Dekart dolazi do intuicije koja je proizvod zahtjeva za izvjesnošću. Međutim, baviti se istraživanjem

b) samostalno, što postoji samo po sebi, a ne po drugome.

Prema Dekartu, supstancija je ono biće kojem za njegov bitak (egzistenciju) nije potrebno nikakvo drugo biće, tj. koje svoju egzistenciju ne duguje ni jednom drugom biću. Dekart je, na posletku, smatrao da supstancijom možemo da nazovemo:

1. Boga,
2. ono što u pogledu svoje egzistencije zavisi samo od Boga. Tako na primjer dužina jednog, ili njegov oblik, zavise samo od Boga. Da bi oni postojali mora postojati još nešto pored njihovog tvorca, a to je, naime, samo tijelo kome oni, kao određena svojstva pripadaju. Postoje dvije supstancije u drugom smislu:
 1. *res cogitans* ili stvar koja misli, duh.
 2. *res extensa* ili stvar koja se proteže, tijelo.

¹³ Duboki jaz dijeli Dekartovu metafiziku na dva dijela: priznavanje dveju, međusobno nezavisnih situacija-materijalne i duhovne, rasprostrte i misleće. Za razliku od Dekartove materijalističke fizike, njegova metafizika je dualističke. Nijedna od supstanci ne može se svesti na dušu, i obrnuto, jer se između rasprostrte i misleće supstancije ne mogu zamisliti „dodirne tačke“, povezanost i uzajamnost djelovanja. Tijelo ne može misliti, duši se ne može pripisati atribut prostiranja.

istine, postaviti to sebi kao cilj nužno zahtijeva metodu, inače sve što se otkrije, otkriveno je slučajno: zbog toga je važna sprega intuicije i metode, jer bez metode i sama intuicija postaje na neki način beskorisna. Zapravo, metoda zauzima centralno mjesto u saznanju stvari u Dekartovom sistemu uopšte.

Sama suština Dekartove metode jeste u tome da se složeni stavovi redukuju na prostije, do najprostijih, i da se zatim intuitivnim sagledavanjem najprostijih stavova dođe do saznanja svih ostalih.

Uloga metode zauzima centralno mjesto u određivanju opsega ljudskog saznavanja. Metoda se primjenjuje na razum, tako da od primjene metode zavisi i stepen erudicije. U tom smislu, a u skladu sa proučavanjem treba da bude sve širi tj. treba proučavati što veći broj posebnih nauka – time se i naše znanje proširuje. Fokusiranost na jednu nauku ograničava i naše saznanje samo na oblast te nauke, jer samo probleme te nauke možemo neposredno intuitivno sagledati, dok onaj ko se bavi većim brojem nauka i ko istinu traži u svemu što se zbiva posjeduje više znanja, jer veći broj problema može redukovati na intuitivnu očiglednost.

Literatura:

- Dekart, R. (1990): „Reč o metodi, praktična i jasna pravila“. Prevod Radmila Šajković i Dušan Nedeljković. KUIZ Estetika, Beograd.
- Dekart, R. (1975): „Meditacije o prvoj filozofiji“. Prevod Tomislav Ladan. Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb.
- Moris, K. i Nejgel, E. (1982): „Uvod u logiku i naučni metod“. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Nejgel, E. (1974): „Struktura nauke“. Nolit, Beograd.
- Uzelac, M. (2003): „Istorija filozofije II“. (Istorija filozofije od Dekarta do Eugena Finka). Vršac.

DESCARTES - PROBLEM OF METHOD

Abstract:

Every philosophy including Descartes' as a result of given social circumstances and historical events develops according to its possibilities that make an initial point in the process of solving urgent problems of men in the world and society at the certain level of its development. Or say it in another way, one engages his physical and mental capabilities in such situations, being alpha and omega, but real engagement in philosophy is a social need, personal need, and personal view of the world. The subject of philosophizing is a phenomenon of historical-political situation that is manifested through social-historical conditional possibilities of cognitive-theoretical manifestations.

Living at the crossroads of two social systems – Medieval Feudalism that is characterised by land large estates as the pillar of feudal system, and theological and religious study of catholic church as a special ideological expression, and capitalism that enters the world stage – Descartes represented all through his life and work model of positive endeavours of the young bourgeois class. On the other hand he himself proved to be the cognitive representative of the bourgeois class by his study where he expressed all hesitations and contradictions characteristic for the beginning stage both for capitalist system, young bourgeois class as well as the beginning of every system that steps onto the world's stage.

Key words: René Descartes, philosophy, method, doubt, intuition.

Zoran JOVOVIĆ¹

BIROKRATSKE ORGANIZACIJE U TURIZMU KAO PODSISTEMU DRUŠTVENOG SISTEMA

Rezime:

Sve savremene radne organizacije u turizmu, kao svojevrsnom podsistemu društvenog sistema, po svom karakteru, u izvjesnoj su mjeri birokratske. S jedne strane, birokratija se povezuje s neefikasnošću, pretjeranom administracijom i sl., dok se s druge strane posmatra kao poželjan obrazac precizne administracije. Ona (birokratija veberovskog tipa) podrazumijeva jasno određenu hijerarhiju odlučivanja, pisana pravila koja određuju ponašanja pojedinaca (službenika) u organizaciji, jasnu razdvojenost između zadataka zaposlenih u okviru radne organizacije i njihovog privatnog života, i slično.

U radu ćemo razmotriti način funkcionisanja birokratije veberovskog tipa (model birokratske organizacije koji ima karakter idealno-tipske konstrukcije), zatim – koje su kritike upućene tom stanovištu i šta je potrebno učiniti da bi se otklonile određene slabosti u funkcionisanju birokratskih organizacija u turizmu kao podsistemu društvenog sistema. Otklanjanjem tih slabosti, te organizacije mogle bi da se učine primjerenijim ljudima i društvenim prilikama.

Ključne riječi: birokratska organizacija, turizam, društveni sistem.

“Strah od novog, od promene, strah od mišljenja, nateruje birokratiju da pribegne postvarenoj jezičkoj formi, da prihvati gotove i očvrslje oblike. Govorne su forme postvarene, jer jedino posredstvom postvarenja postaju forme, te tako nadživljuju ono na što su se nekad odnosile zajedno s kontekstom u kojem su se na to nešto odnosile.“

Ratko Božović: *Lavirinti kulture*

¹ Mr Zoran Jovović, doktorand Univerziteta Crne Gore.

I

Sve što se u organizacijama odvija po unaprijed poznatoj proceduri i pravilima, poprima oblik ne životnog i kreativnog već inertnog, rutinskog i beživotnog. Ustanovljena procedura i poznata pravila, koja su legitimna i bezlična, posmatraju se kao bastion iza koga stoje oni pojedinci koji brane ono što je prisutno, ono što se učvrstilo, ono što je zauzelo prostor i ima težnju da se perpetuira. Sa svim tim je povezan nagon i potreba za sigurnošću, težnja da se sačuva staro, oprobano i nesumnjivo, a da se odbaci ono što je novo, nesigurno i nepredvidivo. Stupajući u kontakt koji je standardan i bezličan, sa takvim organizacijama², organizacijama koje funkcionišu na taj način, čovjekova samosvojnost i spontanost biva dovedena u pitanje. U pitanju je prije svega odnos koji svakog pojedinca posmatra kao jedinicu, tačnije kao broj, u ogromnom mnoštvu. Ovdje je riječ o birokratskim³ organizacijama koje u skladu s potrebama svog vlastitog funkcionisanja, koje je optimalno, teže formiranju određenog tipa ličnosti, a osnovna karakteristika tog tipa ličnosti, eksplicitno, jeste potreba za sigurnošću. To svojstvo je rezultat kombinacije mnogih faktora, među koje spada i mogućnost proračuna birokratskog procesa. Birokrata je psihološki nesposoban da se snađe u situaciji koja se ne može

² Pojmovno gledano, radna organizacija se u svakom društvu javlja kao socijalni proces dinamičkog obilježja, kao proces usaglašavanja socijalnih sistema i uređenja različitih aktivnosti socijalnih komponenata, društveni sistem, mreža funkcija, centar razmjene, udruženje, ustanova, organizovana struktuirana cjelina, osnovna ćelija, socijalna tvorevina, »racionalna« i »prirodna« tvorevina (organizam), mehanizam, društveno tkivo, aktivna autonomna cjelina koja se ne može redukovati na svoje sastavne djelove, niti pak, na njihov prosti zbir. Treba imati u vidu da se radne organizacije *ne smiju* poimati *samo* kao »prostori«, u kojima pojedinci djelaju, već i kao realni, postojani društveni sistemi i specifični »akteri rada«. Radne organizacije, u turističkom sistemu, šire svoj prostor i moć, one stvaraju sistem pravila, kojim regulišu ukupno svoje postojanje. Radne organizacije u savremenom turističkom sistemu *kao* podsistemu društvenog sistema *moraju* da budu usmjerene ka proizvodnji kvalitetnije i raznovrsnije ponude (to je njihova *ciljna funkcija*), zadovoljavajući time i svoje organizacijske potrebe i potrebe kompleksnog organizacijskog okruženja. Organizacije su u savremenim uslovima veoma dinamične i složene društvene tvorevine i one kao takve zahtijevaju empirijsko istraživanje i teorijsko uopštavanje.

³ "Riječ *birokratija* skovao je izvjesni gospodin Degurne 1745. godine, dodavši na riječ *biro*, koja na francuskom znači i kancelarija i sto, grčku riječ *kratos*, ili vladavina. Birokratija je, prema tome, vladavina činovnika. Degurne je sve veću moć činovnika smatrao bolešću koja se zove biromanija. Francuski romanopisac Onore de Balzac tvrdio je da je birokratija *džinovska moć kojom raspolažu pigmeji*. Ovaj njegov stav aktuelan je i danas: birokratija se često povezuje sa pretjeranom administracijom, neefikasnošću i gubljenjem vremena. Drugi autori vidjeli su birokratiju u drugom svijetlu – kao poželjni obrazac precizne, pažljive i djelotvorne administracije. Prema njihovom mišljenju, birokratija je, u stvari, najefikasniji oblik organizacije koji su ljudi ikada stvorili, jer su u njoj svi zadaci precizno propisani strogim proceduralnim pravilima" (E. Gidens, 2007: 350).

kalkulirati. Kada to postane princip organizacije života, onda se sve pojave ljudske spontanosti i nepredvidivosti doživljavaju kao izrazite neugodnosti. Bitna karakteristika *birokratske psihologije* jeste i njena zavisnost od hijerarhije koja je racionalna i kao takva pridonosi sigurnosti.

Činjenica je da u savremenom dobu birokratski etos impregnira sva područja *ljudske djelatnosti*, u kojem jedno od važnijih mjesta ima turizam kao podsistem društvenog sistema⁴.

⁴ Talkot Parsons (1988 g.), kao najpoznatiji predstavnik funkcionalističke teorije, smatra da je društveni sistem "primarna žiža analitičkog interesa sociološke teorije." Prema njemu društveni sistem predstavlja jedan od sistema društvenog djelanja (socijalna akcija); on je diferencirano i segmentarno *mnoštvo* podsistema, on tendira ka diferencijaciji na podsisteme, a može se ispitati samo posredno preko tih podsistema. Pored društvenog sistema, on razlikuje i sljedeće sisteme djelanja: kulturni sistem, sistem ličnosti i ponašajući organizam. Raspored sistema je *kristalno* jasan, odnosi među njma su recipročni (razmjenjuju energiju i brojne informacije), a nivoi se integrišu na dva načina, i to: A) Svaki niži nivo, u sistemu djelanja, obezbjeđuje energiju koja je potrebna višim nivoima; B) Viši nivoi kontrolišu nivoe koji su hijerarhijski ispod njih.

Za T. Parsonsa posebno značajan društveni sistem je samo društvo. Društvo je onaj tip društvenog sistema koji postiže najveći stepen samodovoljnosti kao sistem u odnosu na svoje okruženje. *Ova se definicija odnosi na apstrahirani sistem, kojemu su drugi, na sličan način apstrahirani podsistemi, primarnim okružjima. Ovo je gledište u oštroj suprotnosti s našim zdravorazumskim poimanjem društva kao nečega sastavljenog od konkretnih ljudskih jedinki. U ovom slučaju organizmi, kao i osobnost članova tog društva, bili bi unutrašnjim elementima društva, a ne dijelom njegova okružja.* (Ibidem, p. 27.). Osnovni preduslovi koje društveni sistem (ne samo društveni sistem, već i ostali sistemi djelanja – kulturni sistem, sistem ličnosti i ponašajući organizam) mora da zadovolji, da bi opstao tj. mogao da *normalno* funkcioniše, su sljedeći: A) Društveni sistem mora uspostavljati veze i odnose sa drugim sistemima u svom okruženju – sistemom kulture, sistemom ličnosti, ponašajućim organizmom. Na taj način društveni sistem obezbjeđuje podršku drugih sistema – podrška koja mu je neophodna da bi preživio; B) Sistem mora motivisati svoje članove da dobrovoljno participiraju u određenim aktivnostima. Ta motivacija je vezana za njihove potrebe, želje, interese, ciljeve; C) Da bi sistem opstao potreban mu je jezik; D) Za društveni sistem je od ključnog značaja proces internalizacije i socijalizacije (proces prenošenja normi i vrijednosti na pojedince). U procesu uspješne socijalizacije određene norme i vrijednosti postaju sastavni dio čovjekove svijesti – internalizacija. E) Sistem mora da toleriše različitosti i devijantnosti; F) Sistem mora da bude fleksibilan; G) Sistem mora da obezbjedi veliki broj uloga koje različitim pojedincima omogućava da se na adekvatan način ispolje; H) Sistem mora da sačuva svoju ravnotežu (samoodržavanje ravnoteže), a to postiže socijalizacijom, društvenom kontrolom... Ovdje smo naveli preduslove koje društveni sistem (ne samo on, već i sistemi u njegovom okruženju) mora da zadovolji da bi mogao "normalno" da funkcioniše. Kao što se da vidjeti središnja tačka Parsonsovog rada jesu sistemi djelanja i pitanje poretka u tim sistemima. Znači, društveni poredak, kao stanje u kome preovlađuju harmonični društveni odnosi, a otvoreni društveni konflikti bivaju svedeni na najmanju mjeru, suštinski zavisi od koncepta društvene kontrole i zajedničkih vrijednosti koje prihvataju pojedinci u društvu. Važno je istaći da je Parsonsa

Turizam, kao podsistem društvenog sistema, nije imun na pojavu birokratije. Posmatrano s tog stanovišta birokratizacija subjekata turizma, pojedinaca i grupa, se javlja kao osnovni društveni problem. Pod birokratijom, koja je uvijek dio vlasti, se podrazumijeva određeni birokratski poredak ili određena društveno-politička kategorija. Problem birokratizacije, kao određenog načina postupanja, rada i mišljenja koje se najčešće označava kao bezlično, sporo, papirnat, vezan je prije svega za menadžment u radnim organizacijama. Karakter tog menadžmenta – upravljanje i rukovođenje – ima veliki značaj kako za radnu organizaciju tako i za cjelukupnu turističku djelatnost. Birokratija uvijek teži da zadrži monopolski položaj u društvu, a budući da nema korijene u stvaralačkom radu i svojinske odnose, ona je istovremeno stalno u opasnosti da izgubi taj položaj. Taj položaj joj omogućava da organizuje rad prema svojim vlastitim interesima i ciljevima, da upravlja tim radom i na kraju – da raspolaze sa rezultatima tog rada. Birokratska organizacija je *organizacija* u kojoj se može svaka funkcija potpuno definisati u odnosu na druge funkcije koje ulaze u sastav organizacije.

Obično se polaznom tačkom u sociologiji (*birokratskih*) organizacija smatraju radovi M. Vebera (1976. g.). On je isticao da birokratija postaje glavna osobina savremenog društvenog sistema, a s tim i turizma 'kao' njegovog podsistema. A da bismo shvatili prirodu savremenog društvenog sistema i turizma⁵, kao njegovog podsistema, bitno je razumijeti i objasniti ponajviše interesovalo kako funkcioniše sistem kao cjelina – kako sistem kontroliše djelanje. Pojedince je posmatrao kao dio sistema, njihovo ponašanje je proizvod položaja i uloge, što znači da ga oni nijesu zanimali sami po sebi. Parsons je u društvu (društvenom sistemu) razlikovao četiri osnovna podsistema, u zavisnosti od toga koje funkcije obavljaju, i to: A) Održavanje obrazaca kulture (latentnost); B) Društvenu zajednicu (integrativni podsistem); C) Politički sistem (postizanje cilja), i D) Privredni sistem (adaptacija). Pored ovih Parsonsovih podsistema društvenog sistema mi ćemo dodati i turistički sistem. Turizam kao podsistem društvenog sistema ima svoju relativnu autonomiju tj. *sopstveni ciklus održavanja*.

⁵ Turizam je društveni fenomen, podsistem društvenog sistema, najmasovnija pojava savremenog svijeta koja se razvijala uporedo sa razvojem društva. Turizam je u suštini putovanje radi zabave, fizičkog i psihičkog odmora, upoznavanja drugih kultura i istorija, obogaćivanja ličnosti, formiranja suda – turizam je prosto jedan vid ostvarenja slobode. Turizam uspostavlja kompleksan sistem veza i odnosa sa društvenim sistemom i time utiče na njegov razvoj i rast. Turistički sistem se mora sagledavati sa stanovišta njegovih sastavnih elemenata, zatim funkcionalnih i uzročnih veza i odnosa koji se uspostavljaju među tim elementima, i na kraju njegovog odnosa sa društvenim sistemom. Funkcionalni odnosi, u turističkom sistemu, se zasnivaju na bazi uzajamne zavisnosti elemenata koji sačinjavaju taj sistem. Ti odnosi obezbjeđuju ravnotežu i održivu stabilnost turizma kao samostalnog sistema. U turističkom sistemu odnosi se ne uspostavljaju samo prema unaprijed utvrđenom cilju. U njemu djeluje i niz nepredvidivih faktora. Ti faktori mogu da proizvode nužno niz posljedica i odnosa koji nijesu unaprijed predviđeni. To su upravo uzročni odnosi koji se nužno javljaju između dvije ili više pojava u turizmu, u kojima jedna

kompleksan proces birokratizacije. U birokratskoj radnoj organizaciji postoji hijerarhija plaćenih službenika koji tvore lanac zapovjedi. Ona je, tvrdi Veber, najracionalniji oblik društvene organizacije ili, tačnije, takav društveni mehanizam koji sistematski usklađuje rad velikog broja pojedinaca i sa najvećim mogućim uspjehom ostvaruje unaprijed postavljene zadatke (svejedno da li u okviru državne uprave, vojske, privrede ili neke druge grane društvene djelatnosti). M. Veber, za razliku od drugih autora, izraz birokratija ne upotrebljava u negativnom smislu. On ističe da u birokratskoj radnoj organizaciji, kao idealnom organizacionom modelu, vlada ured i to sa imenovanim, a ne biranim, licima koji vladaju primjenjivanjem racionalnih pravila odlučivanja. Ta vlast se smatra legitimnom iz razloga što njeni upravljači, koji kordiniraju i kontrolišu aktivnosti u organizaciji, racionalno vladaju. Dakle, birokratija je racionalno djelovanje i to u institucionalnom obliku. Taj način djelovanja je postao dominantan u savremenom društvenom sistemu – društvu.

Bitno je istaći da birokratija nije nova pojava. Neka njena svojstva nalazimo u državnoj administraciji Egipta i Kine, rimske imperije i vizantijskog carstva. Govoreći o Egiptu, kao najstarijoj zemlji sa birokratskom državnom upravom, Maks Veber (1976: 150) ističe: “U Egiptu, tehničko-ekonomska neophodnost opšteg regulisanja navodnjavanja stvorila je *odozgo*, za celu zemlju, mehanizam pisara i činovnika, koji je, zatim, još u rano doba, našao u izvanrednoj, vojnički organizovanoj građevinskoj djelatnosti svoje drugo veliko polje rada. (...) U pravcu birokratizacije su najviše delovale potrebe koje su nastale usled stvaranja stajaće vojske, uslovljenog politikom sile, i usled razvoja finansija koji je bio sa tim povezan.” U savremenom dobu birokratija, koju susrećemo na svakom koraku, dobija novo ruho i razvija mnoge svoje *larvirane* mogućnosti. Ona kao takva prožima sve sfere društvenog života. Bitan razlog za rast birokratskih organizacija u savremenom društvu jeste nadmoć istih tih organizacija nad bilo kojim drugim oblikom organizovanja. Ta nadmoć je rezultat isključenja emocija i uključenja racionalnih pravila koji omogućavaju ostvarivanje diferenciranih ciljeva birokratske organizacije. Međutim, ta racionalna pravila, iako omogućavaju realizovanje ciljeva organizacije, u istoj pojava nužno izaziva drugu. Pojava bolesti u jednom mjestu, pojava političke nestabilnosti, sukoba, siromaštvo kulturno–zabavnog života, nužno izaziva slabu turističku posjetu. Slaba turistička posjeta direktno se odražava na nacionalni dohodak – privredni život društva. Funkcionalni i uzročni odnosi u turističkom sistemu, neposredno, imaju svoje specifičnosti. Njih treba posebno identifikovati i razumijevati, tumačiti i objašnjavati, ali to ne znači da ne treba sagledavati i njihovu povezanost i uzajamno djelovanje u turizmu kao cjelini (S. Vukićević, 2008. god.). Osnovni “element” ovog sistema jesu turistički subjekti. U turističke subjekte se ubrajaju turisti i svi oni koji se sa njima susreću [pojedinci, grupe i bezbrojne radne organizacije (koje posredno ili neposredno zadovoljavaju diferencirane potrebe turista)]. Turizam je u suštini potreba, a radne organizacije unutar turističkog sistema svojim radom proizvode ponudu (kvalitetniju, raznovrsniju...) i time utiču na povećanje stepena zadovoljenja potreba svih subjekata turizma.

toj organizaciji sprečavaju spontanost, kreativnost i individualnu inicijativu. Bez spontanosti, kreativnosti i inicijative pojedinca birokratska organizacija postaje „institucija bez duha“, a njeni članovi „specijaliste bez duha“. Birokrate postaju pretjerano obuzeti jednoobraznošću i redom, gube sve ostalo iz vida, a ukoliko se taj isti red pokoleba oni (birokrate) bivaju nervozni i preplašeni. Ukoliko su istrgnuti iz svoje totalne utjelovljenosti u redu oni postaju i bespomoćni.

Birokratska organizacija u savremenom dobu podrazumijeva visok stepen društvene podjele rada. Svaki član radne organizacije ima jasno i precizno određen status, a s tim i prava i obaveze. Privatni život službenika odvojen je od njegovih aktivnosti na radnom mjestu, uključujući i fizičku razdvojenost ove dvije sfere. U organizaciji imamo utvrđen hijerarhijski sistem viših i nižih stupnjeva vlasti, što znači da oni pojedinci koji zauzimaju više položaje, nadgledaju i kontrolišu položaje onih koji se hijerarhijski nalaze ispod njih (svi pojedinci koji tvore organizaciju se nalaze u odnosu nadređenosti i/ili podređenosti i sve aktivnosti prolaze određene hijerarhijske nivoe). To nadgledanje i kontrola, tj. nadzor podrazumijeva i unapređivanje i otpuštanje. U svakoj zadaći – zadaći velikih razmjera – jedni moraju koordinirati i kontrolisati raznovrsne aktivnosti svih ostalih. Da bi to koordiniranje i kontrolisanje bilo djelotvorno ono mora biti i legitimno. U organizaciji, jednostavno rečeno, mora postojati minimum dobrovoljnog pokoravanja pojedincima koji zauzimaju više položaje (tzv. viši autoriteti)⁶.

Ovdje je bitno, a naročito da bi se razumijela i objasnila birokratija, tačno utvrditi tip legitimnosti na kome se temelji kontrola u birokratskoj organizaciji. M. Veber je identifikovao tri tipa legitimne kontrole, i to: harizmatički autoritet, tradicionalni autoritet i racionalno-zakonski autoritet. Ova tri tipa legitimnosti su nastala iz tri tipa društvenog djelanja (afektivnog, tradicionalnog i racionalnog djelanja). Harizmatičke vođe (harizmatički autoritet) vladaju svojim sljedbenicima *isključivo* pozivanjem na emocije, što pobuđuje odanost i lojalnost. Tradicionalni autoritet se prevashodno temelji na vjerovanju

⁶ Kao što i sami znamo nijedna radna organizacija ne može postojati bez mehanizama odlučivanja. “Odluke u organizaciji može donositi jedan harizmatičan rukovodilac, izabrani skup ili naimenovana odgovorna lica. Ali odluka ne može biti donesena jedino u zavisnosti od organizacije: čak i ako je odluka bila donesena mnogo ranije i organizaciji se pokazuje još samo kao rutina, ta odluka je, u početku, predstavljala bilo orijentaciju organizacije prema izvjesnim ciljevima ili izvjesnim vrijednostima, bilo princip akcije oko koga se postepeno stvorila jedna organizacija. Bilo da odluka dolazi od božjeg izabranika, od vlasnika kapitala ili narodnog predstavnika, ona egzistira samo u onoj mjeri u kojoj definiše spoljnu svrhu organizacije. Birokratija je, dakle, samo izvršni organizam, a funkcija je birokratska samo u onoj mjeri u kojoj *organizuje* odluke u kojima njen nosilac ne participira. Klasično razlikovanje između štaba i trupnih oficira, između najviših funkcionera i činovnika javne službe, između upravnog savjeta i rukovodilaca službi pokazuje obično kuda prolazi granica između vlasti i birokratije” (Navedeno prema: G. Friedmann – P. Naville, *Sociologija rada*, 1972).

u ispravnost običaja i tradicije. Viši autoriteti zahtijevaju i postižu poslušnost na temelju svog tradicionalnog statusa, a taj status je obično naslijeđen (davno uspostavljen položaj moći). Racionalno-zakonski autoritet, koji se razlikuje od prethodna dva, temelji se na prihvatanju različitih bezličnih pravila i on kao takav proizvodi posebnu vrstu organizacijske strukture *koja se naziva birokratija*.

Poslovi u birokratskoj organizaciji (kao što smo ranije istakli) obavljaju se na osnovu pisanih, rigidnih i opštevažećih pravila (koja određuju ponašanje službenika na svim nivoima radne organizacije). Prisustvo i poznavanje tih pravila, ističe M. Veber, bitan je uslov za uspješno funkcionisanje birokratske radne organizacije. Nema prisustva ni emocija, ni mržnje, ni ličnih sklonosti i simpatija. Nagrada u radnoj organizaciji sastoji se u tačno utvrđenoj plati sa izgledima za unapređenje i starosno obezbjeđivanje – penzija. Plate i naknade se daju po položaju, rangi i godinama službe u radnoj organizaciji, a ne nužno i po učinku. Da bi pojedinac zauzeo neki viši položaj u organizaciji potrebno je da bude stručno kvalifikovan, a ta kvalifikacija se stiče dugogodišnjim školovanjem. Međutim, ta kvalifikacija se može provjeriti nekim racionalnim postupkom. Diplomom o položenom stručnom ispitu je bitan preduslov za *nemještanje*, a često i za napredovanje na hijerarhiji položaja. Službeno lice, *namještenik*, vjeran je radnoj organizaciji (u okviru organizacije gradi svoju karijeru), njenim rigidnim pravilima, *on uživa određena društvena uvažavanja*.

Birokratija, koja podrazumijeva angažovanje većeg broja radnika zbog kompleksnih i obimnih zadataka, pretpostavlja novčanu privredu i poreski sistem. To je ono što omogućava nagrađivanje pojedinaca u organizaciji i to u tačno utvrđenim iznosima. Kod nekih radnih organizacija imamo novčani oblik naknade za rad, a kod nekih to nije novac već natura. Međutim, ako bi birokratska radna organizacija, ističe Veber, svoje članove nagrađivala samo u naturi, to bi izazvalo veliko nezadovoljstvo kod radnika, dovelo u pitanje održavanje discipline i na kraju smanjilo motivaciju za predanim vršenjem određenih dužnosti. Činjenica jeste da je redovna plata, plata u novcu, a ne plata u naturi, ključni element birokratske radne organizacije. Platom u novcu birokratska radna organizacija održava red i disciplinu i podstiče radnike da predano vrše povjerljive dužnosti.

U modernim društvenim sistemima birokratska mašina sve više i više raste. Radnik je odvojen od sredstava državne uprave, član neke stranke je odvojen od sredstava pomoću kojih se vodi data politika, naučnik od sredstava naučnog istraživanja i slično. Ta sredstva se koncentrišu u rukama vladajuće manjine. U takvim uslovima pojedincu (radniku) ništa drugo nije ostalo nego da se stavi u službu jednog veoma moćnog društvenog mehanizma koji raspolaže sa tim sredstvima. Pojedinac jedino na taj način, u takvim uslovima, može da zadovolji svoje diferencirane potrebe i interese.

M. Vebera je naročito interesovala instrumentlana racionalnost birokratske radne organizacije. U tehničkom pogledu, ističe Veber, birokratska radna

organizacija, koja nivelirše društvene i ekonomske razlike između pojedinaca, nadmašuje sve druge oblike društvene organizacije, tj. nijedna mašina na svijetu ne radi tako uspješno kao što radi birokratska mašina. Osnovne prednosti birokratske radne organizacije, prema M. Veberu, su sljedeće:

- ✓ Ekonomičnost,
- ✓ Egzaktnost,
- ✓ Jednoobraznost poslovanja,
- ✓ Poznavanje dokumenata,
- ✓ Diskrecija,
- ✓ Nedvosmislenost,
- ✓ Rigidnost u radu,
- ✓ Predvidljivost,
- ✓ Potčinjenost,
- ✓ Ušteda kako u materijalnim tako i u ličnim rashodima...

Za razliku od M. Vebera, koji izraz birokratija nije upotrebljavao u negativnom smislu, K. Marks (1958, str. 249-250) je, sažimajući svoje shvatanje birokratije u kratkom ali, za nas, veoma dubokom opisu njenih esencijalnih svojstava, isticao: *Birokratija važi samoj sebi kao posljednji, kao krajnji cilj organizacije. Pošto pretvara svoje 'formalne' ciljeve u svoj sadržaj, ona svugdje dolazi u sukob sa 'realnim' ciljevima. Zbog toga je prinuđena da formalno izdaje za sadržaj, a sadržaj za formalno.* Birokratija je jednostavno "krug" iz koga se teško može izaći, a njena hijerarhija je hijerarhija znanja. Vrhovi se oslanjaju na niže krugove u onome što se tiče pojedinačnog znanja, a niži krugovi povjeravaju vrhovima ono što se tiče opšteg. I jedni i drugi se tako uzajamno obmanjuju. Birokratija je, napominje K. Marks, imaginarna organizacija pored realne organizacije, ona je spiritualizam organizacije. Zbog toga svaka stvar ima dvostruko značenje: jedno realno i jedno birokratsko, kao što je i znanje (a tako i volja) dvostruko – realno i birokratsko. Ali realna suština se posmatra prema njenoj birokratskoj suštini, prema njenoj onostranoj, spiritualnoj suštini. Birokratija posjeduje suštinu organizacije, spiritualnu suštinu društva. Opšti duh birokratije je tajna, misterija koja se održava u njoj samoj putem hijerarhije, a prema spolja kao zatvorena korporacija⁷. Zbog toga

⁷ Kada govorimo o radnim organizacijama (korporacijama) kao zatvorenim društvenim sistemima onda je ne–propustljivost (ne–poroznost) njenih granica prvi znak njene zatvorenosti. Uspostavljen je čvrsti organizacijski poredak i rigidna kontrola nad onim što se nalazi u radnoj organizaciji. Očigledno je da takvu radnu organizaciju karakteriše statičnost. Za razliku od radnih organizacija kao zatvorenih društvenih sistema, gdje su granice čvrste i naglašene, kod radnih organizacija kao otvorenih društvenih sistema te

otvoreni duh organizacije, a isto tako i javno mišljenje izgledaju birokratiji kao izdaja njene misterije. Zbog toga je autoritet načelo njenog znanja, a obogotvorenje autoriteta njeno ubjeđenje. Ali u njoj samoj se spiritualizam pretvara u grubi materijalizam, u materijalizam pasivne pokornosti, vjere u autoritet, u mehanizam krutog formalnog djelovanja, gotovih načela, shvatanja i tradicija. Pojedinačni birokrata posmatra stvarni život kao materijalni – teži da ga učini što je moguće više materijalnim – budući da *duh ovog života ima svoju za sebe odvojenu egzistenciju* u birokratiji. Birokrata organizacijski cilj pretvara u svoj privatni cilj, u lov na više činovnike, u “sticanje karijere”. Grubi spiritualizam birokratije se pokazuje u tome što ona (birokratija) hoće da čini sve – hoće da pretvara volju u *causa prima* pošto je ona čisto djelatno postojanje, a svoj sadržaj prima spolja. Prema tome, egzistencija birokratije se može dokazati samo formiranjem i ograničavanjem ovog sadržaja. Za pojedinačnog birokratu (koji teži da život učini što više materijalnim) svijet je samo jednostavni objekat njegove djelatnosti.

II

Govoreći o birokratiji, M. Veber je dao izrazito funkcionalno objašnjenje birokratskog načina upravljanja. On je prevashodno nastojao da pokaže kako pojedini elementi birokratske radne organizacije doprinose njenom održavanju, te stoga omogućuju i njeno *efikasno* funkcionisanje. Njegovo shvatanje birokratske organizacije je *idealnotipsko* – on je idealizovao birokratski tip radne organizacije. Međutim, ovdje je potrebno istaći da M. Veber nije imao u vidu prosječna svojstva konkretnih birokratskih struktura, pa posmatrano s tog stanovišta često se ističe da njegovo shvatanje nije dovoljno iskustveno zasnovano.

U savremenom društvu (gdje je na djelu stalna i sve veća birokratizacija) imamo različite pokušaje izmjene birokratskog tipa radne organizacije u turizmu. Te izmjene, koje imaju za cilj otklanjanje određenih slabosti u funkcionisanju birokratskih organizacija (da bi se one učinile primjernijim ljudima i društvenim prilikama), nijesu ni malo lake, naprotiv – veoma su teške, iz razloga što je profesionalna kreativnost i inicijativa članova birokratske radne organizacije, koji poslušnički izvršavaju jasno utvrđene ciljeve, ustupila mjesto rutini i uspjehu u penjanju na hijerarhijskoj ljestvici društvenih položaja.

granice bivaju *porozne* (propustljive). “One su mjesto interakcije organizacije i njene *okoline*, pa i *relevantnu okolinu* valja videti kao bitnu dimenziju same organizacije. Organizacijska dešavanja i njeno strukturisanje (pa i njena veća ili manja kompleksnost) pod uticajem su odnosa organizacije i njene okoline, tako da umesto uspostavljanja čvrstog unutrašnjeg organizacijskog poretka i pune kontrole nad onim što je u organizaciji, uspostavlja se promenljiv poredak, dinamična ravnoteža u uslovima neizvesnosti koji proizilaze iz promenljivih dešavanja u organizacijskoj okolini.” (S. Bolčić, 2003: 82).

U birokratskim organizacijama, ističe R. Božović (1984), susreću se samo posustale, istrošene, i „mrtve riječi“, a ako se neka „živa riječ“ prokrijumčari ona se veoma, veoma, brzo utapa u postvareni i „mrtvi govor“. Birokratska javnost liči na bespogovornu naredbu i/ili otrcane jezičke kalupe, a nerazumljivost na isprazni govor i informativnu tromost. Birokratska hijerarhijska struktura, „struktura *ne-duha*“, u svojoj zatvorenosti prema spoljašnjem svijetu i otuđenjem međuljudskih odnosa, u kojima često više posreduju funkcije nego pojedinci, unutar organizacije, predstavlja poraz ljudskog sporazumijevanja. Hladnoća tog odnosa vidljiva je, pored ostalog, u njenom jeziku. Sporost pasivnog duha koji teži jednoznačnoj svodljivosti, okoštalošću normi nad životnim okolnostima, nadmenosti i nekultivisanosti (*ne*)moći – sve je to dio *stila* birokratije, a jezik kojim se ona služi samo je dio lavirinta u kome se *mora* zalutati. Svakako da taj lavirint ne trpi neočekivanu i kritičku govornu *reakciju*. Znači, birokratska radna organizacija je zatvoren sistem, granice organizacije su *neporozne*, ona je zatvorena prema spoljašnjem svijetu, funkcije/uloge su bitnije od samih ljudi. U birokratskom jeziku se prepoznaje samo kliše, rutina, inercija, statičnost i dosada. Birokratija poznaje i priznaje samo onu stvarnost koja se može normirati (bezlična i rigidna pravila), a najviše joj smeta rizik promjene i nepodmitljivost istine – ona ne cijeni ni čovjekovu ličnost ni stvaralaštvo.

Silvano Bolčić (2003) napominje da kritičari birokratskog tipa radne organizacije u turizmu najčešće ističu sljedeće:

Formalizacija rada pisanim pravilima: *često vodi u rigidnost i nesposobnost prilagođavanja ovih organizacija promjenljivim zahtjevima njene relevantne okoline, pa, umjesto preciznosti i pouzdanosti, često se dobija mnogo suvišnog papirnato rada (paperwork), administracije; umjesto stvarne kvalifikovanosti i kompetentnosti nastaju formalna kvalifikovanost i faktička nekompetentnost nadležnih u organizaciji; umjesto brzine reagovanja dobija se spori proces formalizacije novih pravila koja mogu postati nedjelotvorna jer se prilike povremeno brže mijenjaju nego pravila u radnoj organizaciji;*

Hijerarhijsko ustrojstvo radne organizacije: *usporava prilagođavanje organizacije promjenama jer usporava komunikacije u organizaciji, usporava procese odlučivanja, blokira individualne inicijative i inovacije u organizaciji smanjujući kreativne potencijale organizacije na uski krug najkompetentnijih u vrhu organizacije koji su nadležni za donošenje strateških i najvažnijih odluka; samo načelo hijerarhije, čime bi valjalo ostvariti jedinstvenost i ekonomično djelovanje organizacije, teško je pomiriti sa podjelom rada i specijalizacijom uloga koje su u funkciji efikasnosti;*

Impersonalnost odnosa u radnoj organizaciji: *stvara osobenu bezosećajnost u ljudskim interakcijama u organizaciji, neosjetljivost na potrebe članova organizacije kao normalnih ljudi koji ne mogu djelovati na način mašine, kao poluge i točkovi mehanizama, čime se gubi nužna privrženost ljudi organizaciji, pa i puna lojalnost ciljevima i misiji radne organizacije;*

Naglasak na disciplini: *poštovanje reda i pravila jača konformističke crte ličnosti što sputava inicijativno i kreativno ponašanje većine u organizaciji;*

Formalizovana kompetentnost: *gdje se oni sa viših nivoa hijerarhije tretiraju kao oni koji realno znaju više od onih sa nižih hijerarhijskih nivoa – sve to dovodi do trvenja i sukoba stručnjaka i opštih rukovodilaca (birokrata) u organizaciji; stručnjaci vide bitne probleme svog rada iz perspektive svoje profesije, a ne nužno samo iz perspektive organizacije u kojoj su zaposleni; oni misle dugoročnije od organizacijskih birokrata koji misle po pravilima i misle kratkoročno prema trenutnim ciljevima organizacije; stručnjacima je važno da svojim radom osiguraju uspon, ugled i uvažavanje u svojoj profesionalnoj zajednici, a ne samo da zauzmu više mjesto u organizacijskoj hijerarhiji; stručnjaci, s toga, nisu dovoljno lojalni organizaciji u kojoj rade, niti se mogu kao stručnjaci sa njom do kraja identifikovati, već je za njih značajna profesionalna identifikacija i lojalnost zahtijevima profesije zbog čega oni mogu doći u sukob sa birokratskom organizacijom i njenim birokratizovanim vođstvom.*

Savremene modifikacije birokratskog tipa radne organizacije u turizmu kao podsistemu društvenog sistema podrazumijevaju sljedeće: prevazilaženje centralizovanog i uspostavljanje decentralizovanog tipa moći (a to podrazumijeva novu podjelu kako funkcija tako i nadležnosti); uvođenje horizontalne umjesto vertikalne povezanosti između pojedinih organizacionih djelova; nagrađivanje prema učinku; orijentisanost na dugoročne interese organizacije; povećavanje kreativnih potencijala radne organizacije; uvođenje krugova kvaliteta uz oslonac na stalno stručno usavršavanje svih zaposlenih; jačanje komunikacionog sistema u radnoj organizaciji; djelanje u pravcu da uloga ne postane relevantan okvir nadležstva, gdje je svaki službenik imenovan preko neke vrste ugovora o zaposlenju; uspostavljanje ciljne koordinacije (gdje se pojedinci u svom ponašanju drže organizacijskih utvrđenih ciljeva, uz znatnu slobodu oko izbora konkretnog načina rada); prevazilaženje impersonalnosti i uspostavljanje humanizovanih međuljudskih odnosa; razvijanje organizacijske kulture; participacija zaposlenih u poslovima rukovođenja; stimulacija inovacija u organizaciji i slično.

Modifikacije birokratskog tipa radne organizacije u turizmu kao podsistemu društvenog sistema, što je veoma bitno, podrazumijevaju i stvaranje dovoljno prostora za ispoljavanje individualne kreativnosti, spontanosti, dinamičnosti... Ovdje je potrebno naglasiti da potreba za spontanim, ličnim, izvornim, kreativnim, neposrednim i sl. nije samo stvar dječijeg svijeta, već je i stvar svijeta odraslih. Posmatrano s tog aspekta svakako da nije neumjesno ako završimo riječima Lava Nikolajeviča Tolstoja, koji je prisjećajući se uspomena iz djetinjstva pisao: *Ja i sam znam da se iz batine ne samo ne može ubiti ptica već se ne može ni pucati. To je samo igra. Ako tako budemo razmišljali, onda se ne može ni na stolicama voziti; a Voloda se, mislim, i sam sjeća kako smo u dugim zimskim večerima pokrivali naslonjač maramama, pravili od njega*

kola, jedan je bio kočijaš, drugi lakej, djevojčice u sredini, tri stolice bile su trojka konja – i mi smo polazili na put. I kakvi su se sve razni događaji dešavali na tom putu, kako su veselo i brzo prolazile zimske večeri. Ako ćemo ozbiljno razmišljati, onda neće biti nikakve igre. A kad nema igre, šta onda ostaje?

Literatura:

- Ahrne, G. (1990), *Agency and Organization*, Sage, London.
- Arnet, H. (1991), *Vita activa*, August Cesarec, Zagreb.
- Adižes, I. (1994 a), *Upravljanje promenama*, Prometej, Novi Sad.
- Adižes, I. (1994 b), *Životni ciklus preduzeća*, Prometej, Novi Sad.
- Adižes, I. (1994 c), *Dijagnoza stilova upravljanja*, Prometej, Novi Sad.
- Bakke, E. (1967), *Concepts of Social Organization*, in: M. Haire, ed., *Modern Organization Theory*, New York.
- Bajt, A. (1988), *Samoupravni oblik društvene svojine*, Globus, Zagreb.
- Berg, I. (1979), *Industrial Sociology*, Prentice–Hall, New Jersey.
- Brener, D., Leone, B. (1995), *Work: Opposing Viewpoints*, Greenhaven Press, San Diego.
- Bolčić, S. (2003), *Svet rada u transformaciji*, Plato, Beograd.
- Blumer, J. H. (1969), *Symbolic interactionism*, Prentice Hall.
- Božović, R. (1984), *Lavirinti kulture*, Radnička štampa, Beograd.
- Božović, R. (1972), *Metamorfoze igre*, KPZS, Beograd.
- Bostin, Dž. D. (2008), *Svet otkrića*, Geopoetika, Beograd.
- Bostin, Dž. D. (2003), *Svet traganja*, Geopoetika, Beograd.
- Clegg, S. (1990), *Modern Organizations: Organization Studies in the Postmodern World*, Sage, London.
- Drjahlov, N. I., Kravčenko, A. I., Šćerbina, V. V. (1997), *Sociologija rada* (prevod), Filozofski fakultet Nikšić, Nikšić.
- Dostojevski, F. M. (1972), *Zapisi iz mrtvog doma*, Beograd.
- Durkheim, E. (1973), »L'education, sa nature et son role«, U *Education et sociologie*, Paris.
- Danijels, K. (2009), *Tehnologija ekološkog građenja*, Jasen, Beograd.
- Đurić, M. (1987), *Sociologija Maksa Vebera*, Naprijed, Zagreb.
- Friedmann, G., Naville, P. (1972), *Sociologija rada*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Gurvitch, G. (1957), *La Vocation actuelle de la Sociologie*, PUF.
- Gidens, E. (2007), *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- Jovović, Z. (2010), *Sociološka tipologija radnih organizacija u turizmu Crne Gore*, Magistrarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
- Jovović, Z. (2011), *Društveni sistem radnih organizacija u turizmu* u: Sociološka luča br. 2 – 2011, Filozofski fakultet, Institut za sociologiju i psihologiju, Nikšić.

- Kuvačić, I. (1977), *Znanost i društvo*, Naprijed, Zagreb.
- Lazić, M. (2011), *Čekajući kapitalizam*, Službeni glasnik, Beograd.
- Marks, K. (1958), *Kritik des Hegelschen Staatsrechts*, Dietz Verlag, I, Berlin.
- Marks, K. (1960), *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Mintzberg, H. (1979), *The Structuring of Organizations*, Prentice–Hall, New Jersey.
- Morgan, G. (1986), *Images of Organizations*, Sage, London.
- Moore, W. E. (1967), *Order and Change*, John Willey, New York.
- Milošević, B. (2004), *Transformacija organizacija rada u procesima globalizacije: uticaj novoliberalne ideologije*, Sociologija XLVI br. 2. Beograd.
- Milošević, B. (1987), *Tehničko stvaralaštvo radnika u savremenom jugoslovenskom društvu* u: Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 82, Novi Sad.
- Milošević, B. (1990), *Tehničko stvaralaštvo radnika*, Narodna tehnika Srbije/Vojvodine, Novi Sad.
- Parsons, T. (1992), *Moderna društva*, Gradina, Niš.
- Parsons, T. (1988), *Društva – evolucijski i poredbeni pristup*, August Cesarec, Zagreb.
- *Sociološki leksikon* (1982), Lukić, R., Pečujlić, M., Savremena administracija, Beograd.
- *Sociološki rečnik* (2007), Mimica, A., Bogdanović, M., Zavod za udžbenike, Beograd.
- Unković, S. (1998), *Ekonomika turizma*, Savremena administracija, Beograd.
- Veber, M. (1976), *Privreda i društvo*, I, II, Prosveta, Beograd.
- Županov, J. (1967), *Jedan teorijsko–pojmovni okvir za istraživanje radne organizacije*, *Ekonomске studije*, Ekonomski institut, Zagreb.

BUREAUCRATIC ORGANIZATIONS IN TOURISM AS A SUBSYSTEM OF THE SOCIAL SYSTEM

Abstract:

All modern work organizations in tourism, as a kind of social subsystem, are to some extent bureaucratic by their nature. On one hand, bureaucracy is associated with inefficiency, excessive administration and similar associations. On another hand – it is seen as a desirable form of precise administration. It (Weber's type of bureaucracy) entails a clearly defined hierarchy of decision-making, written rules governing the behaviour of individuals (employees) in organization, a clear separateness of tasks between employees within the work organisation as well as their private lives and etc.

This paper describes the functioning of Weber's bureaucracy (a model of the bureaucratic organization which has the character of ideal-typical construction). The paper also deals with critics to such views, and what has to be done in order to eliminate certain weaknesses regarding the functioning of the bureaucratic organizations in tourism as a subsystem of the social system. Putting an end to these weaknesses, it would make these organizations more tailored to people's individual needs and social circumstances.

Key words: bureaucratic organization, tourism, social system.

ПРЕДУЗЕТО ИЗ ДРУГИХ ЧАСОПИСА

Jelena KOSINJEC

PEDAGOGIJA UMJETNOSTI VAŽAN DIO OPŠTE PEDAGOGIJE

Katedra za estetsko obrazovanje i kulturologiju bavi se povećanjem stručnosti i dopunskim osposobljavanjem nastavnog kadra više nastavnih predmeta. Na njoj se obučavaju predavači muzike, slikarstva, vajarstva, umjetničke kulture i rukovodioci dječjih pozorišnih kolektiva, kao i pedagozi koji se bave reorganizacijom nastavno-vaspitnog procesa na svim nivoima obrazovne djelatnosti.

Ako je ranije objedinjavanje obučavanja u okviru jedne katedre bilo više ili manje formano, u novije vrijeme ono postaje sve više suštinsko, zbog toga što *p e d a g o g i j a u m j e t n o s t i*, kao dio ošte pedagogije, postaje sve više svjesna svog značaja. Zahvaljujući svakodnevnoj praksi, i radovima teoretičara pedagogije umjetnosti, među kojima prije svih treba pomenuti B. Jusova i njegove sljedbenike, sve više shvatamo da pedagogija umjetnosti ima sopstvenu metodologiju koja može biti od koristi ne samo na časovima umjetnosti, nego i na svim drugim časovima, kako u osnovnoj i srednjim školama, tako i na višim i visokim obrazovnim ustanovama.

Katedra u sastavu ima laboratoriju unikatnih projekata, gdje rade režiseri, glumci i teatrolozi, koji posjeduju više ili visoko pedagoško obrazovanje, jer u okviru te katedre, i te laboratorije razrađuju i izučavaju, prije svega, metode pozorišne pedagogije, interesantne za čitavo opšte obrazovanje. U školskoj 2012/13. godini istraživanja u oblasti pedagogije umjetnosti, a djelimično i u oblasti pozorišne pedagogije, postala su osnovna naučna tema istraživanja na pomenutoj katedri. Nastavni proces organizuje se na osnovu ideja i zakona pedagogije umjetnosti na najrazličitijim stepenima nastave, počev od kratkoročnih tridesetšestočasovnih do dužih, dvogodišnjih programa povećanja stručnosti pedagoških kadrova. U nekim programima svi tečajevi se

sprovode na osnovu metoda pedagogije umjetnosti, a na nekima se te metode primjenjuju fragmentarno i lokalno. Pa ipak, prisustvo tih ideja i metoda je osjetno i na tečajevima predviđenim za sve stručnjake: pedagoge muzike, slikarstva, vajarstva, pozorišta i kulture.

Dakako, ne idu svi predavači umjetnosti u školama, obrazovani ranijim metodama i načinima, rado u susret inovacijama. Često stvaranje otvorene umjetničko-stvaralačke sredine naših programa i nastavnog procesa, pojačavaju opreznost, plaše se i čak izazivaju direktnu agresiju, pa ipak, neizostavno dolazi do razvoja procesa prelaska na lokalnu stvaralačku pedagogiju.

Nije moguće naučiti nikoga ako on sam ne želi da nauči. Zato je i profesija učitelja veoma sumnjiva ukoliko se ta riječ ne piše velikim početnim slovom – Učitelj. Ali u tom slučaju nije riječ o predavaču jednog ili drugog nastavnog predmeta, nego o ličnosti koja nas, u prvom redu, uči životu, a to opet, sa svoje strane, uključuje obučavanje profesiji ili predmetu i odnosu prema ljudima, prema domovini, formiranja životne filozofije i pogleda na svijet.

Tako proizilazi da pravi predavač ne uči i ne vaspitava, on jednostavno živi onako kako smatra da je potrebno i pravilno, a mjerilo njegove ličnosti, njegovih interesa, vidokruga, bavljenja bilo kojim poslom, umješnost kontaktiranja sa ljudima, privlače ka njemu učenike, koji, po ugledu na njega, izgrađuju svoj život, savjetujući se s njim, sporeći se i učestvujući sa njim u zajedničkim istraživanjima i projektima. Takav čovjek je bio Leopold Sudežicki, prijatelj i idejni pristalica Lava Tolstoja, saborac Konstantina Stanislavskog, i prvi predavač njegovog sistema, istraživač, praktičar, neumorni trudbenik, mislilac, talentovani pedagog, režiser. Sjećanju na njega bila je posvećena Sveruska konferencija organizovana na pomenutoj katedri. Mora se priznati da je Stanislavski, čiji smo jubilej obilježili nedavno, prevazišao svoje vrijeme, ne samo u oblasti razrade sistema obrazovanja i vaspitanja glumaca, nego i u oblasti razrade problematike opšte pedagogije. U suštini, on je formulisao principe koji su potom stekli svoje mjesto u takvim pravcima pedagoške misli, kao što su pedagogija saradnje, humana pedagogija, pronalaženje i otkrivanje novih pedagoških tehnologija.

U njegovoj koncepciji jasno se vide pedagoške ideje. U opštoj pedagogiji sve te ideje se počinju formirati u najranije vrijeme i, vjerovatno, manje ili više, nezavisno jedna od druge. A ti principi u potpunosti odgovaraju zahtjevima koncepcije „Nove škole“, gdje se u centru pedagoškog procesa nalazi ličnost nastavnika. U skladu sa tim principima sam proces obučavanja gradi se na osnovu aktivnog pristupa u kojemu je sadržana lična stvaralačka djelatnost nastavnika. Pri tom ta djelatnost ne podrazumijeva samu aktivnost, nego i logiku djelovanja. Znanja, umjenja i navike, kao gotovi rezultati tog pristupa, nijesu sami sebi cilj, nego ih učenici stižu i usvajaju samostalno u procesu praktičnog rada. Na prvo mjesto dolazi igra, igra kao proces, igra kao način života i upoznavanja svijeta, igra kao završena umjetnička forma.

Principi pozorišne pedagogije ističu posebne zahtjeve, kako u pogledu organizacije nastavnog procesa, tako i prema samim pedagozima. Kada je u pitanju spoznajna djelatnost, na samom času dolazi do promjena usmjerenosti komunikacija. Umjesto uobičajenog polja kontaktiranja na liniji učenik – nastavnik, ili grupa učenika – grupa učenika, a nastavnik se pojavljuje kao organizator tog procesa. Dobar pedagog, zajedno s učenicima, ponovo shvata pravila života, prirode, društvenih odnosa, studijnosti, pretvara se od servirača gotovih znanja u organizatora stvaralačkog procesa, sustvaraoca koji na svoj način povezuje svijet djece sa svijetom odraslih. Zbog toga mora da se nalazi u stalnom stvaralačkom traganju, realizujući tako jedan od glavnih principa K. S. Stanislavskog – „Uči se učitelju“.

Specifičnost pozorišne pedagogije sastoji se u tome što, ukoliko bi makar jedan od pedagoga u svom radu koristio njene principe, to, prije ili kasnije, zahtijeva reorganizaciju rada kolektiva u cjelini i njegovo uključivanje u kolektivno pedagoško staralaštvo. A to, sa svoje strane, zahtijeva organizovanje sistema pripreme dopunskog osposobljavanja i prekvalifikacije pedagoških kadrova. A to je moguće kroz sistem asistencije, gdje izučavanje principa i metoda pozorišne pedagogije ulazi u neposrednu pedagošku stvaralačku djelatnost, ali i pored toga, što nije manje važno, u naučno-metodičku i istraživačku djelatnost, pod rukovodstvom stručnjaka.

Put stvaranja idealnih stručnjaka zahtijeva četiri etape: izučavanje metodike od strane učenika i studenata, praćenje izučavanja metodike od strane studenata i slušalaca dopunskog osposobljavanja kadrova u svojstvu asistenata volontera; samostalno završena djelatnost u svojstvu rukovodilaca razreda ili tečaja. Na taj način stručnost se prenosi iz ruke u ruke putem metoda postepenog slojevitog osvajanja tajni. Takav način pripreme kadrova u procesu osvajanja metodike omogućava razvoj individualnih stvaralačkih sposobnosti ličnosti učenika, koji će postati osnova njihovih profesionalnih kompetencija i stvaranju svog profesionalnog rukopisa, svog autorskog stila, svog autorskog manira.

Danas na katedri estetskog obrazovanja i kulturologije dva nastavna programa u potpunosti su formirana na principima pedagogije umjetnosti, sa osloncem na pozorišnu pedagogiju. Prvo, mi pripremamo pozorišne pedagoge, rukovodioce dječih pozorišnih kolektiva na odjeljenju socijalne pedagogije fakulteta za dopunsko obrazovanje kadrova. Drugo, radimo na povećanju stručnosti nastavnika svih nastavnih predmeta, u okviru teme „Osvajanje metoda umjetničko-pedagoške dramaturgije savremene nastave“.

U današnje vrijeme stvoren je izbalansirani cjeloviti program dopunskog osposobljavanja u okviru odjeljenja socijalne pedagogije. Predviđeno je da obrazovanje traje dvije godine, na osnovu prethodno stečenog višeg obrazovanja. Faktički, u osnovi programa obučavanja nalaze se dva glavna pravca: pedagogija i režija. Na taj način ovo obučavanje predstavlja jedinstvenu

moгуćnost u istoriji otadžbinskog obrazovanja da se ostvari široko zahtijevana, ali pri tom zvanično nepostojeća struka režisera-pedagoga obrazovnog prostora (moskovska varijanta), ili školskog pozorišnog pedagoga (sankt-peterburška varijanta). Ta specijalnost pretpostavlja profesionalnu priremu stručnjaka, kako u oblasti pedagogije, psihologije, metodike rada sa djecom, tako i u oblasti pozorišnih disciplina, što opredjeljuje specifičnu grupu predmeta i strukturu nastave. Program se oslanja na savremene prilaze obrazovanju i predviđen je za aktivno lično uključivanje onih koji se obučavaju, i sazajnu, istraživačku i stvaralačku djelatnost. Zbog toga, čak teoretska nastava koja upoznae slušaoce sa osnovama pedagogije, psihologije i osnovnim principima savremenih prilaza obrazovanju, prenose se ne toliko putem predavanja, koliko putem seminara i vježbi. Svi stručni nastavni predmeti programa obučavanja mogu se uslovno podijeliti na dva osnovna bloka, koji čine osnovu stručnosti socijalnog pedagoga, i osnovu stručnosti režisera. Treba ipak reći da su svi nastavni predmeti međusobno uzajamno povezani i čine neko misano i metodičko jedinstvo. Oni treba da čine uzorno sinkretno jezgro stručnosti koje mi na katedri nudimo. Sadržaj jednih disciplina često se širi i produbljuje u okviru drugih disciplina. Jedne te iste metode rada različito se ekspliciraju u predavanju raznih predmeta. Kolokvijum i ispiti često bivaju integrisani.

Nastava glume predviđena je da traje tri semestra. Bez obzira što nastava glume ima svoju specifičnost i svoje zadatke, u strukturi rasporeda ona je neodvojiva od nastave režije i metodike. Prvi semestar završava se periodičnim kolokvijumom, a treći završnim ispitom. Nastavu čine četiri osnovna dijela: improvizacija kao osnova glumačke vještine u pozorištu u kojemu igraju djeca; logika radnje kao put ka preobražavanju; konflikt (direktni sudar), i sadržaj na osnovu materijala klasične dramaturgije, koju je moguće koristiti u dječjim pozorišnim kolektivima; prolazna radnja uloge. Nastava glume, kao i veći dio nastave kruga profesionalnih disciplina, praktično je orijentisana, protiče uglavnom u obliku vježbi i proba. Pri tom se koriste podjela na manje stvaralačke grupe i ispunjavanje individualnih zadataka u toku zajedničkog grupnog rada. Obrazovni proces organizuje se i sprovodi na osnovu autorske metodike S. Klubkova, adaptirane za rad sa pedagozima dječjih pozorišnih kolektiva. Predavanja se održavaju u obliku izlaganja sa elementima seminarskih postupaka poslije praktičnog usvajanja nastave. Osnovni princip obučavanja je individualno doživljavanje, jer je za takvu nastavu dokazano da se teorijski dio oslanja na iskustvo praktičnog rada, uopštavajući i sistematizujući lično stvaralačko iskustvo slušalaca. Predavanja iz oblasti glume protiču u integraciji sa predavanjima iz oblasti režije i metodike. Zbog toga je važno da predavanja protiču u obliku intenzivnih radionica. Zbog toga je za ta predavanja potrebno izdvojiti dvonedjeljno vrijeme, i da se izvode svakodnevno i u toku čitavog dana.

Predavanja režije upoznaju slušaoce s osnovnim načinima rada režisera, počinjući od izbora i analiza dramaturškog materijala do ovaploćenja ideja.

Slušaoci u toku prakse usvajaju mudrost profesije u oblasti rada s materijalom, i njegova analiza, rađanje ideja predstave i njenih umjetničkih likova predstavljaju istraživanje puteva ovaploćenja. Osim toga, oni ovladavaju načinima rada s glumcem, u početku u procesu stvaralačke intenzivnosti jednoga s drugim, a potom prenose to iskustvo na rad s djecom u svojim pozorišnim kolektivima u periodu pedagoške prakse. Kandidati prolaze put razvoja režijske vještine, u skladu sa principom „zrna“, od muzikalne etide, preko insceniranja bajki, ili odlomaka iz klasične dramaturgije, do postavki jednočinki. Nastava režije nastavlja se sve do kraja četvrtog semestra. U četvrtom semestru praktična nastava režije povezana je sa aktivnom analizom i postavkom diplomskih predstava u stvaralačkim kolektivima. Provjera se ostvaruje u vidu kolokvijuma na kraju drugog, i završnog ispita na kraju četvrtog semestra.

Izučavanje predmeta „Metodika pozorišnih disciplina“ predviđena je u toku dvije godine, i završava se ispitom na kraju četvrtog semestra. Taj predmet je centralna karika koja u sebi objedinjuje u jednu cjelinu svu nastavu pozorišne umjetnosti. Ta nastava je posebno povezana sa pedagogijom uopšte, psihologijom i pedagogijom umjetnosti. Upravo zbog toga je nastava ovog predmeta planirana u obliku tečajeva. Ona suštinaki postaje osnovni oblik ukupnog provjeravanja prve godine nastave. Upravo na toj godini mi slušaocima upoznajemo s osnovnim karakteristikama pozorišnog rada s djecom, za razliku od rada s profesionalnim odraslim glumcima, gdje se u rad obavezno uključuje pozorišni pedagog. Ta godina nekako odjednom postaje onaj čvor, ona tačka presijecanja pedagogije i režije.

Predmet „Metodika stvaranja dramaturškog teksta“ neposredno je povezan sa grupom pozorišnih disciplina. Dramaturški radovi, sadržani u procesu i rezultatu učenja, postaju materijal za režiranje predstava. Na taj način slušaoci usvajaju početne osnove glumačkog majstorstva i režije, koristeći sopstvene scenske adaptacije i dramaturške etide. U prvom semestru početnog rada u ovom predmetu pojavljuju se adaptacije bajki, a završni ispitni rad koji se polaže u trećem semestru je drama u jednom činu koja može postati i materijal za diplomski ispitni rad.

Tri istorijsko-umjetnička tečaja tijesno su povezani. „Istorija svjetske umjetničke kulture“ je centar tog bloka, složeni kompleksni predmet, koji u sebi sadrži različite oblike i načine predavanja, i isto tako, koristi razne savremene obrazovne tehnologije. Istinu govoreći, sav naš program obučavanja je praktično orijentacioni i on može služiti kao primjer primjene inovacionih interaktivnih metodika kojima mi obučavamo slušaocima u bloku metodičkih i pedagoških disciplina. U osnovi predavanja leži nekoliko osnovnih metodskih ideja. Kao prvo, nastava je integralna, objedinjava u sebi sve umjetnosti: muziku, književnost, pozorište, pri čemu se pod pojmom integracija ne podrazumijeva samo mehaničko spajanje predmeta, nego svojevrsno ispoljavanje jednih te istih filozofskih, estetskih i etičkih dominantni epohe u svakoj vrsti umjetnosti.

Drugo, u osnovi nastave je metod aktivnog življenja onih koji se obučavaju u svakoj kulturnoistorijskoj epohi. Radi toga, prema svakoj epohi, prema svakom načinu se projektuju specijalni zadaci – ključevi koji pomažu usvajanju estetskih kodova kulture u praktičnoj i stvaralačkoj djelatnosti. Treće, nastavu izvode dva pedagoga istovremeno, što omogućava, ne samo povezivanje stručnjaka iz raznih oblasti umjetnosti, nego i da se organizuju problemski dijalozi u čiji se okvir uključuje čitava grupa slušalaca. Nastava se organizuje po principu periodizacije osnovnih kulturnoistorijskih epoha, upoznaje slušaoce sa istorijom svjetske umjetničke kulture, počev od arhaike, i završivši sa dvadesetim vijekom. Prva godina nastave se završava pojedinačnim kolokvijumom, a oblik završne provjere je ispit. Budući da su kolokvijum i ispit prirodni produžetak čitave nastave, oni utvrđuju sposobnost slušalaca da u početku razrade zadatak, a potom slijedi ciklus nastave iz istorije umjetnosti koji odgovara lokalnim potrebama aktivno orijentisane pedagogije.

Nastava „Istorije dramaturgije“ tijesno je povezana sa istorijom svjetske umjetničke kulture i oslanja se na teorijski materijal i na poznavanje nastave „Metodike stvaranja dramskog teksta“, što omogućava potpunu realizaciju nastave seminarskog tipa. Pretpostavlja se da se slušaoci ranije pripremaju za seminare dobijajući spisak literature i problemska pitanja rasuđivanja. Za pedagoge koji se bave pozorištem za djecu, i koji su prinuđeni da stvaraju repertoar za svoje studente, veoma je važna nastava „Istorija dječje literature“. S jedne strane, ta nastava je povezana sa istorijom svjetske umjetničke kulture, a s druge, sa metodikom stvaranja dramskog teksta i nastavom psihologije odraslih. Dobra dječja literatura, s jedne strane, daje materijal za stvaranje scenskih adaptacija, a s druge strane, poznavanje logike i shvatanje savremenih tendencija razvoja dječje literature i pomaže stvaranju sopstvenih dramskih djela za djecu. Nastava se izvodi u trećem semestru i završava se grupnim kolokvijumom.

Program „Socijalna pedagogija i Režija dječjeg pozorišnog kolektiva“ katedra je stvarala imajući u vidu prilaze u obrazovanju i zahtjeve novih federalnih državnih obrazovnih standarda. Ključni prilazi tom programu postali su: Pojedinačno orijentisan, aktivni, kompetentni, harmonični i sinhronizvai. Osnovna metodika nastave postaje sticanje novog iskustva, formiranje profesionalnih kompetencija, kao rezultata pojedinačnog življenja u procesu kolektivne stvaralačke aktivnosti. Nastava uključuje najraznovrsnije forme vježbanja: treninzi, radionice, debate, integrisane stvaralačke oblike. Osim toga, važan dio realizacije obrazovnog programa postao je princip cjelovitosti i kompleksnog pristupa, programa koji nije jednostavno komplet pojedinih predmeta, nego cjeloviti sistem uzejamno povezanih tečajeva. Dio nastavnog procesa prelazi u forme integrisanih vježbanja, koja isto kao i nastavu „Istorije svjetske umjetničke kulture“ često zajedno izvode dva različita stručnjaka: režiser psiholog i pedagog za glumu. Takav pristup omogućava slušaocima da uvide zajedničko i razno u metodologiji osnovnih predmeta kojima oni vladaju.

Po završetku dvogodišnje nastave, slušaoci pišu diplomski ispitni rad. Taj rad ima dva osnovna dijela, dva poglavlja: teorijsko i praktično. U teorijski dio rada, po pravilu, ulaze pregled i analiza pedagoško-psihološke i druge stručne literature vezane za dotičnu temu, spisak odabranih metodika i tehnologija koje odgovaraju cilju istraživanja i obrazloženje tog izbora. Praktični dio rada prikazuje praktičnu primjenu odabranih metoda i tehnologija u procesu režiranja predstave, ostvarivanja stvaralačkog projekta, ili izvršavanja bilo kojeg drugog stvaralačkog rada sa djecom, koji bi obavljali slušaoci u okviru priprema diplomskog ispitnog rada. Rad se završava samoanalizom i zaključcima, u skladu sa ciljem istraživanja. Najbolji diplomski radovi se predstavljaju na godišnjem festivalu dječje pozorišne pedagogije, koji se održava jednom godišnje već punih deset godina. Naši diplomci postaju kvalifikovani stručnjaci u oblasti pozorišnog rada sa djecom u širokom smislu te riječi. Sistem pripreme koji mi nudimo omogućava im da neposredno ostvare ne samo pedagošku aktivnost u dječjim pozorišnim kolektivima, nego i da postanu popularizatori ideja i principa pedagoške umjetnosti, a djelimično i pedagoške pozorišne umjetnosti. Oni postaju aktivni predvodnici u procesu uvođenja pozorišnih metodika u praksu opšteg obrazovanja.

Kao posljedica kontaktiranja sa diplomcima dvogodišnjih programa pripreme pedagoških kadrova, kako stručnjaka za „socijalnu pedagogiju“, tako i za stručnog „predavača kulturologa“, u školama se često formiraju manje grupe predavača pojedinih predmeta zainteresovanih za ovladavanje metodama pedagoške umjetnosti i pozorišnim metodikama za povišenje efikasnosti obrazovnog procesa.

U vezi s tim razrađen je program povišenja stručnosti predavača predmeta „Usvajanje metodike umjetničko-pedagoške dramaturgije savremene nastave“. Najnoviji pravac realizuje katedra estetskog obrazovanja i kulturologije već četiri godine.

Mi polazimo od toga da je predavač obavezan da bude organizator spoznajne djelatnosti slušalaca i učesnika u njihovim stvaralačkim projektima i igrama koje se razvijaju. U tom cilju njemu je potrebno da mijenja svoj pogled na prirodu obrazovnog procesa, i da proces nastave organizuje tako kako bi kod slušalaca podstakao potrebu i stvarao uslove koji bi omogućavali usavršavanje procesa tog saznanja. Proces nastave prestaje da bude pedagoški koncentrisan, pojavljuje se čitava paleta mogućih uloga, kako za predavače, tako i za slušaocce. A da bi se umjeli koristiti tim mogućnostima aktiviranja nastavnog procesa, predavači moraju da ovladaju takvim navikama glumačkog majstorstva kao što su: pažnja, sloboda mišića, mašta, vjera i umjeće slušanja, dograđivanje, insciniranje, improvizacija, spontano reagovanje na izmjene ponuđenih okolnosti, shvatanje prirode i zakona originalnosti radnje, i ovladavanje slovesnim djelovanjem.

Mi računamo da čas, kao igra ili stvaralačka aktivnost, mora poštovati zakone dramaturgije i režije. Pa ipak, čas je monopredstava u kojoj je predavač

izvođač, realizator uloge, a slušaoci gledaoci. To je, prije svega, interaktivno djelovanje, u kojemu su slušaoci učesnici, a predavač organizator, realizator i trener. Pri tom, konflikt, sukob dvije ili više suprotstavljenih aktivnih snaga, isto kao u drami, leži u osnovi građenja dramske konstrukcije časa, on je njena pokretačka snaga. Zato nastavnik, planirajući, postaje dramaturg koji stvara konstrukciju koja će postati predmet konflikta. A to kakav će u suštini i po obliku biti taj konflikt, povećava zadatak. Na samom času predavač već postaje režiser, ovaploćuje svoju dramaturšku ideju, zauzima poziciju, vodi tu igru pretpostavljajući jedan ili drugi razvoj događaja. Pedagog ima instrumente uticaja na sve što se događa: emitovanje inicijative, smjena mizanscene, promjena pretpostavljenih okolnosti. Treba reći da su pretpostavljane okolnosti i njihova promjena jedan od najmoćnijih aktivnih instrumenata upravljanja improvizovanim procesom igre. Zadajući u početku uslove igre mi utvrđujemo takve okvire u kojima će taj spontani proces proticati, i uslove koji će ga mijenjati, ali su unutar tih okvira igrači sasvim slobodni. To im omogućava da postave svoje sopstvene ciljeve i zadatke, da ih ostvare, da osjećaju zadovoljstvo zbog postignutog, ili razočarenje zbog neuspjeha, provjeravati emocije, uključivati se u procese čitavim svojim organizmom.

Sa takvim prilazom obrzovno-vaspitnom procesu mi upoznajemo slušaoce na odsjeku za povećanje stručnosti. Najbolji način za to je aktivno uključivanje slušalaca u methodske postupke. Na taj način nastava se organizuje i izvodi u skladu sa zahtjevima režiranja časa. Slušaoci se upoznaju sa osnovama glumačkog majstorstva. Uključujući navike ovladavanja riječju i slovesnom radnjom, oni usvajaju osnovu režije i dramaturgije. Pored toga, u nastavu su uključeni elementi tehnologija otvorenog obrazovanja, kako tehnologija debatovanja, ili tehnologija kritičkog mišljenja čitanjem i pisanjem, tako i usvajanja načina aktivnog slušanja, i drugih komunikativnih navika neophodnih predavaču. Pored auditivnih vježbanja, koja se sprovode kroz igru, i praktično orijentisane forme, predviđene su i uzajamne posjete javnim časovima, sa sljedećim refleksima i samoanalizama. U toku školske 2011/2012. godine uveli smo sistem postepenog usvajanja organizovanja praktičnih časova sa inovacionim elementima. U početku slušaoci usvajaju materijal putem ličnog zapažanja i iskustva. Potom pokušavaju da savladaju pojedine postupke u procesu praktičnih vježbanja. Zatim sami smišljaju fragmente časa primjenom jednog ili nekoliko novih postupaka, demonstrirajući taj fragment u toku časa, potom analiziraju što su od planiranog uspjeli, a što nijesu, odgovaraju na pitanja nastavnika, dobijaju primjedbe i preporuke, planiraju jedan od osnovnih događaja časa, trude se da poštuju osnovne zakone dramaturgije, pokušavaju da ovaploće svoj plan u toku javnog časa, organizuju čas po zakonima dramaturgije i ovaploćuju ga, slijedeći zahtjeve režije. Taj javni čas, njegovo opisivanje i analiza, uključujući analizu pedagoške situacije, i obrazlaganje cilja, postaju osnov nastavnog rada i polaganja završnog ispita, nakon završene nastave.

Prvi kriterijum uspjeha postaje činjenica dobijanja zadovoljstva učenika i nastavnika. Upoznavanje svijeta, u igri ili kroz igru, u procesu individualnog, ili kolektivnog stvaralačkog rada je, po našem mišljenju, jedini mogući prirodni put razvoja ličnosti.

Preveo
Slavko Šćepanović
„Praktični časopis za nastavnike“,
februara 2013. godine

НАСТАВНО - ВАСПИТНИ РАД

Весна РАДУЛОВИЋ¹

МОГУЋНОСТ ПРИМЈЕНЕ ПОЛУПРОГРАМИРАНЕ НАСТАВЕ У ОБРАДИ РЕГИОНАЛНО ГЕОГРАФСКИХ ТЕМА У ОСНОВНОЈ ШКОЛИ

Резиме:

Иако су теоријске основе програмираног учења постављене прије више од пола вијека, оно никада није заживјело у пуном капацитету због технички веома сложеног поступка израде програмираног материјала. Теоретичари су сагласни да програмирана настава има велике дидактичке вриједности (индивидуализација, диференцијација наставе) и да је потребно искористити њене добре стране. То се, по њима, може постићи израдом дидактичког материјала који садрже елементе програмиране наставе – полупрограмирани материјал.

Циљ овог истраживања био је да се утврди да ли је могуће, примјеном полупрограмиране наставе, постигнућа ученика подићи на квалитативно виши ниво, повећати њихову мотивацију за учење и издвојити више времена на часу за самосталан рад ученика.

Кључне ријечи: програмирана настава, полупрограмирани материјал, педагошко-психолошки и социјални ефекти, уштеда времена.

УВОД

Велики проблем наставника географије, након увођења реформе 2000. год., представља смањење годишњег фонда часова у 7. и 8. разреду основне школе – с некадашњих 70 на 54 часа годишње. Ако се узме у обзир да је 20% годишњег фонда слободни дио програма, предвиђен за сарадњу са локалном заједницом, број часова који је наставнику на располагању се смањује на 45. Смањење броја часова није пратило и смањење броја наставних тема. У табели 1 је дат примјер наставног плана за 7. разред са препорученим бројем часова за реализацију наставних циљева.

¹ Весна Радловић, професорица Географије у ОШ „Душан Бојовић“, Никшић

VII RAZRED

Redni broj	TEMA	Orijentacioni broj časova
1.	Stanovništvo i naselja na Zemlji	2
2.	Geografska sredina i ljudske djelatnosti	2
3.	Evropa – prirodne i društvene karakteristike	6
4.	Juzna Evropa – prirodne i društvene karakteristike	10
5.	Zapadna Evropa – prirodne i društvene karakteristike	7
6.	Srednja Evropa – prirodne i društvene karakteristike	7
7.	Sjeverna Evropa – prirodne i društvene karakteristike	5
8.	Istočna Evropa – prirodne i društvene karakteristike	6
UKUPNO		45

Извор: www.zzs.gov.me

Проблем је посебно изражен приликом обраде географских регија, за шта је предвиђено 35 наставних часова. При томе су наставницима су дата сљедећа дидактичка упутства

„Дидактичка упутства за реализацију наставне теме Средња Европа:

Наставник/наставница треба да користи разноврсна очигледна наставна средства у вези с овом темом. Подстиче ученике/ученице на самосталан, креативан рад и упућује их на коришћење интернета, библиотеке, лексикона, ђечијих енциклопедија итд. Планира поџету институцијама културе, завичајноме музеју, излет до споменика културе. Приликом обраде садржаја о државама средње Европе, наставник/наставница треба кратко да укаже на основне природне и друштвене карактеристике. Акцент треба бити на оним карактеристикама по којима су поједине државе средње Европе препознатљиве у Европи и свијету. Акцент треба бити на оним државама које имају важну улогу у Европи и свијету“. (www.zzs.gov.me – предметни програми)

Ако се узме у обзир да је Европа подјељена на пет географских регија и 43 државе јасно је да је самосталан рад ученика (коришћење библиотеке, лексикона, посјете споменицима културе и сл.) тешко изводљив. Наставник је приморан да за један школски час ученике упутује у основне природне и друштвене карактеристике двије, а понекад и три државе. То је основни разлог што се прибегава фронталном облику рада и вербално-смисленој и методи демонстрације, као најрационалнијим облицима и методама рада. Не треба заборавити да је наставник дужан да, осим за обраду нових наставних садржаја, одвоји вријеме и за обнављање и систематизацију

градива, као и за оцјењивање ученика. Постигнућа ученика, када се ради на овај начин, углавном су на нивоу препознавања и разумијевања.

I ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП

1.1. Дефинисање програмиране наставе - Програмирана настава једна од посебних врста наставног рада. Настала је као израз жеље и потребе да се превазиђу одређене слабости традиционалне/предавачке наставе, прије свега да се интензивира и индивидуализује наставни рад у условима масовног образовања. Према Педагошком рјечнику под програмираном наставом се подразумијева такво структурирање наставних садржаја које обухвата: информисање ученика о питању које треба да савлада, рашчлањивање сваког питања на његове саставне компоненте, давање упутстава о начину на који треба прићи појединим питањима, стављање ученика у ситуације да појаве и процесе анализира, да уочи њихову логичку структуру, да разоткрива структуру сваког питања. Остварује се постепено логичко вођење ученика од проблема до проблема, поштујући редослед предвиђених мисаоних поступака и операција у рјешавању задатака.

Иако се настанак овог типа наставе везује за 20. вијек „први познати случај примјене елемената програмиране наставе био је карактеристичан за процес учења који је примјењивао у својој школи грчки антички филозоф Сократ. Он је својим ученицима износио секвенце знања из геометрије у виду кратких цјелина. Предуслов за излагање сваке наредне цјелине био је потпуно усвајање претходне. Сократов систем учења, дакле, заснивао се на савлађивању садржаја у виду кратких корака с тим што је свака усвојена секвенца у ствари била подстицај за даље напредовање.“ (Ромелић Ј., 2004) Програмирано учење, какво се данас примјењује, појавило се двадесетих година 20. вијека, када је амерички психолог Сидни Преси конструисао прву машину за учење. Она је имала „облик писаће машине на којој су дирке обиљежене са А,В,С,Д. Питања су имала четири алтернативна одговора, од којих је само један тачан. С обзиром на то да у то вријеме нису биле разрађене теоријске основе програмираног учења, Пресијева машина није имала шири одјек и већу примјену.“ (Стевановић М.,1982)

Вриједност и значај подстицаја за успјех у учењу учила је група научника, на челу са америчким психологом Берхусом Фредериком Скинером (1904-1990). Та група је педесетих година прошлог вијека поставила и разрадила бихејвиористичку теорију учења. „Увидјевши да повратна информација битно утиче на понашање ученика, Скинер је почео да размишља о значају подстицања ученика његовим резултатима учења. Схватио је да сазнање или информација о постигнутом успјеху представља снажну подршку, поткрепљење у процесу учења и да управо то подстиче ученика да ради, и интензивније и боље. Скинер је, такође, схватио да се помоћу поткрепљења може управљати понашањем ученика, с тим што се

мора водити рачуна о ритму поткрепљења. Добро дозирано и благовремено поткрепљење убрзава и побољшава учење то се, по мишљењу Скинера, најбоље остварује помоћу машина за учење и програмираних инструкција. Наравно, ријеч је о програмираном материјалу, осмишљеном од стране стручњака, са којима ученик долази у контакт посредством машине. Програм садржи систем најбитнијег градива подијељеног у мноштво мањих дјелова, сваки дио има информацију, задатак и поткрепљење. Од ученика се очекује да усвоји нову информацију, да је запамти и да кроз рјешење постављеног задатка покаже да је добро усвојио, након чега слиједи награда, поткрепљење. На тај начин се градиво усваја и лакше и боље. Према теорији поткрепљења учење у настави пролази кроз три фазе: сусрет ученика са новим информацијама, активност ученика ради усвајања информација и поткрепљење. У тако организованом учењу је сигурана стална комуникација од извора информација до ученика и од ученика до наставника како би сазнао у којој се мјери усваја планирано градиво. Међутим, ту се комуникација не завршава, она иде даље према ученику, наставник обавјештава ученика колико је и како савладао наставно градиво.“ (Лакета Н., Василијевић Д., 2006)

Практична примјена, како у Америци тако и у Европи, потврдила је да програмирана настава има знатне предности у односу на предавачку наставу, прије свега кроз измјењену улогу ученика и наставника у наставном процесу. Наставни процес одликује већа ефикасност и боља постигнућа ученика. „Овоме је и на теоријском и на практичном плану нарочито допринијела позната московска психолошка школа која се развила на теорији Лава Виготског. Из ове области познати су радови Леонтјева, Галперина, Тализине, Беспљака и других. Дobar ослонац програмираној настави дао је Бењамин Блум својом таксономијом образовних циљева. (Вилотијевић М., 1999)

Н.Ф.Тализина је истакла неколико захтјева за управљање наставним процесом и показала да програмирана настава има доста могућности. Она „задржавајући кибернетичку суштину управљања процесима и дидактички карактер наставе истиче захтјеве за управљање процесом наставе:

а) утврђивање циља управљања (постављање циља наставе који треба остварити)

б) утврђивање полазног стања (ниво знања и способности ученика)

в) утврђивање програма за мијењање стања у систему (садржај програмиране наставе)

г) обезбјеђивање повратне везе (информација да ли су задата и извршена радња у сагласности)

д) регулација (корекција система, исправке и побољшање на основу повратне информације о реализацији задатог програма)

ђ) постављање критеријума за мјерење резултата (утврђивање постављених циљева и постигнутих резултата, промјена у психичкој

активности ученика, утврђивање разлика између почетног и финалног успјеха у настави)

е) утврђивање алгоритма наставе (упутство или образац којим су одређени и операције и редослед њиховог извођења да би се ријешили постављени задаци)“ (Лакета Н., Василијевић Д., 2006)

Доста наших аутора бавило се овим проблемом – Баковљев, Ничковић, Продановић, Вилотијевић. Проф. Вилотијевић овако описује програмирану наставу: „Најважнија одлика програмиране наставе је такво логичко структурисање наставне грађе које подразумева задржавање битних а одстрањивање небитних садржаја и растављање садржаја на ситније дионице – основне елементе. Могућност понављања претходног знања је максимална, а извори грешака сведени на минимум. Сврха редуковања садржаја на оно што је битно је да се не оптерећује ученикова меморија и да му се остави више могућности за размишљање. Растављање (рашчлањавање, декомпозиција) садржаја на основне елементе траба да омогући ученику да поступно улази у материју идући од једноставнијих ка сложенијим садржајима и уочавајући њихову логичку структуру. У програмираној настави ученици самостално рјешавају проблеме (задатке) по унапријед добијеном упутству у коме је објашњен начин рјешавања.“ (Вилотијевић М., 1999)

Програмирана настава доводи и ученика и наставника у положај значајно другачији од оног у предавачкој настави. „Када се примјењује програмирана настава ученик је мисаоно активнији, самосталнији, самопозданији, мотивисанији, напредује темпом који њему одговара, врши контролу свог рада и знања. Са друге стране „активност наставника нарочито долази до изражаја у припремној фази, у поступку израде програмираног материјала. На самом часу наставник прати активност ученика, даје додатне информације, објашњава поступке рада итд.“ (Стевановић М., 1982)

Основни појмови у програмираној настави

- „*Програм* – појам програм има више кибернетички смисао. Тај програм прецизно разлаже све битне чињенице и појмове које ученици треба да савладају. Грађа је разложене на међусобно логично повезане и за усвајање лаке мале дјелове који се савлађују један за другим.

- *Тема* – је једна садржајна логички структурисана цјелина из наставног програма

- *Секвенца* – је логички структурисан дио теме

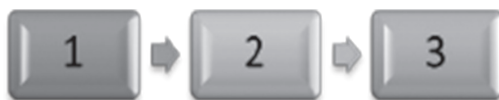
- *Чланак (корак, порција, доза)* – је најмања јединица у програмираној настави, а чини је основна садржајно-логичка цјелина коју ученик треба да савлада у процесу рјешавања неког задатка. Чланак чине сљедећи елементи: а) уводна информација којом се ученик обавјештава о новом градиву и даје му се оријентациона основа за предстојећи задатак; б)

задатак (проблем) који треба ријешити; в) простор за рјешавање задатка; г) повратна информација, у ствари, рјешење задатка. Тализина истиче да је у почетку чланак истовјетан са величином једне операције, а касније се он повећава. У вишим етапама наставе, онима који захтјевају сложеније мисаоне операције, величина чланка (корака) је већа.

- *Алгоритам* – је образац или прецизно упутство са утврђеним редосљедом операција које треба обавити да би се проблем (задатак) тачно ријешило.“ (Вилотијевић М., 1999)

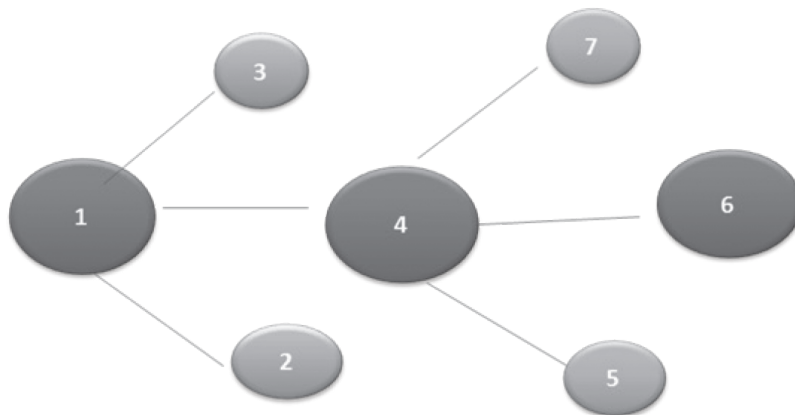
Врсте програма за програмирању наставу – Програмирана настава се изводи примјеном електронских уређаја и машина или коришћењем програмираних уџбеника. У програмираној настави могу се користити три типа програма: линеарни, разгранати и комбиновани

1. *Линеарни програм* је осмислио и поставио Берхус Скинер (1954) „полазећи од својих принципа програмиране наставе ‘корак по корак’”. Чланци у том програму поређани су праволинијски. Сви ученици рјешавају исте задатке постављеним редом и својим ритмом, зависно од предзнања и сазнајних могућности. Ученици сами рјешавају задатке, а не бирају одговоре, јер им они нису ни понуђени. То их мисаоно активира. Ученик може да провјери да ли је тачно ријешило задатак, јер је у програму дато рјешење. Добра страна линеарних програма је што омогућавају сваком ученику да ради својим темпом. Озбиљна им је слабост што не дају могућности за тражење додатних информација које нијесу укључене у задатак, а оне су неким ученицима потребне да би дошли до рјешења. Линеарни програм индивидуализује ритам савлађивања, али не уважава разлике у способностима.“ (Вилотијевић М., 1999)

2. *Разгранати програм*, осмислио га је амерички психолог Норман Краудер, отклања слабости праволинијског програмирања. „У њему су чланци поређани и праволинијски, али тада иду скоковито (нпр.1 па 4) и бочно, с тим што се ти бочни чланци (у ствари задаци) наслањају на најближи праволинијски. У овом програму, уз сваки задатак, обично је дато више одговора, а ученик бира онај који сматра тачним. Предност разгранатог програма је што омогућује ученику који зна неке задатке да их ‘прескочи’, а онога који не зна неки чланак упућује да потражи допунску информацију у ‘бочном’ чланку. Они ученици који имају више знања крећу се праволинијски, а они чије су знање и способности мање иду изломљеном „цик-цак“ линијом. Разгранати програм омогућује не само индивидуализацију темпа учења него и диференцијацију наставних

садржаја и поступака. Мана му је, у односу на линеарни програм, мања мисаона активност ученика који не рјешавају задатке него бирају рјешење из више понуђених.

3. *Комбиновани програм* је комбинација линеарног и разгранатог програма. Сврха му је да споји предности, а избјегне слабости једног и другог.“ (Вилотијевић М., 1999)

Избор модела програма зависи од више чинилаца:

- Природе наставног градива
- Узраста ученика
- Оспособљености ученика за самосталан рад
- Искуства ученика у раду са програмираним материјалима и уџбеницима
- Нивоа аспирација ученика
- Опредјељења наставника итд.

У употреби се налазе различите врсте програмираног материјала као што су: програмирани уџбеници, зборници програмираног задатака, зборници програмираних вјежби, програмирани контролни задаци, програмирани контролни картони итд. „Програми могу бити цјеловити, потпуни, могу обухватити садржаје једног наставног предмета за читаву годину. Могу бити и дјелимични – обухватају само дио наставних садржаја предмета.“ (Лакета Н., Василијевић Д., 2006)

Предности програмиране наставе:

- Поступност и систематичност
- Прилагођеност учења могућностима ученика
- Индивидуалност учења и много већа ефикасност
- Велика и стална активност и самосталност

- Активност ученика је праћена позитивним стимулацијама
- Могућност самоконтроле – увид у резултате рада (постојање повратне информације као подстицајног фактора)
- Краће вријеме потребно да се савлада градиво

Недостаци програмиране наставе:

- Спутана се слобода и оригиналност ученика
- Ослабљена комуникација наставник-ученик и ученик-ученик
- Не омогућава повезивање са другим областима, нити има корисних уопштавања

Могућности примјене програмиране наставе – Од програмиране наставе се, када је она настала, пуно очекивало, очекује се и данас, и још више у будућности. Високе ефекте је постигла у настави математике, физике, хемије, логике, статистике, али и друштвених и хуманистичких наука. „Садржаји у којима преовлађује уопштеност и комплексност и помоћу којих треба остварити неке општије циљеве лакше се обрађују у непосредној комуникацији наставника и ученика. Такав наставни садржај, који се усваја на вишем, апстрактнијем нивоу, служи као основа да се на њему граде инструментална знања. То практично значи да уводни час за обраду неке нове и сложеније тематске цјелине може бити артикулисан претежно као непосредна комуникација наставника и ученика или као наставничково излагање ради уводног уопштеног упознавања са грађом која касније слиједи. То упознавање служи као основа на којој се каснији часови могу организовати као програмирана настава. Могуће је само уводни дио часа посветити општем упознавању (тада наставник излаже), а остали дио може да буде програмирана настава. (Вилотијевић М., 1999)

1.2. Полупрограмирана настава – да би се програмирана настава реализовала на приказани начин неопходно је да у изради програмираних материјала учествују стручњаци из различитих области: наставници практичари, програмери, педагози, психолози и сл. Овакав процес је, иако несумњивих дидактичких вриједности, доста комплексан и захтјеван. Ово је сигурно један од разлога због којих програмирана настава, и након више од пола вијека, није добила мјесто у школама које јој припада. Због тога теоретичари наставе и неки наставници препоручују моделе који у себи садрже битне елементе програмиране наставе као што су индивидуализација, диференцијација наставе и сл. У изради полупрограмираних материјала учествују сами наставници, с тим што материјали нијесу прошли поступак егзактне верификације. Професори Ј. Ђорђевић, В. Рудић и други предлажу неке моделе часова који у себи садрже елементе програмираног учења. Један

од модела је програм у сликама који се, углавном, ослања на фотографије и цртеже, мада могу да се употријебе и други визуелни материјали: скице, схеме, графикони, географске карте, дијаграми итд. „Наставно градиво се разлаже на низ међусобно повезаних цјелина, с том разликом што су те цјелине и њихове структурне компоненте изражене на посебан, сликовит начин. Најважније је одабрати оне сликовне форме које највише одговарају одређеним врстама информација. Уколико се ради о обради наставног градива сликовна презентација ће представљати извор информација до којих се долази перцептивним путем и снагом мишљења.“ (Лакета Н., Василијевић Д., 2006). Другим моделом се предлаже „фронтални рад са одјељењем уз остваривање сталне активности свих ученика давањем одговарајућих задатака и непосредним пружањем повратне информације сваком ученику. На питања ученици одговарају усмено, писано на табли, помоћу техничких средстава који се употребљавају у настави и на разне друге начине.“ (Рудић В., 1999)

1.3. Програмирана/полупрограмирана настава географије – Иако је идеја о програмираној настави теоријски разрађена још прије више од пола вијека, до данас није доживјела масовнију примјену, иако су теоретичари наставе сагласни да има велике дидактичке вриједности. У неким државама, као што су Русија, САД, Француска и неке европске земље, израђени су програмирани уџбеници. У њима су, на жалост, садржаји из географије мало заступљени.

Већ је истакнуто да нема више или мање погодног наставног предмета за примјену програмиране наставе, већ да су наставни садржаји свих школских предмета мање или више погодни за израду програмираних материјала. Наставни садржаји из географије су толико разноврсни да је свакако могуће пронаћи оне за које би овај вид наставе био погодан. Готовог програмираног материјала код нас нема. Уважавајући предности програмиране наставе, наставници би могли сами да направе избор садржаја и приступе изради полупрограмираног материјала, ослањајући се на властито искуство у раду са ученицима одређеног узраста, као и на познавање њихових индивидуалних способности и психолошких особености

II МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

2.1. Проблем и предмет истраживања: Проблем овог истраживања је недовољна примјена програмиране наставе у школској пракси уопште, па и у настави географије. Предмет истраживања су педагошко-психолошки и социјални ефекти примјене полупрограмиране наставе.

2.2. Циљ истраживања је да се експериментално утврди утицај примјене полупрограмиране наставе географије на ниво постигнућа ученика 7. разреда основне школе и њихову мотивацију за учење, као и на рационалније коришћење планираног времена.

2.3. Задаци истраживања који слиједу постављене циљеве су:

1. Издвојити садржаје из програма географије за 7. разред основне школе погодне за примјену полупрограмираног материјала.

2. Осмислити пипреме за часове реализоване полупрограмиром наставом (упознати ученике са темом, задацима и циљевима научног рада; формирати радне групе; осмислити и припремити полупрограмирани материјал; осмислити скалу процјене за социометријско истраживање)

3. Снимити иницијални ниво знања ученика након обраде теме коришћењем традиционалних облика и метода рада,

4. Испитати да ли постоје статистички значајне разлике у нивоу постигнућа током и након увођења експерименталног фактора

5. Испитати да ли се употребом полупрограмираног материјала ниво постигнућа ученика подиже на квалитативно виши ниво

6. Испитати да ли је употребом полупрограмираног материјала могуће рационалније користити расположиво вријеме.

2.4. Хипотезе и варијабле

Општа хипотеза: Примјена полупрограмиране наставе има значајне педагошке и дидактичке предности. Њеном примјеном могу се постићи значајне педагошке и дидактичке предности; бољи ефекти учења и већа мотивација ученика за изучавање других земаља, уштеда времена.

Посебне хипотезе:

1. Претпостављамо да у програму 7. разреда основне школе постоје садржаји и циљеви погодни за реализацију коришћењем полупрограмиране наставе;

2. Претпоставља се да је могуће планирати и реализовати циљеве одабране теме коришћењем полупрограмираног материјала;

3. Претпоставља се да је ниво знања (постигнућа) ученика примјеном фронталног облика рада и класичних метода просјечан (средња оцјена одјељења око 3,00);

4. Претпоставља се да је ниво знања (постигнућа) ученика примјеном програмиране наставе изнад просјека (средња оцјена одјељења око 4,00);

5. Претпоставља се да је употребом полупрограмираног материјала ниво постигнућа ученика подиже на квалитативно виши ниво

6. Претпоставља се да је употребом полупрограмираног материјала могуће рационалније користити планирано вријеме.

Зависна варијабла: успјех ученика из географије након наставне теме Средња Европа, обрађене и утврђене коришћењем традиционалних облика и метода рада за 7 школских часова

Независна варијабла: полупрограмирана настава коришћена при обради и утврђивању наставних тема Западна и Сјеверна Европа за 12 школских часова

2.5. Методе истраживања: дескриптивна и научно-експериментална

2.6. Технике и инструменти: тестирање и скалирање; **инструменти:** тестови знања и графичко-нумеричка скала

2.7. Популација и узорак: 22 ученика 7-2 одјељења ОШ „Душан Бојовић“ Жупа Никшићка – 12 дјевојчица и 10 дјечака

Успјех ученика 7-2 одјељења на крају првог полугодишта (табела 2)

Табела 2

успјех ученика	општи успјех ученика	
	f	%
одличан	5	23
вр.добар	10	45
добар	4	18
довољан	0	0
недовољан	4	18
укупно	22	100

Успјех ученика 7-2 одјељења на крају првог полугодишта

2.8. Статистичка обрада података: за статистичку обраду података коришћени су: аритметичка средина, стандардна девијација и X^2 тест, коефицијент контингенције (C). Добијени подаци су обрађени ручно, а приказани табеларно и графички.

ОРГАНИЗАЦИЈА И ТОК ИСТРАЖИВАЊА

За остваривање општег циља одабране су наставне теме - Западна Европа и Сјеверна Европа. **(ТЕМЕ)** Наставним планом је за њихову обраду предвиђено 7, односно 5 часова. Током реализације наставних циљева коришћени су фронтални и групни облик рада и следеће методе – вербално-смислена, дијалогска, м.демонстрације (Microsoft Power Point), м. писања, м. илустрације, кооперативна У-У, У-Н.

Ученици су били подијељени у три групе према способностима и нивоу постигнућа: *групу црвени* чинили су ученици који су градиво усвајали на нивоу препознавања, *групу зелени* ученици који су градиво усвајали на нивоу разумјевања, а *групу плави* ученици који су градиво усвајали на нивоу употребе стечених знања и умјења. Наставник је за сваки постављени циљ

припремаo Microsoft Power Point презентацију и то на начин што је мање наставне цјелине (**СЕКВЕНЦЕ**) нпр. природне одлике регије, друштвене одлике регије, природне и друштвене одлике земаља регије итд. представљао Microsoft Power Point презентацијама у којима је било мало текста, али јако пуно општих и тематских географских карта, скица, графикона, табела, фотографија и мини филмова преузетих с Интернета. Такође је, након представљања сваке мање наставне цјелине (нпр. Положај, изглед обала и значај мора) (**ЧЛАНАК**), на слајду приређивао питања којима су ученици понављали оно што су научили. За ученике црвене групе питања су била написана црвеним словима, за групу зелени зеленим словима, и за групу плави плавим словима. Задатак наставника био је и да током реализације сваког часа мјери утрошено вријеме на различите активности – обрада новог градива, понављање и утврђивање и слободне активности ученика. Након обрађене теме „Западна Европа“ ученици су радили тест који се састојао из три теста: на првом су била постављена питања којим се провјеравало колико су ученици оспособљени да примјењују усвојена знања и та питања су носила по 5 поена. На другом тесту су била питања која су носила по 3 поена и којима је мјерен ниво разумјевања усвојеног градива и на трећем тесту су била питања која су вреднована са 2 поена и која су била на нивоу препознавања. Ученицима је сугерисано да током израде теста не одговарају на питања постављеним редом, већ да одаберу онај тест који најпре могу да ураде, а да се на друга два врате уколико буду имали времена и знали одговоре. Тест је приређен и након обраде теме „Сјеверна Европа“, с тим што су ученици попуњавали само један тест на коме су била питања различитог нивоа сложености. Тестови су рађени након обраде сваке теме појединачно да би се утврдило како, односно којим темпом ученици прихватају новине у настави.(табела 3)

По окончању истраживања ученици су одговарали и на питања из упитника којим се хтјело видјети шта ученици мисле о новом облику рада у настави. Они су на графичко- нумеричкој скали своје мишљење означавали на начин што су давали оцјене од -3 до 3. Објашњено им је да уколико имају негативан став по неком питању дају негативну оцјену од 0 - -3, а ако имају позитиван став да дају оцјену од 0 – 3. Овом градацијом од -3 до + 3 жељели смо да сазнамо, не само да ли ученици имају позитиван или негативан став о новом облику наставе, већ и да сазнамо у ком степену су новину прихватили, или је нијесу прихватили.

Поређење постигнућа ученика током и након спроведеног истраживања извршено је с постигнућима оствареним након теме Средња Европа, која је обрађена и утврђена фронталним обликом рада, примјеном вербално-смислене, дијалогске и м. демонстрације, а уз коришћење школске географске карте Европе. Након утврђивања и систематизације ове теме (за коју је предвиђено 10 часова) извршено је тестирање ученика (табела 4)

III МАТЕМАТИЧКО-СТАТИСТИЧКИ ПРИСТУП

Успјех ученика на тестовима знања, спроведених након обрађених теме Западна Европа и Сјеверна Европа приказани су у табели

Табела 3

оцјене ученика	успјех ученика на тесту Западна Европа		успјех ученика на тесту Сјеверна Европа	
	F	%	f	%
одличан	5	23	13	59
вр.добар	5	23	5	23
добар	7	32	2	9
довољан	2	9	1	4,5
недовољан	3	13	1	4,5
укупно	22	100	22	100

Успјех ученика на тестовима Западна и Сјеверна Европа

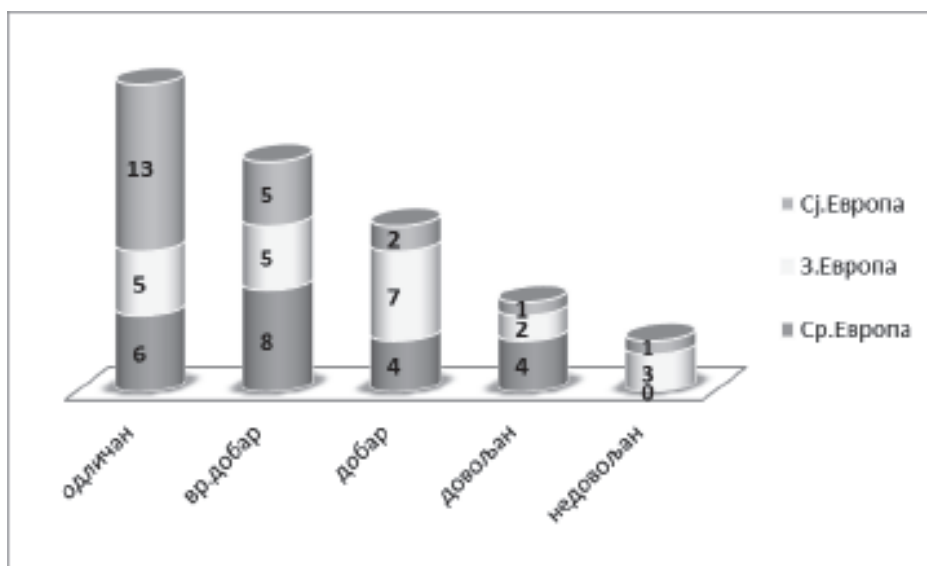
Број ученика који је на првом тесту остварио оцјену 5 је 5 или 23%, а на другом тесту 13 или 59%. Оцјену 4 остварио је једнак број ученика и на првом и на другом тесту – по 5 ученика или по 23%. Оцјену 3 на првом тесту остварило је 7 ученика или 32%, на другом тесту 2 ученика или 9%; оцјену 2 на првом тесту је остварило 2 ученика или 9%, а на другом тесту 1 ученик или 4,5%. Недовољну оцјену 1 на првом тесту добила су 3 ученика или 13%, а на другом 1 ученик или 4,5%.

Уколико бисмо упоредили успјех ученика одјељења након спроведених тестирања са успјехом који су имали прије увођења експерименталног фактора (успјех ученика на тесту Средња Европа) добили бисмо сљедећу ситуацију: број одличних ученика након првог теста је мањи за 1 у односу на број ученика који су одличан успјех показали на тесту Средња Европа, док је тај број након другог теста увећан за 7 или 46% одличних ученика. Број врло добрих ученика је на првом тесту био 8, а након друга два по 5. Број ученика који је на првом тесту оцјењен оцјеном 3 је након првог теста повећан за 3, што је повећање од преко 57% добрих ученика, а након другог теста је смањен за 2 или за 50%. Број довољних ученика је након теста Западна Европа, у односу на тест Средња Европа смањен за 2 или за 50%, док је након другог теста смањен још за једног ученика или још за 50%. На првом тесту недовољних ученика није било, након првог теста било их је 3, а након другог 1. (табела 4)

Табела 4

оцјене ученика	успјех ученика на тесту Средња Европа		успјех ученика на тесту Западна Европа		успјех ученика на тесту Сјеверна Европа	
	f	%	f	%	f	%
одличан	6	45	5	23	13	59
вр.добар	8	23	5	23	5	23
добар	4	13	7	32	2	9
довољан	4	19	2	9	1	4,5
недовољан	0	0	3	13	1	4,5
укупно	22	100	22	100	22	100

Успјех ученика на тестовима Средња, Западна и Сјеверна Европа

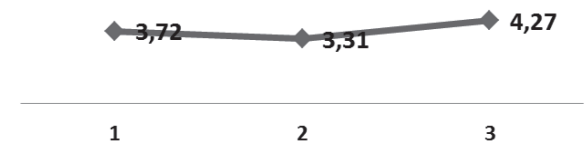
Графикон 1

Успјех ученика на тестовима Средња, Западна и Сјеверна Европа

Средња оцјена одјељења након теста Средња Европа била је 3,72, након теста Западна Европа 3,31, а након теста Сјеверна Европа 4,27 (графикон 2)

Графикон 2

средња оцјена одјељења

Средња оцјена одјељења након тестова Средња, Западна и Сјеверна Европа

Разлог оваквих осцилација у нивоу постигнућа лежи у чињеници да се ученици различитом темпом прилагођавају измјењеним условима. На тесту Западна Европа, након увођења експерименталног фактора, свега један ученик (или 9%) постигао је бољи успјех, 12 ученика или њих 54% је смањило оцјену, док је 8 ученика или 36% имало исту оцјену на оба теста. Након теста Сјеверна Европа, у односу на тест Западна Европа 16 ученика или 73% је поправило оцјену, 5 ученика или њих 23% је задржало исту оцјену, док је само један ученик показао лош успјех. Ако упоредимо оцјене с другог теста с оцјенама с иницијалног тестирања видјећемо да је 11 ученика или 50% постигло бољи успјех примјеном другог модела наставе, да је 10 ученика или 45 % задржао успјех који је имао и раније, а да је један ученик или 4,5% смањило оцјену.

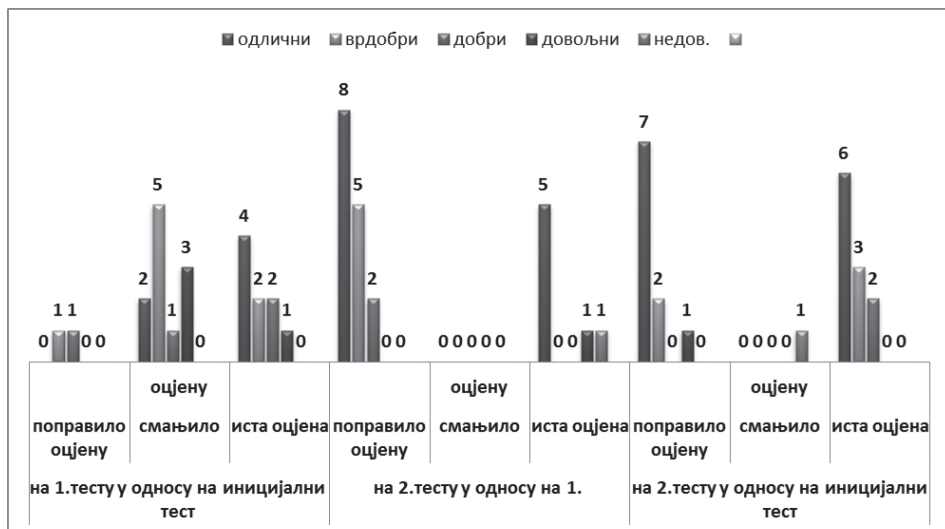
Свих 6 ученика који су на иницијалном тесту имали оцјену 5, задржали су је. Исту оцјену добило је и 5 ученика који су имали оцјену 4 и два ученика који су на тесту Средња Европа имали оцјену 3. Три врлодобра ученика задржала су исту оцјену и на тесту Сјеверна Европа, а сви добри су поправили оцјене. (табела 5)

Табела 5

успјех ученика	на 1.тесту у односу на иницијални тест			на 2.тесту у односу на 1.			на 2.тесту у односу на иницијални тест		
	поправило оцјену	смањило оцјену	иста оцјена	поправило оцјену	смањило оцјену	иста оцјена	поправило оцјену	смањило оцјену	иста оцјена
одлични	0	2	4	8	0	5	7	0	6
вр. добри	1	5	2	5	0	0	2	0	3
добри	1	1	2	2	0	0	0	0	2
довољни	0	3	1	0	0	1	1	0	0
недовољни	0	0	0	0	0	1	0	1	0

Кретање успјеха ученика током реализације истраживања

Графикон 3

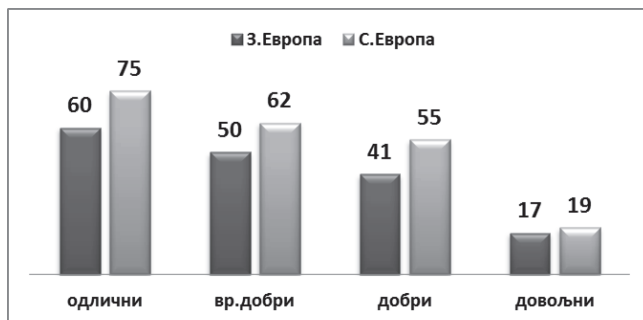

Кретање успјеха ученика током реализације истраживања

Утврђивањем степена повезаности успјеха ученика и примјене полупрограмиране наставе утврђена је вриједност X^2 теста од 17,6. У односу на граничне вриједности од 9,49 и 11,1, за број степени слободe $df=4$ на оба нивоа значајности 0,05 и 0,025, очигледан је утицај новог модела наставе на ниво постигнућа ученика. Веза између успјеха ученика на тестовима знања и примјене полупрограмиране наставе износи $C=0,66$

Дио експеримента било је и увођење диференциране наставе чиме се хтјело утврдити примјенљивост знања ученика. На тесту Западна Европа одлични ученици су тачно одговорили на 60% питања која одражавају примјенљивост знања, вр.добри на 50% таквих питања, добри на 41%, а довољни на 17%. На тесту Сјеверна Европа одлични ученици су дали тачне одговоре на 75% питања ове врсте, вр.добри на 62%, добри на 55%, а довољни на 19%. То значи да је код свих група ученика примијећен напредак. (графикон 4)

Графикон 4

Процент успјешности ученика на тестовима Западна и Сјеверна Европа

Трећа претпоставка код увођења експерименталног фактора је била да се примјеном програмиране наставе може рационалније искористити вријеме него примјеном фронталног облика рада. За наставну тему Западна Европа планом је предвиђено 7 школских часова или 315 минута, а за тему Сјеверна Европа 5 часова или 225 минута. Примјеном фронталне наставе расположиво вријеме утроши се за обраду новог градива, понављање и систематизацију, док примјеном елемената програмиране наставе остаје времена и за самосталан рад ученика (табела 6)

Табела 6

	обрада	повнављање и систематизација	самосталан рад ученика
З.Европа	135 мин. - 43% времена	90 мин.- 29% времена	90 мин. - 29% времена
С.Европа	100 мин. - 44% времена	80 мин. - 36% времена	45 мин. - 20% времена

Утрошак времена (у мин.) на различите наставне активности

По завршетку експеримента у настави урађено је социометријско истраживање. Графичко-нумеричком скалом ученици су изразили свој став о новом моделу наставе. Свих 22 ученика одјељења је изразило позитивно мишљење о новом начину рада (22 ученика дало је оцјену +3). Да је овакав час занимљивији мисле такође сви – 18 ученика или 82% дало је оцјену +3, а 4 ученика или 19% +2. Већу концентрацију на часу имало је 17 ученика или 77%, док је више на часу запамћивало 16 ученика или 73%. По 19 ученика или по 86% је лакше учило код куће и има жељу да нешто више научи о земљама Европе. Да треба да се настави са оваквим начином рада мишљења је 21 ученик или 95%. Ни један ученик одјељења није имао изразито негативан став по било ком питању.

IV ЗАКЉУЧАК

- Регионална географија је наука из система географских наука и чини значајан дио наставног плана и програма за основну школу. Добро осмишљеним активностима могуће је обрадити наставне теме из регионалане географије коришћењем полупрограмираног материјала. -**I потхипотеза**

- За успјешно извођење програмиране наставе неопходна је добра припрема, прије свега наставника– **II потхипотеза**

- Примјеном класичних наставних метода и фронталног облика рада при обради сличног садржаја могуће је постићи просјечан ниво постигнућа ученика. Средња оцјена одјељења након обрађене теме Средња Европа износила је 3,72– **III потхипотеза**

- Примјеном полупрограмиране наставе постиже се натпросјечан ниво постигнућа ученика. Средња оцјена одјељења, након обрађене друге теме и урађеног теста, износила је 4,27 - **IV потхипотеза**

- Употребом полупрограмираног материјала ниво постигнућа ученика се подиже на квалитативно виши ниво - одлични ученици су дали тачне одговоре на 75% питања која одражавају примјенљивост знања, вр.добри на 62%, добри на 55%, а довољни на 19% - **V потхипотеза**

- Употребом полупрограмираног материјала се рационалније користи расположиво вријеме. У просјеку остаје око 25% времена за самосталан рад ученика - **VI потхипотеза**

Потврђивањем свих седам потхипотеза потврђује се општа хипотеза да примјена полупрограмиране наставе има значајне педагошке и дидактичке предности; да се њоме могу постићи значајне педагошке и дидактичке предности - бољи ефекти учења и већа мотивација ученика за изучавање других земаља и уштеда времена.

Предност овако конципираног полупрограмираног материјала у односу на стандардну Microsoft Power Point презентацију је у томе што је пажња ученика повећана и одржава се у континуитету током читавог часа. Ученици су подијељени у групе и знају да ће након неколико слајдова да слиједи питање на које ће моћи да дају тачан одговор само уколико пажљиво прате оно што се на платну приказује. Њихову будност повећава и садржина слајдова која се састоји од фотографија, карата, графикона и дијаграма које морају да тумаче и упоређују са нечим што им је познато и што су раније видјели. Ставови које су ученици изнели изјашњавањем у упитнику не остављају наставнику мјесто за дилему.

Литература:

- Вилотијевић, др Младен (1999): Дидактика 1, Београд, Учитељски факултет
- Лакета Н., Василијевић Д. (2006): Основе дидактике, Ужице, Учитељски факултет
- Продановић, др Тихомир и сарадници (1975): Истраживање у настави, Нови Сад, РУ „Радивој Типранов“
- Ромелић, др Јован (2004): Методика наставе географије, Нови Сад, Природно-математички факултет Универзитета у Новом Саду, Департаман за географију, туризам и хотелијерство
- Рудић, др Вујадин (1999): Методика наставе географије, Београд, Географски факултет
- Стевановић М., (1982): Иновације у наставној пракси, Београд, Просветни преглед
- <http://www.zzs.gov.me/naslovna/programi/osnovno> – преузето 9.5. 2014. у 13h 38 и 24.6 2014. у 16h 14 са:

APPLICATION OF SEMI-PROGRAMMED INSTRUCTION FOR TEACHING REGIONAL GEOGRAPHIC THEMES IN PRIMARY SCHOOL

Abstract:

In spite of the fact that elements of programmed learning have been set more than half a century ago they have never been fully applied in practice due to technical and very complex procedures of preparation of programmed material. Theoreticians agree that programmed teaching has great didactic values (individualisation, differentiation of teaching) and that its good results should be translated in practice. Such goal may be accomplished, according to them, by the production of didactic materials that contain elements of programmed teaching – semi-programmed material.

Aim of this research is to find out if it is possible to apply semi-programmed teaching in order to improve learning results of students and achieve better quality, enhance their motivation for learning and secure more time during the lesson for independent work of students.

Key words: programmed teaching, semi-programmed material, pedagogical-social effects, saving time.

Marina PETROVIĆ¹

PRIMJENA ICT ALATA U NASTAVI FIZIKE

Rezime:

Upotreba informacionih i komunikacijskih tehnologija (ICT) postala je uobičajena pojava u svim aspektima života. Nastava je aktivnost koja je socijalno orijentisana i kvalitet nastave je tradicionalno povezan s dobrim nastavnicima koji imaju visok stepen ličnog kontakta s učenicima. Kako se u svijetu digitalni mediji i informacije ubrzano razvijaju, uloga ICT alata u nastavi postaje sve značajnija i taj značaj će rasti i razvijati se u 21. vijeku. Ovaj rad pokazuje na koji način se u nastavi fizike mogu koristiti: *onedrive* aplikacija za skladištenje dokumenata, blogovi, društvene mreže, fleš karte i mapa uma.

Ključne riječi: *OneDrive* aplikacija, blogovi, društvene mreže, fleš karte, mapa uma, hot potatoes

Šta su ICT alati?

ICT alati u nastavi fizike (ICT - Information and communications technology ili Informaciono-komunikacijske tehnologije) imaju široku primjenu u svakodnevnoj praksi. Ovdje se prije svega govori o korišćenju programa koji su, u većini slučajeva, već instalirani na kompjuteru kao što su: Microsoft Word, Power Point, One Note, ali i programi koje instaliramo sa interneta. U radu će prije svega biti riječi o programima koji su besplatni za korišćenje, sve što treba jeste da imate internet konekciju. ICT alati mogu se definisati kao alati koji omogućuju da koristimo gotove sadržaje sa interneta, ali i da sami korisnici postavljaju i stvaraju sadržaje, da sarađuju, dijele i povezuju se sa zajednicom. ICT alati se mogu koristiti na dva načina:

- pomoću njih nastavnici izrađuju zanimljive nastavne materijale za učenike,
- učenici, nakon što steknu neka osnovna informatička znanja, primjenjuju te alate pri samostalnom rješavanju zadataka individualno ili u saradnji (u paru ili u grupi).

¹ Marina Petrović, nastavnica fizike u Osnovnoj školi „Jugoslavija” u Baru.

Primjena računara i interneta dovodi do racionalizacije nastave, bržeg i lakšeg postizanja boljih rezultata. Prioritet je omogućiti učenicima da, koristeći savremene kompjuterske tehnologije, jednim dijelom kreiraju sadržaj časa i aktivno učestvuju u nastavi. Na taj način može se podići stepen aktiviranja učenika. Učenici počinju sami da rade, proučavaju gradivo i stiču znanja što se bitno razlikuje od pasivnog slušanja koje je prisutno u klasičnoj nastavi, povezuju gradivo sa pojavama iz svakodnevnog života, razvijaju kritičko mišljenje i logično razmišljanje. Neki od mogućih rezultata primjene ITC alata u nastavi su i to što učenici:

- ✓ umiju sami da urade oglede (uče putem otkrića),
- ✓ stiču sposobnost za primjenu istraživačke nastave,
- ✓ zajedno diskutuju i izlažu svoja kritička mišljenja,
- ✓ uspješno rade računске i enigmatske zadatke,
- ✓ zainteresovani su za sticanje novih znanja iz oblasti fizike.

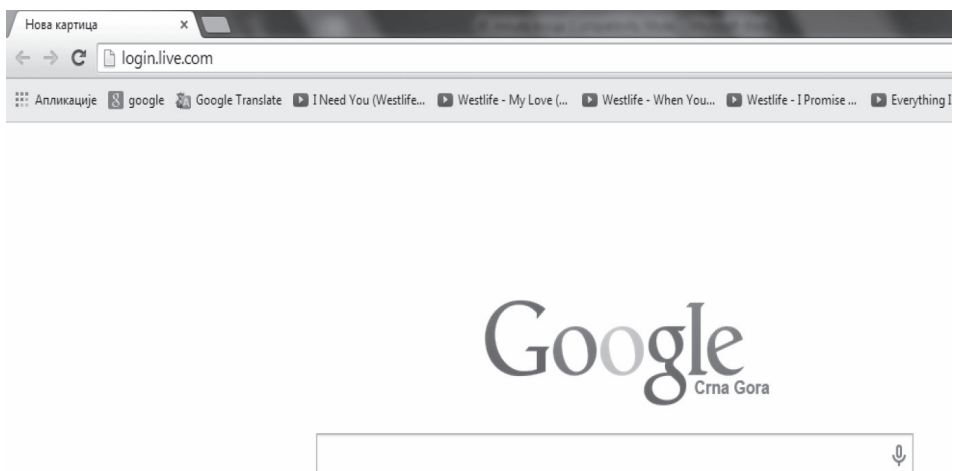
Prilikom upotrebe interneta nastavnik treba da bude obazriv jer kao što internet predstavlja praktično beskonačni izvor podataka, tako i predstavlja opasnost zbog neselektivnosti informacija, pa čak i materijalnih grešaka u tekstovima. Zato je jedan od osnovnih zadataka nastavnika da samostalno napravi bazu sajtova koje može da preporuči učenicima. Te sajtove učenici mogu koristiti u prikupljanju informacija i jednim dijelom u kreiranju časova.

Onedrive aplikacija za skladištenje dokumenata

Jedan od načina primjene ICT u nastavi fizike prikazaćemo na primjeru nastavne jedinice „Energija i njeni izvori“ (nastavna tema Energija i rad) koja se izučava u VIII razredu osnovne škole. Prije svega nastavnik priprema materijal za realizaciju časa. Sav materijal koji je pripremio može postaviti na internet za besplatno skidanje. Ovdje se preporučuje korištenje *ONEDRIVE* aplikacije (onedrive.live.com) koja se koristi za skladištenje materijala. Na njemu možete postaviti sav materijal koji učenici mogu koristiti kako tokom časa tako i nakon časa.

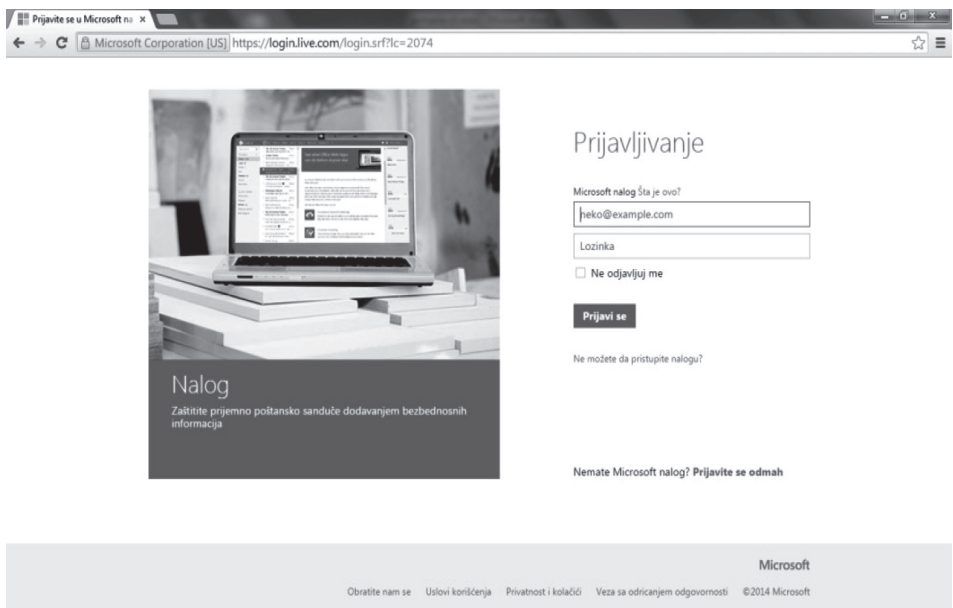
Da bi se mogli prijaviti na *Onedrive*, potrebno je da otvorite Microsoft nalog na web strani login.live.com i na taj način omogućite sebi besplatnu mejl adresu na koju ćete moći da primete i da šaljete elektronsku poštu. Postupak:

1. otvorite web browser (u našem slučaju to je google chrome) i u pravougaoniku otkucate login.live.com i kliknete ENTER.

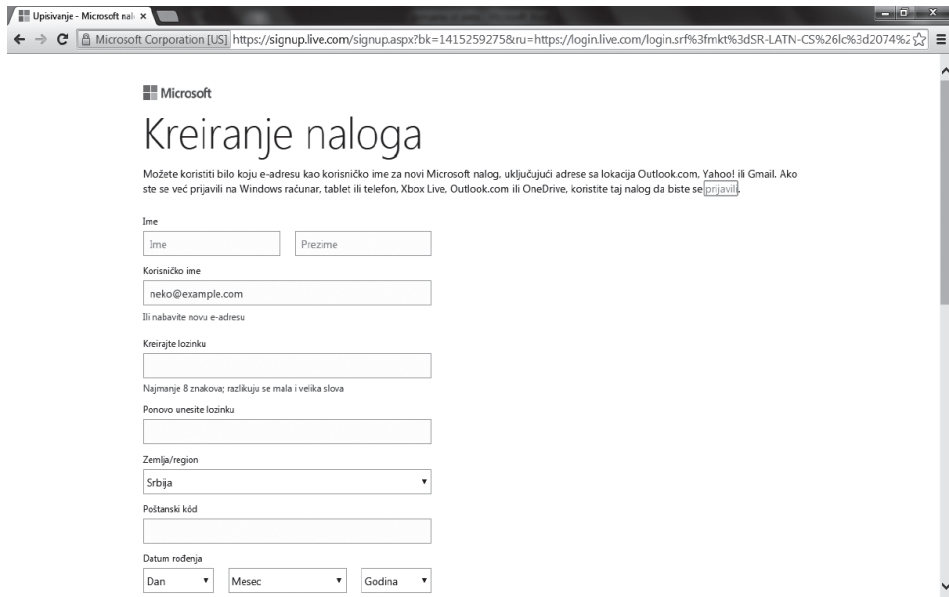
Slika 1. – Nova kartica google chrome

2. Otvoriće vam se prozor za prijavljivanje Microsoft naloga. Lijevim klikom miša na komandu koja je poplavljena „Prijavite se odmah“

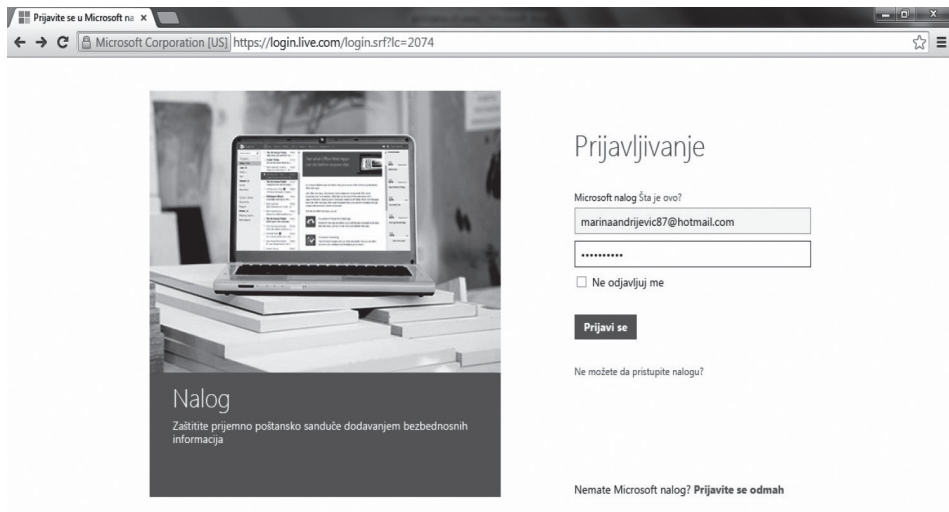
Slika 2. – Prozor za prijavljivanje na Microsoft nalog

3. Otvoriće se prozor za kreiranje Microsoft naloga. Lijevim klikom miša na poplavljena slova „ili nabavite novu e-adresu“. U padajućem meniju izaberete da li ćete da imate e-mail nalog outlook.com ili hotmail.com. Ispred @ hotmail.com odredite vaš mejl. Ispunite preostala prazna polja i kreirajte nalog.

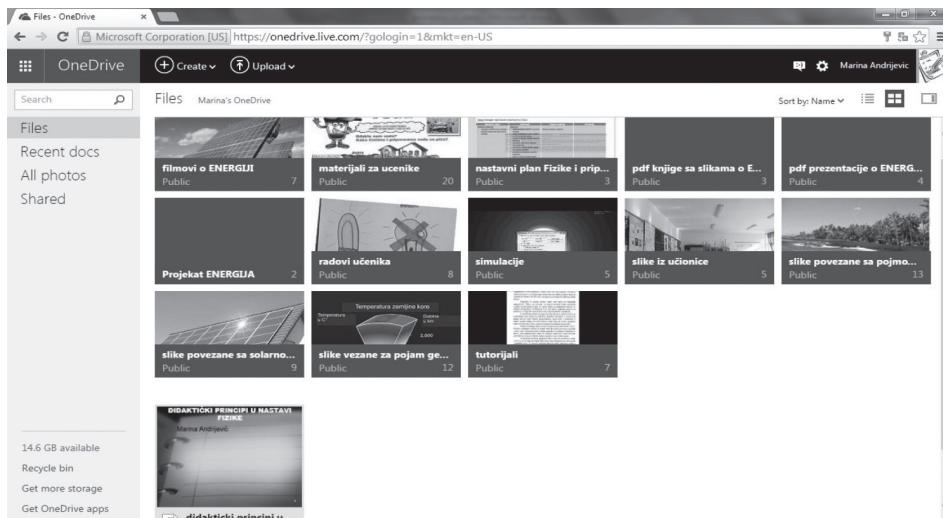
Slika 3. – Kreiranje naloga

Nakon što ste otvorili hotmail adresu možete pristupiti *One drive* nalogu. Sve što treba jeste da otkucate svoj mejl i lozinku kao što je to prikazano na slici 5.

Slika 4. – Pristupanje One drive nalogu

Na One drive možemo uskladištiti oko 15 GB materijala. Materijali koje je nastavnik pripremio veoma lako se postavljaju na *One drive*. Nastavnik može da izabere da su ovi materijali javni i besplatni za skidanje svakom ko je zainteresovan. Nastavnik može da postavi pripreme za čas, planove, prezentacije, pdf knjige, fotografije i sve ono što smatra važnim za realizaciju časa i postizanje zadatah ciljeva.

Slika 5. – One drive nalog za realizaciju nastavne teme „Energija i rad“

Kada nastavnik postavi materijal na svom *One drive* nalogu, učenici mogu na svom kompjuteru, gdje god da se nalaze, da preuzmu taj materijal i da ga koriste pri usvajanju gradiva. Sve što im je potrebno jeste da imaju internet konekciju. Samim tim učenici bolje shvataju da je znanje koje nastavnik posjeduje nešto što može biti svima dostupno i da nastavnik nije „sveznajući autoritet“ koji jedini priča i naređuje dok su učenici „osuđeni“ da slušaju i da pamte. Učenici mogu da kreiraju svoje *One drive* aplikacije, postavljaju svoje prezentacije, razmjenjuju ideje preko svojih *One drive* aplikacija i slično.

Upotreba blogova

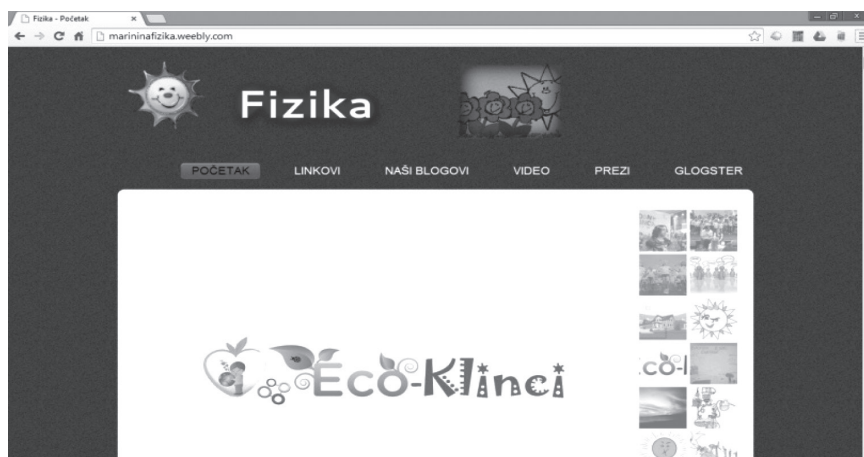
Blog kao jedan od mladih internet servisa i možda nije dovoljno poznat ni nastavnicima, ni učenicima ni roditeljima. On se pojavio posle World Wide Web-a, elektronske pošte, chat-a i drugih servisa pa je kao najmlađe čedo interneta još uvijek malo poznat. Blog je internet dnevnik koji pruža mogućnost nastavniku da osmisli nastavnu jedinicu (ili čitavu nastavnu temu) tako da je može postaviti na svom prostoru iz nekoliko manjih djelova. Manji djelovi se lakše usvajaju, pa će taj osećaj biti pokretač daljeg učenja. Učenici će moći jednostavno i brzo da pristupaju informacijama koje im pružate.

Blogger je servis za kreiranje besplatnih blogova i to u domenu „naziv bloga.blogspot.com“. Veoma je jednostavan za korišćenje. Sve što je potrebno jeste da imate nalog na g-mailu. Tutorijal na koji se način otvara g-mail i blog pronaćete ukoliko preuzmete moj rad „Energija i njeni izvori“ na sajtu www.kreativnanastava.edu.me

Slika 6. - marininazanimljivafizika.blogspot.com

Weebly (www.weebly.com) pruža milionima ljudi iznenađujuće jednostavan način za kreiranje sajtova koji su jedinstveni po izgledu i dizajnu. Na ovaj način ljudi mogu promovisati sopstveni biznis, komunicirati sa klijentima i ostvarivati svoj profesionalni interes. Weebly nudi svima mogućnost besplatnog kreiranja sajtova. Takođe mejl koji ste otvorili na hotmail-u može vam pomoću u kreiranju naloga na weebly.com.

Slika 7. - marinifizika.weebly.com

Neki ostali blogovi koji se besplatno mogu napraviti su:

- Word Press (www.wordpress.com)
- Wix (www.wix.com)
- Yola (www.yola.com)
- Zoho (www.zoho.com)

Najvažnije prednosti korišćenja blogova u nastavi fizike su:

- o interaktivnost i komunikativnost
- o dodavanje multimedijalnih sadržaja i linkova ka drugim blogovima na internetu
- o povezivanje sa popularnim društvenim mrežama – Tviteru, Fejsbuku.

Ako želimo da koristimo blog u nastavi, i prije nego što počnemo da ga koristimo kao ICT alat, bitno je precizno odrediti namjenu bloga, ciljeve i ishode upotrebe toga alata. Odnosno prije svih aktivnosti postavimo sebi jednostavno pitanje: Zašto želimo da pokrenemo blog? Primjena bloga u nastavnim i vannastavnim aktivnostima je višestruka.

1. Nastavnik može kreirati blog (**nastavnički blog**) u kome podstiče učenike na saradnju, uspostavlja vršnjačko učenje i komunikaciju kroz određene aktivnosti. Na primjer: obavještava učenika o predstojećim događajima, postavlja dodatne zadatke za provjeru znanja, za talentovane učenike, za takmičenja.

2. Svoj blog mogu imati i pojedina odjeljenja, takozvani **razredni blog**. Uređuju ga sami ili zajedno s odjeljenjskim starješinom ili drugim nastavnicima. Objavljuju svoje članke, vijesti vezane za aktivnosti samog odjeljenja, ali i škole.

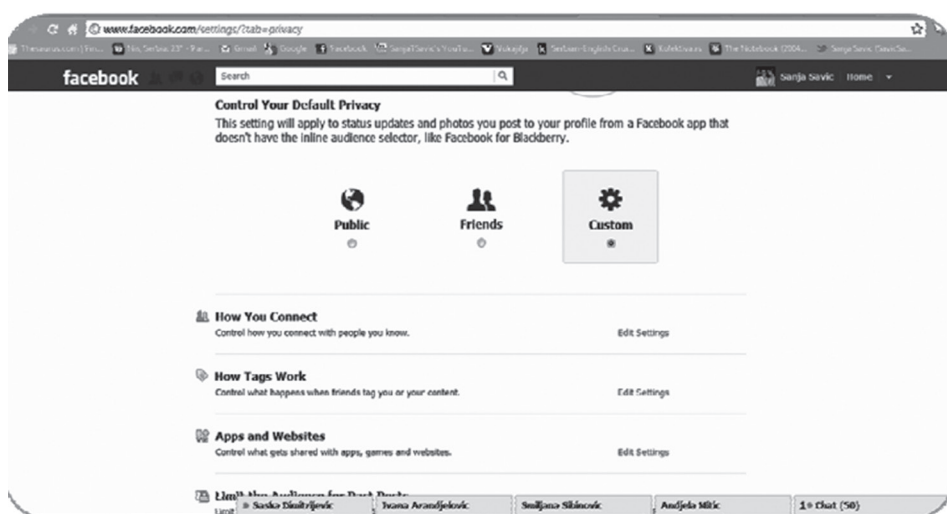
3. I škola može imati svoj blog. Neki ga imenuju i kao **školski veb sajt**. Ovo bi mogla biti svojevrsna reklama za svaku školu, za njen rad i uspjeh.

Upotreba društvenih mreža u realizaciji časova fizike

Društvene mreže predstavljaju online zajednice koje skupljaju ljude sličnih interesovanja. Igrum slučaja, ljudi to obično shvataju kao sajtove koji okupljaju ljude koji se inače poznaju, u slučaju **Fejsbuka** iz realnog života, međutim, mnogo je šira definicija društvenih mreža, prije svega što postoje brojni sajtovi od ranije koji nisu bili poput Fejsbuka, recimo kao **My space** koji je okupljao ljude koji slušaju istu muziku.

Mark Zuckerberg, rođen 14. maja 1984. godine, američki je kompjuterski programer i osnivač Fejsbuka. Godine 2004, kao student Univerziteta Harvard, sa svojim kolegama Dastinom Moskovicom i Krisom Hjuzom, osnovao je danas najveću društvenu mrežu zvanu Fejsbuk. Prije osnivanja Fejsbuka, Mark Zuckerberg je na Univerzitetu Harvard pravio društvene mreže nalik Fejsbuku kako bi pomogao studentima da pronađu jedni druge, da se konsultuju u vezi s predavanjima, i sl. Dostupan je svim operativnim sistemima, te je stoga brzo

doživio uspjeh. U prve dvije nedelje, dvije trećine studenata sa Harvarda se prijavilo. Ubrzo se Mark Zakerberg odlučio da proširi društvenu mrežu i da je iskoristi na najbolji mogući način. Proširio ju je prvo na američke univerzitete, pa polako i na cijeli svijet. Već na ljeto 2004. godine Fejsbuk je povezivao 45 škola, sa više od 100 hiljada učesnika. Dovoljno je samo ukucati **www.facebook.com** prijaviti se tako što ćete ukucati ime i prezime, ukucati e-mail adresu, lozinku, i na taj način dobiti nalog. Fejsbuk je besplatan za sve svoje korisnike. Potrebno je samo prijaviti se i popuniti „privacy settings“, odnosno sigurnosne mjere, koje služe za podešavanja privatnosti, kao na primjer – da li želite da vaš profil vide samo prijatelji koje ste prihvatili ili svi korisnici Fejsbuk mreže. Fejsbuk korisnicima daje mogućnost pristupanja raznim mrežama (networks), koje olakšavaju pronalaženje prijatelja. Mreže su podijeljene po gradovima, školama, univezitetima, regijama. Jedan od glavnih ciljeva Fejsbuka je da njegovi korisnici mogu da pronadu prijatelje i da ostanu u kontaktu.

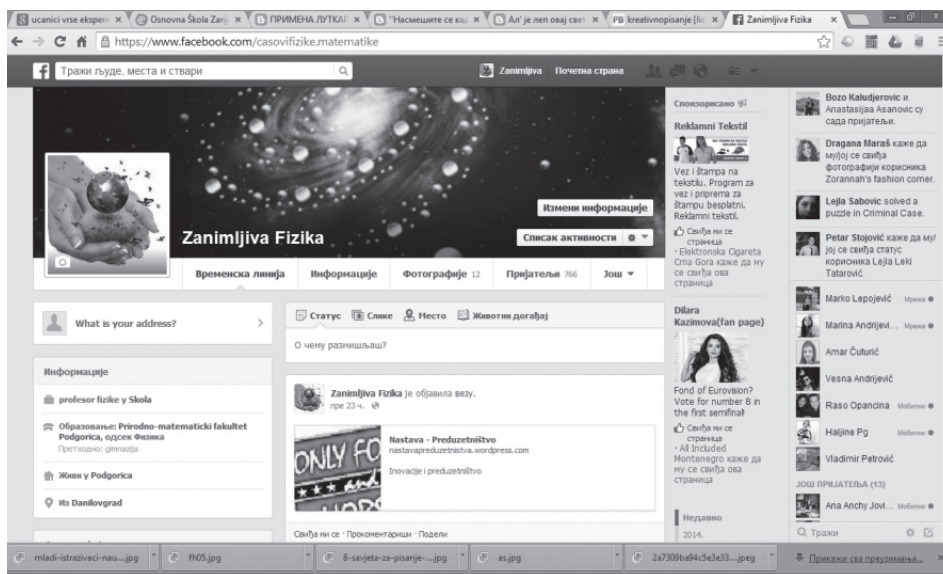
Slika 8. - Podešavanje privatnosti na Fejsbuku

Profil na Fejsbuku je vaša lična stranica koju vremenom dopunjavate raznim aplikacijama. Fejsbuk nudi opciju privatnih i javnih poruka. Privatne poruke se nalaze u Inboks, dok se javne poruke nalaze na Zidu. Wall (zid) je aplikacija koju svi korisnici posjeduju. Ona služi za prikazivanje javnih poruka, a to znači da je svaki korisnik koji vam je prijatelj u mogućnosti da vidi tu poruku. Postoji i opcija pisanja statusa, kojim obavještavate svoje prijatelje o dešavanjima, o bilo čemu.

Fejsbukova najpopularnija aplikacija je aplikacija „Slika“ (Picture). U nju unosite slike, pravite albume (do 199 slika po albumu). Od opcija možete koristiti opciju „Tag“ koja znači označavanje. Na slici je moguće označiti

prisutne prijatelje. Ta slika će automatski biti postavljena na njihove profile i vaši prijatelj će je imati u albumu. Oni tu sliku mogu sačuvati i na svojim kompjuterima, što je veoma korisna opcija, jer olakšava prebacivanje slika sa kompjutera na kompjuter. Moguće je i postavljati komentare na slike. Postoji i aplikacija Video, koja služi za unošenje video klipova.

Većina učenika u osnovnim školama posjeduje Fejsbuk profil, a ako ga ne posjeduje sve što je potrebno jeste da ima otvoren nalog na elektronskoj pošti i da se prijavi. Nastavnik može napraviti poseban profil za nastavu fizike, pozivati učenike za prijatelje i komunikacija može da počne. Postoje učenici koji ono što ne bi pitali nastavnika na času, pitaju na fejsbuku preko četa (razgovora) ili kroz poruku koju ostavljaju u inboksu nastavnika. Takođe, nastavnik može napraviti stranice koje učenici samo trebaju da lajkuju (like – sviđa mi se). Postoje mogućnosti zabrane pristupa profila „nepoželjnim” osobama koje bi eventualno nekim neprikladnim sadržajima smetali ostalim članovima.

Slika 9. - Izgled profila na Fejsbuku

Kod **Twittera** stvari su daleko jednostavnije i osim osnovnog izmjenjivanja poruka i praćenja, gotovo da i nema ni jednu drugu mogućnost. Twitter je u stvari *microblogging* servis i društvena mreža koja se bazira na razmjenjivanju kratkih poruka i druženju, odnosno praćenju drugih korisnika. Korišćenje je besplatno, a može se koristiti putem weba, raznih desktop aplikacija i mobilnih telefona, što mu je u početku bila i osnovna namjena. Cijelu priču započeo je **Džek Dorsi**, programer i web entuzijast, koji je sa idejom o web servisu na kojem bi korisnici mogli brzo javljati šta rade i gdje su, došao ekipi “ODEO-a”, sajta koji agregira video i audio sadržaj. Ideja se dopala pokretaču “ODEO-a”,

veteranu na području društvenih mreža i korisničkog sadržaja, **Bizu Stonu**, te su njih dvojica u roku od dvije sedmice složili prototip Tvitera. Pridružio im se i **Evan Vilijams**, čovjek koji je skovao izraz “blogger” i bio jedan od ljudi koji su pokrenuli masovno blogovanje. Trojac je ubrzo privukao investitore, gomilu *venture* fondova čiji novac još uvijek finansira razvoj Tvitera.

Dovoljno je otići na **www.twitter.com** i nakon brze i jednostavne registracije, početi koristiti najbrže rastući web fenomen. Tviter ne traži nikakva podešavanja i instalacije, nakon registracije imate svoj tviter profil s adresom „twitter.com/imekorisnika“ i možete početi cvrkutati do mile volje. Naravno, cvrkutanje će biti i prilično samotno ako s vremenom ne pribavite krug prijatelja, odnosno „followera“ sa kojima ćete razmjenjivati poruke i statuse. Počnite sa prijateljima i poznanicima iz svakodnevnog života, a kada nakupite određeni broj poruka, počnite širiti mrežu i pratiti zanimljive profile. Doslovce „tweet“ znači cvrkut (male ptičice), dok na Tviteru taj pojam predstavlja poruku koja se prikazuje na profilu. Poruke mogu biti dugačke tačno 140 znakova, što je rezultat prilagođenosti Tvitera SMS komunikaciji, koja mu i jest prva namjena.

Slika 10. - Izgleda profila na Tviteru

LinkedIn je besplatna poslovno usmjerena društvena mreža koja je prve korisnike počela prikupljati 2003. godine. Namjena ove mreže jeste ostvarivanje poslovnih kontakata, a proširena je na gotovo 170 industrija. Svrha mreže je da registrovani korisnici ostvare svoje poslovne kontakte i ostanu u kontaktu s njima. Kontakti na listi korisnika nazivaju se vezama (*eng. Connections*). Korisnici mogu stvarati nove veze, bilo da se radi o postojećim ili novim korisnicima. Listu veza je moguće koristiti na nekoliko načina:

- ✓ stvaranje mreže kontakata direktnim ili indirektnim vezama. Na takav način moguće je ostvariti poslovni kontakt sa željenom osobom;
- ✓ moguće je pronaći posao ili poslovnu priliku, ljude ili firme koje je preporučio korisnik mreže;
- ✓ poslodavci mogu pronaći kandidata za radnika, te otkriti koja ih postojeća veza može predstaviti jedno drugom.

Da bi korisnik ostvario vezu s nekim kontaktom, ta ga osoba mora najprije odobriti kao svoju vezu. Za stvaranje korisničkog profila potrebno je navesti neke lične informacije poput imena i prezimena, poslovnog statusa, firme u kojoj korisnik trenutno radi, obrazovanja, itd. Stvaranjem veze s nekim korisnikom omogućuje istom da vidi detaljni ispis osobnih podataka nekog kontakta.

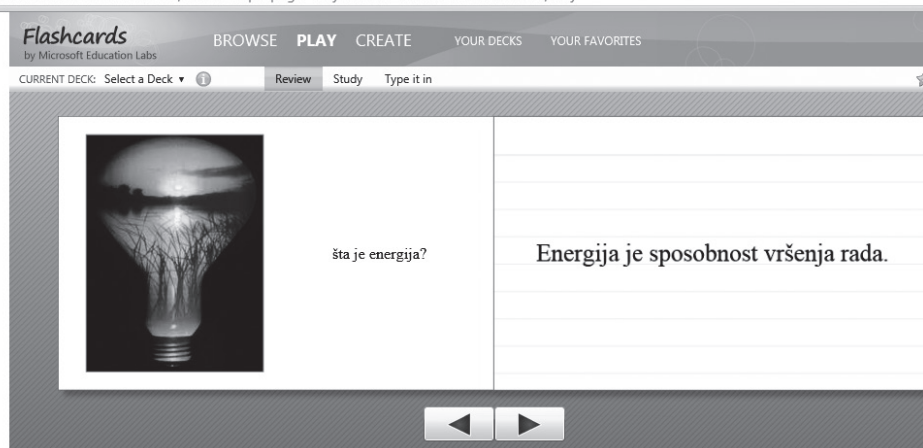

Slika 11. – LinkedIn za nastavnike

Upotreba fleš kartica i mapa uma u nastavi fizike

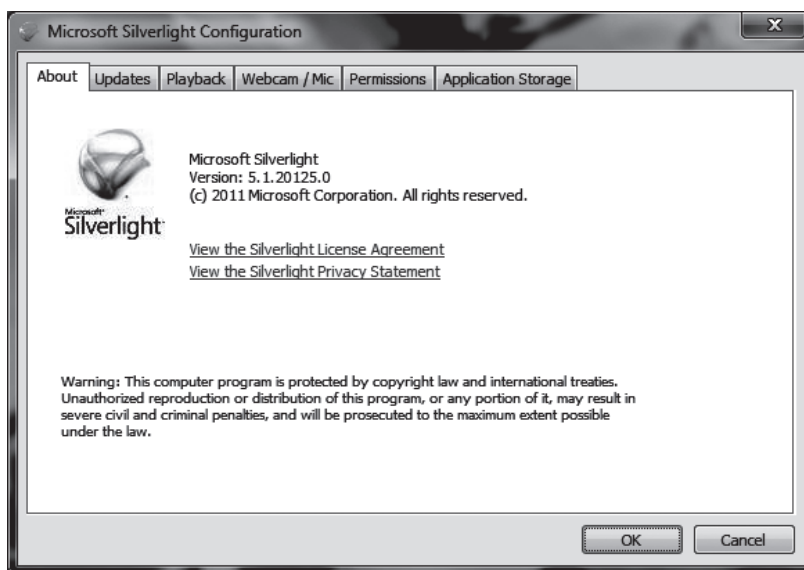
Korišćenje fleš ili papirnih kartica u svrhu učenja i provjere znanja vrlo je rašireno u SAD-u i nekim evropskim zemljama, najčešće se one koriste tako što se na praznoj strani jedne kartice napiše pitanje, a na drugoj odgovor (i pitanje i odgovor mogu da budu kombinacije teksta i slika), pa se takve kartice koriste u toku usvajanja gradiva u igrama „usvajanja znanja”, a u procesu memorisanja znanja za provjeru ili samoprovjeru usvojenih znanja. Za provjeru znanja se vrlo često koristi i igra uparivanja dvije kartice pitanja i njenog tačnog odgovora (odštampanih na odvojenim karticama). Fleš kartice (engl. Flash cards) je veb aplikacija koja slično iskustvo učenja kreira u onlajn okruženju uz pomoć ovih aplikacija mogu da se prave, dijele i proučavaju fleš kartice na mreži.

<http://flashcards.educationlabs.com/>

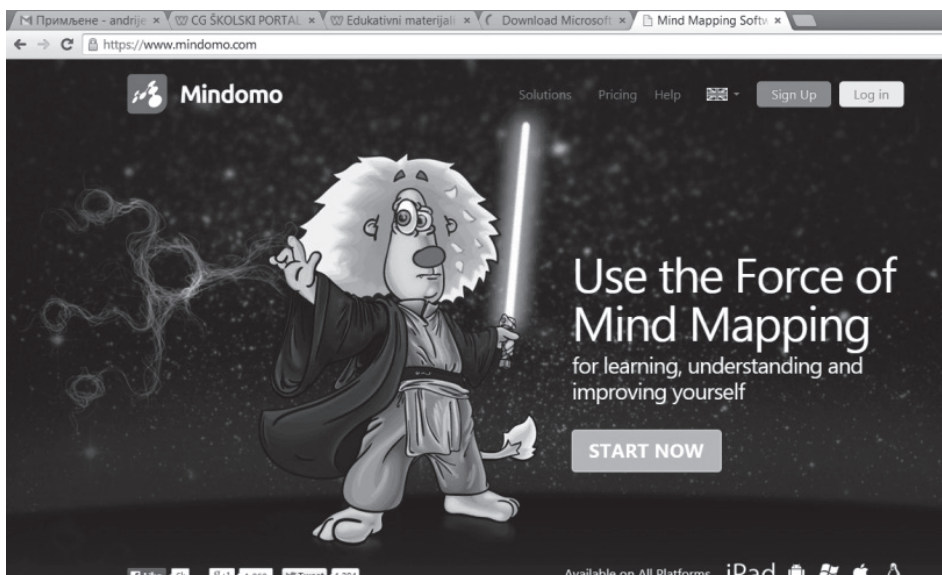
Slika 12. – Kreiranje flashcards

Da bismo pokrenuli fleš karte potrebno je da na kompjuteru imamo instaliran program Microsoft Silverlight. Ovaj program omogućava pokretanje raznih animacija i pokretnih slika.

Slika 13. – Microsoft Silverlight konfiguracija

Mape uma u nastavi su sve popularnije, pa umjesto da ih skiciramo na papiru to možemo uraditi na www.mindomo.com. Na ovom sajtu mogu se kreirati razne mape uma samo je potrebno da se prijavite. Pored kreiranja možemo i naći velik broj već urađenih mapa.

Slika 14. - Početna strana mindomo

Ovdje takođe kao pozitivan primjer u primjeni ICT alata u nastavi može se istaći i web portal **zbornicacg.weebly.com** čiji su autori nastavnici osnovnih škola iz Nikšića, Kotora i Podgorice. Prema riječima samih autora portala: „Web portal Zbornica CG je zamišljen i realizovan kao zajednički virtualni prostor nastavnika i profesora Crne Gore. Osnovni cilj kreiranja portala Zbornica CG je okupljanje svih kreativnih, inovativnih nastavnika i profesora u cilju upoznavanja, komuniciranja, razmjene iskustava i nastavnih materijala kao i stvaranje jedne zajedničke baze obrazovnih materijala. Sadržaji web portala Zbornica CG su dostupni za sve zainteresovane korisnike bez registrovanja.”

Hot potatoes

Iako u doslovnom prijevodu *Hot Potatoes* znači „Vrući krompiri“ ne radi se ni o pečenim ni o kuvanim krompirima. Riječ je o kompletu od šest programa koji omogućavaju izradu interaktivnih kvizova u obliku veb-stranica. Osnovni zadatak koji nastavnik ima je da osmisli pitanja sa odgovorima te da sve to upiše u program, a program će umjesto njega odraditi onaj veći dio posla i kreirati web stranicu. Program je besplatan i možete da ga preuzmite sa adrese <https://hotpot.uvic.ca/>

Slika 15. Početna strana programa *Hot Potatoes*

JClose – izrada zadatka sa tekstom za dopunjavanje

JQuiz – kviza sa pitanjima (sa ili bez ponuđenih odgovora)

JCross – izrada ukrštenica

JMix – rečenice sa pomiješanim redosljedom riječi

JMatch –zadataka uparivanja riječi, pojmova ili slika

The Masher – program za povezivanje kvizova u složeniju cjelinu

I na kraju ovog rada slijedi tabela koja može poslužiti nastavnicima u korišćenju ICT alata u nastavi kao i neki od ostalih ICT alata koji bi se mogli koristiti u nastavi.

KATEGORIJA	VRIJEDNOSTI	PRIMJERI
Društveno umrežavanje	Nastavnici mogu da pronađu veliki broj raznovrsnih grupa i strana koje se odnose na obrazovanje.	Facebook, My Space, Hi5, Bebo
Mikroblogovi	Nastavnici mogu da pronađu druge nastavnike širom svijeta radi dijeljenja najbolje prakse i resursa.	Twitter
Profesionalni profili	Nastavnici mogu da pronađu profesionalce i eksperte iz oblasti obrazovanja.	LinkedIn

Viki lokacije	Nastavnici mogu da pronađu veb lokacije koje su kreirali drugi nastavnici.	Wikispaces, pbworks, wetpaint
Blogovi	Nastavnici mogu da pronađu blogove drugih nastavnika, što obezbjeđuje sjajne izvore informacija, od najbolje prakse u učionici do ličnih mišljenja. Putem komentara nastavnici mogu da razviju profesionalne odnose sa drugima.	Wordpress, Blogger, Weebly
Ning	Nastavnici mogu da pronađu zajednice nastavnika zainteresovane za slične teme, preko foruma i razmjene poruka.	Classroom 2.0, Future of Education, Ning
Društveno obilježavanje	Nastavnici mogu da dijele obilježene resurse sa drugima, da vide šta drugi obilježavaju, da se pridruže grupama i preko elektronske pošte ažuriraju svoje obilježivače.	Diigo, Diigo Groups, Delicious

Tabela 1. Korišćenje ICT alata u nastavi

Zaključak

Najvidljivije prednosti nastave sa korišćenjem ICT alata su:

1. Stepen aktiviranja učenika je na visokom nivou. Učenici počinju sami da rade, proučavaju i stiču znanja umjesto da samo slušaju i gledaju što dovodi do uspostavljanja zdravije i prijatnije atmosfere u učionici. Učenici počinju da povezuju gradivo, primjenjuju znanja na pojave iz svakodnevnog života, razvijaju logičko mišljenje.

2. Relativno sigurno čuvanje podataka na udaljenom računaru. Upotreba opisanih alata učenicima može biti od velike pomoći jer do njih mogu doći bez obzira na prostor i vrijeme. Nude im neprekidnu povezanost s drugim učenicima i nastavnikom, a time se podstiču na saradničko učenje.

3. Pristup sa različitih lokacija. Velika je prednost što je učenicima dio nastavnih sadržaja dostupan i kod kuće, dakle na različitim mjestima u različito vrijeme.

4. Dobijanje informacija za vrijeme izostanka sa nastave. Veliku prednost korišćenja usluga ICT alata primjećuje se i pri izostanku učenika jer mogu razmjenjivati podatke s ostalim učenicima i nastavnikom. Dakle, u slučaju izostanka zbog bolesti, sportskih i kulturnih aktivnosti, učenik može propuštene školske časove dijelom nadoknaditi kod kuće.

5. Prilagođavanje sadržaja učenicima s različitim sposobnostima (diferencijacija), kao i uzimanje u obzir individualnih mogućnosti i potreba učenika (individualizacija). Komunikacija ICT alatima omogućava u velikoj

mjeri individualizaciju i diferencijaciju. Diferencijacija omogućava brže postizanje obrazovnih ciljeva. Sposobniji učenici svoja znanja prodube i prošire, dok manje sposobni usvoje osnovna, bazna znanja. Učenici se mogu podijeliti s obzirom na potrebe, interese i predznanja. Individualizacija omogućava prilagođavanje individualnim, vaspitnim i obrazovnim specifičnostima kao i potrebama ili željama i sklonostima pojedinih učenika.

Na kraju može se reći da je korištenje ICT alata u nastavi nešto što bi trebalo postati svakodnevna nastavna praksa. Učenici vole kada nastavnik koristi ICT alate koji su veoma laki za korišćenje. Treba napomenuti da je u ovom nastavno-vaspitnom radu naveden samo jedan dio ICT alata koji se mogu iskoristiti. Za dalje istraživanje ICT alata preporučujem da instalirate program softonic na Vašem kompjuteru (www.en.softonic.com). Ovaj program omogućava da se pretražuju ICT alati i da se svaki program jednostavno instalira.

Literatura:

- *Naša škola - nastava prirodnih nauka*; Nevena Čubrilo, Radomir Šušić; Zavod za školstvo, Podgorica 2008.

- *Strategija uvođenja didaktičkog softvera u obrazovni sistem Crne Gore*; prof. dr Sreten Škuletić, Radovan Rutešić, prof. dr Božo Krstajić, Radovan Ognjanović, Dejan Stanić; Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2008.

- *Predmetni program fizike za VII, VIII i IX razred devetogodišnje osnovne škole*; Zavod za školstvo, Podgorica 2013.

- *Škola budućnosti*; dr Mikloš Čefelvai, Laslo Hutai, Dr Andrea Karpati, dr Đeđever Molnar, Pal Molner, Edit Nemet; Škola budućnosti, Beograd 2010.

- *Slobodan softver u nastavi – zbornik radova*; urednica doc dr Igor Dejanović, prof Zora Konjović, prof Branko Milosavljević, doc dr Gordana Milosavljević; Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 2012.

- *Aplikativni softver*; Radmila Vukić, Dragoslav Perić, Ivana Vlajić-Naumovska; Visoka škola elektrotehnike i računarstva strukovnih studija, Beograd 2012.

- <http://onlineobuka.wordpress.com/>

- <http://vebciklopedija.weebly.com>

- www.slobodansoftverzaskole.org

- www.microsoft.com

- <http://fizika-za-osnovce-cg.blogspot.com>

- <http://marinapetrovic.wordpress.com/>

- <http://zbornicacg.weebly.com/>

- <https://hotpot.uvic.ca/>

USE OF ICT TOOLS IN TEACHING PHYSICS

Abstract:

Use of information and communication technologies (ICT) has become common practice in all aspects of our lives. Teaching is a very socially oriented activity and quality education has traditionally been associated with good teachers able to establish high interpersonal skills with their students. With the world moving rapidly into digital media and information, the role of ICT tools in education is becoming more and more important and this importance will continue to grow and develop in the 21st century. This paper shows how to use ICT tools in teaching of physics such as *OneDrive* application for storage of documents, blogs, social networks and mind maps.

Key words: *OneDrive* application, blogs, social networks, flash cards, mind maps, hot potatoes.

Marija LEKIĆ¹

PRIMJER KORIŠĆENJA SOFTVERA U NASTAVI MATEMATIKE

Rezime:

Kako je u današnjem svijetu potrebno držati korak s trendovima informacionih tehnologija, u te procese mora se uključiti i obrazovni sistem. Sve je veća potreba za savremenom školom i savremenom nastavom. U takvom vidu obrazovanja prepoznaje se nova uloga nastavnika, a učenik se postavlja u centar nastavnog procesa kako bi na najbolji i najefektniji način razvio svoje sposobnosti. U radu je dat opis korišćenja softverskog paketa GeoGebra u nastavi matematike na primjeru lekcije o konstrukcijama trougla.

Ključne riječi: softver u nastavi, nastava matematike, GeoGebra, konstrukcije trougla

Uvod

Korišćenjem softvera može se značajno popraviti kvalitet nastave uopšte, pa i nastave matematike. Brojni su primjeri i istraživanja koja o tome svjedoče. Baki i Guveli (Baki & Guveli, 2007) naveli su da su učenici koji su koristili elektronske materijale za izučavanje teme funkcija pokazali značajno bolje rezultate u odnosu na grupu učenika koji su usvajali tu nastavnu temu na klasičan način korišćenjem table i krede. Pored toga, osjetio se i značajan napredak po pitanju motivacije za učenje matematičkih sadržaja. Jedan način upotrebe softvera za kreiranje elektronskih lekcija u nastavi matematike prezentovan je u ovom radu.

¹ M.Sc. Marija Lekić, dipl. matematičar, student doktorskih studija Matematičkog fakulteta Univerziteta u Beogradu i saradnik u nastavi na Fakultetu za saobraćaj, komunikacije i logistiku u Beranama

Primjer korišćenja softverskog paketa GeoGebra u nastavi matematike

Poznato je kakvu ulogu u matematici igraju konstruktivni zadaci o trouglu i kakav trag ostavljaju u svijesti i znanju učenika. Koraci koji se sprovede pri konstrukciji trougla od datih elemenata učenicima se, u klasičnoj nastavi, demonstriraju uz pomoć nastavnih sredstava lenjira i šestara. Međutim, zbog vremenske ograničenosti, najčešće se ne crtaju i ne vide svi mogući slučajevi koji mogu da se dese prilikom konstrukcije. Štaviše, učenicima se često ovi koraci i ne ispričaju do kraja što predstavlja bitan nedostatak.

Ono što nastavnik prezentuje koristeći pomenuta nastavna sredstva na časovima o konstrukciji trougla, u ovom radu je demonstrirano korišćenjem softverskog paketa GeoGebra, uz podršku HTML-a, CSS-a i Java Scripta.

GeoGebra je dinamički matematički softver za sve nivoe obrazovanja koji objedinjuje geometriju, algebru, tabele, grafikone, statistiku i račun u paketu koji je jednostavan za korišćenje². GeoGebra se može „kombinovati“ sa HTML-om, CSS-om i JavaScriptom. Na taj način se dobija na dinamičnosti i postiže se da kreirani materijal bude zanimljiviji za učenika.

Časovi su zamišljeni u vidu web sajta na kom se nalaze materijali o konstrukciji trougla, a zatim su predstavljeni zadaci čije rješavanje je realizovano u GeoGebri. Ono što predstavlja novinu je da nastavnik, prilikom ovog vida predavanja, ne mora da koristi ni tablu niti klasična sredstva u nastavi. Potpuna demonstracija postignuta je korišćenjem softvera kojim on upravlja, a kasnije može i sam učenik. Predstavljeni sadržaj nije zamjena za pohađanje časa, već služi kao dopuna i podrška učenju u kom će i nastavnici i učenici naći prednosti.

Težina zadataka koji su obuhvaćeni kreće se od nivoa osnovne škole, preko srednje, do početnog nivoa na kom se gradivo izučava na fakultetima.

Najprije su navedene osnovne stavke koje se tiču konstrukcija trougla, a zatim je kreirana posebna stranica u kojoj su urađeni zadaci.

² www.geogebra.org

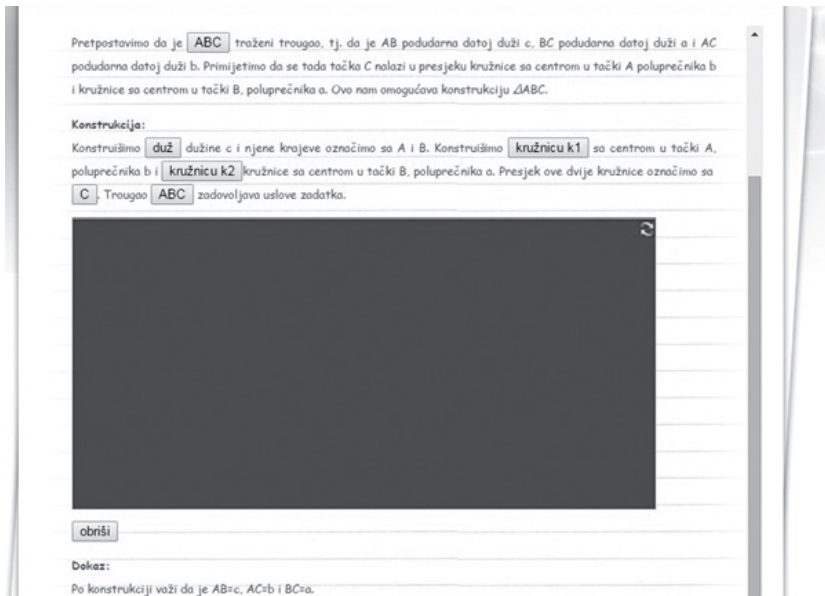

Slika 1. Izgled web stranicesa lekcijama o konstrukcijama trougla

Zamišljeno je da se stranica sastoji od posebnog dijela koji je izrađen u duhu table, a korišćenje „dugmića“ kroz tekst koji objašnjava zadatak i njegovo rješenje omogućava crtanje na „tabli“ što predstavlja imitaciju klasičnog predavanja.

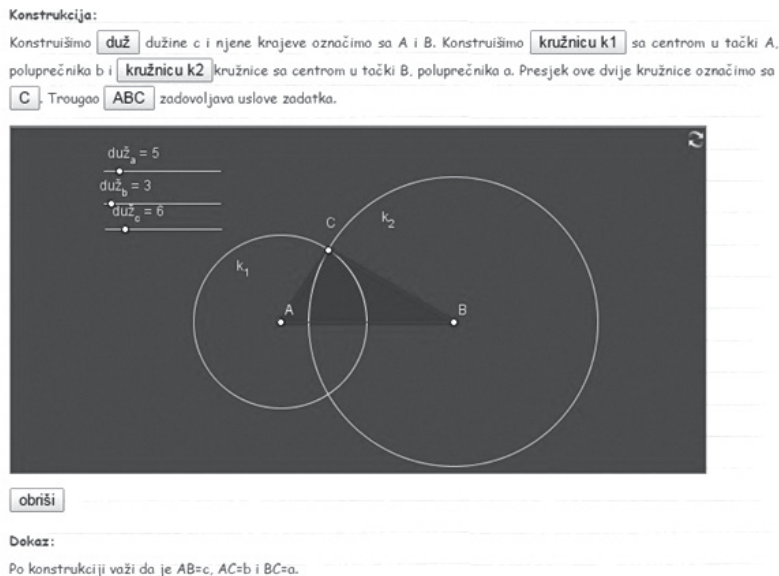

Slika 2. Stranica sa mogućnošću odabira zadataka

Slika 3. Prikaz stranice sa „dugmićima“ i „tablom“

Pritiskom na odgovarajuće dugme, nastavnik „crta“ prave, duži, kružnice i ostale geometrijske objekte isto kao što bi to crtao na klasičnoj tabli.

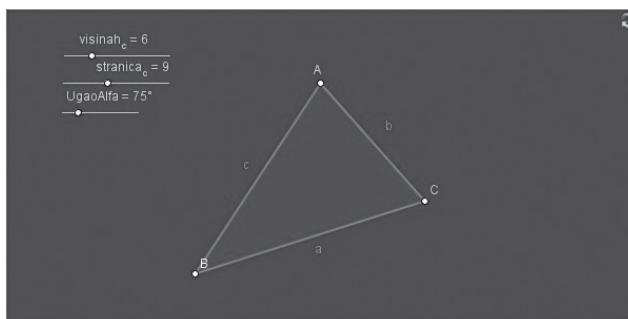
Slika 4. Opisani koraci konstrukcije

Tok dijela časa o konstrukcijama trougla na kom se koristi softver

U nastavku je data kompletna demonstracija jednog zadatka na način na koji bi tekao i tok dijela časa na kom se taj zadatak radi.

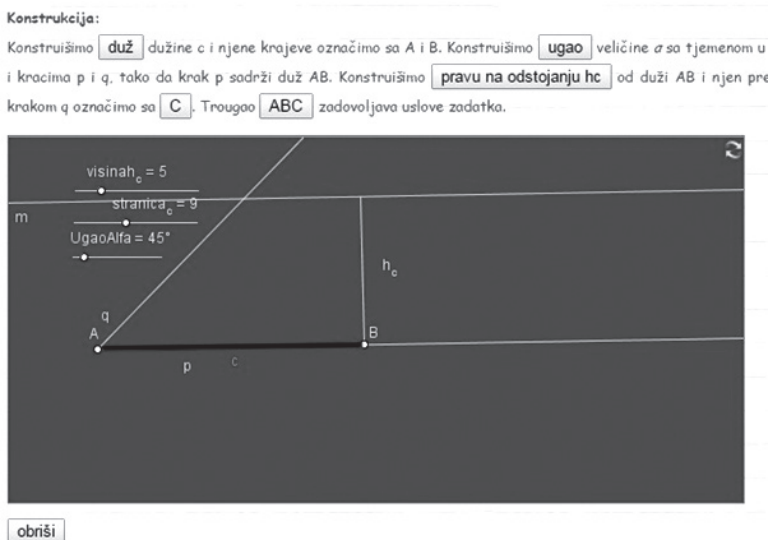
Zadatak: Konstruisati trougao ABC ako je dato

Analiza: Pretpostavimo da je ABC traženi trougao. Klikom na dugme „ABC“ na tabli se iscrtava trougao čiji su dati elementi predstavljeni u vidu traka čija se dužina može mijenjati, a sami trougao se pomoću miša može pomjeriti po „tabli“. Na taj način je očigledno da imamo trougao koji zadovoljava uslove zadatka pa možemo donositi zaključke koji će nam pomoći pri koraku konstrukcije.

Slika 5. Izgled table nakon završenog koraka analize

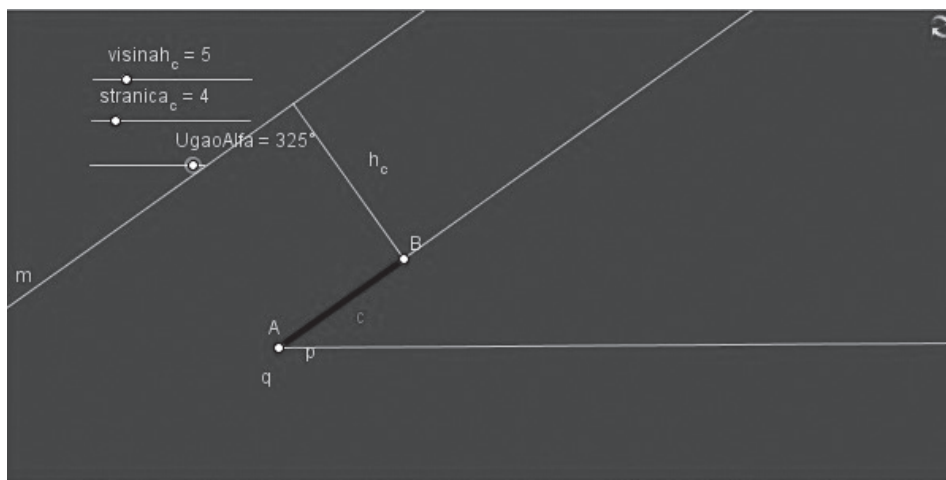
Konstrukcija: Ovaj korak teče upravo onako kako bi tekao u klasičnom smislu s tim što, opet, ne koristimo klasična nastavna sredstva, već klikćemo na odgovarajuće dugmiće. Dio izgleda „table“ dat je na slici 6.

Slika 6. Koraci konstrukcije dobijeni klikom na odgovarajuće dugmiće

Dokaz: Po konstrukciji važi da je duž AB podudarna duži c , ugao sa tjemenom u tački A podudaran datom uglu α i visina koja odgovara stranici c podudarna datoju duži h_c . U ovom koraku se detaljno opisuje zašto konstruisani trougao posjeduje elemente koji su dati tekstem zadatka.

Diskusija: Konačan efekat koji se postiže korišćenjem ovog softvera je u koraku diskusije, gdje promjenom veličine datih elemenata dobijamo sve moguće slučajeve rješenja zadatka, tj. da li i kada rješenje postoji i da li je jedinstveno. Jedan mogući slučaj (kada rješenje ne postoji) prikazan je slikom 7. Zbog analogije (koja se takođe može obuhvatiti) izostavljen je slučaj mogućnosti dvije pozicije prave na odstojanju h_c od duži AB, koja se može nalaziti s obje strane odgovarajuće duži.

Slika 7. Slučaj kada zadatak nema rješenje

Zaključak

Savladavanjem programskog paketa GeoGebra, kao i svojom kreativnošću, nastavnici mogu kreirati elektronske lekcije iz bilo koje druge oblasti matematike i na taj način čas učiniti zanimljivijim i dinamičnijim.

Elektronske lekcije se kasnije mogu ostaviti da učenici prilikom učenja ponovo pogledaju na koji način je dobijeno rješenje što doprinosi boljem razumijevanju oblasti koja je obrađena.

Jasne su i ostale prednosti:

- pristup lekcijama omogućen je bilo kada i sa bilo kog mjesta, što učenicima omogućava da uče onda kada im najviše odgovara, a nastavnik ne mora dodatno da objašnjava već urađene zadatke na narednim časovima;
- svaki učenik, prilikom učenja, može prilagoditi tok predavanja samom sebi, što bi bilo teže u odjeljenju, kao pripadniku grupe.

- mnogo je lakše istraživati i isprobavati rješenja zadataka budući da na „tabli“ imamo traku pomoću koje možemo mijenjati zadatu veličinu i direktno vidjeti šta se dešava, što bi bio veliki utrošak vremena u klasičnoj nastavi;
- kada ih nastavnik ne gleda, neke učenike će manje biti strah od sopstvene greške pri samostalnoj izradi zadataka;
- svi učenici imaju isti materijal koji uče pa se tako postiže da su svi čuli lekciju na isti način.

Da bi ovaj pristup nastavi matematike zavladao u školama, potrebno je raditi na dodatnoj informatičkoj obuci nekih nastavnika matematike, koji vrlo često, budući da se bave samo matematikom, ne i informatikom, imaju strah i odbojnost prema korišćenju računara na ovaj način. Podrazumijeva se da su današnji učenici osposobljeni za korišćenje interneta i materijala koji su na njemu prezentovani. U suprotnom, saradnjom nastavnika matematike i informatike ili dodatnom obukom može se postići da svi učenici budu u stanju da koriste ovako pripremljen materijal.

U Katalogu programa stručnog usavršavanja nastavnika za školsku 2014/15. godinu³, u okviru Programa obuke nastavnika matematike, nalazi se stavka „Interaktivni dinamički procesi GeoGebre u nastavi matematike – osnovi rada u programu“ pa ovaj rad ima za cilj da, između ostalog, da doprinosi i tome pitanju.

Kompletan materijal o kom je bilo riječi u radu može se naći na web stranici <http://www.alas.matf.bg.ac.rs/~pd132006/>

Literatura:

– Baki, A., Güveli, E. (2007.) Evaluation of a web based mathematics Teaching material on the subject of functions, *Computers & Education*, 51, 854-863.

– Katalog programa stručnog usavršavanja nastavnika za školsku 2014/2015. godinu (2014.), Podgorica, Zavod za školstvo Crne Gore

– Milan Mitrović, Srđan Ognjanović, Mihailo Veljković, Ljubinka Petković, Nenad Lazarević (1998.), *Geometrija za prvi razred matematičke gimnazije, udžbenik sa zbirkom zadataka*, Beograd, Drugo dopunjeno izdanje, Krug

– Predrag Janičić (1997.), *Zbirka zadataka iz geometrije*, Beograd, Matematički fakultet

– Radoje Šćepanović, Dragoje Kasalica (2006.), *Matematika za I razred gimnazije*, Podgorica, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

³ Katalog programa stručnog usavršavanja nastavnika za školsku 2014/2015. godinu, Zavod za školstvo Crne Gore, Podgorica 2014.

<http://www.zzs.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=176751&rType=2>

–Radoje Šćepanović, Dragoje Kasalica (2006.), Zbirka zadataka iz matematike za I razred gimnazije, Podgorica, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

– Vene T. Bogoslavov (1999.), Zbirka rešenih zadataka iz matematike 1, Beograd

–*Žolt Namestovski* (2008.), Uticaj primene savremenih nastavnih sredstava na povećanje efikasnosti nastave u osnovnoj školi, Zrenjanin, magistarska teza, Univerzitet u Novom Sadu, Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin”

–www.geogebra.org

USING SOFTWARE APPLICATION TO TEACH MATH

Abstract:

Educational system must keep pace with IT trends in today's world. There is a growing need for modern education and modern teaching. Such approach to education recognizes a new role teacher along with student-centered learning process where effective teachers are able to produce much greater gains in student achievement. This paper presents the use of the software package GeoGebra in mathematics lessons by using an example of construction a triangle.

Key words: teaching software, mathematics teaching, GeoGebra, triangle construction.

Miroslav DODEROVIĆ
Zdravko IVANOVIĆ¹

POTAMOLOŠKA PROBLEMATIKA I NEOPHODNOST NJENE NASTAVNE AKTUELIZACIJE U OSNOVNOJ I SREDNJOJ ŠKOLI

Rezime:

Potamologija se najprije razvila u okviru fizičke geografije. Pred kraj XIX vijeka ona se počinje izdvajati u zasebnu hidrološku disciplinu. Rijeke su oduvijek imale veliki značaj za život ljudi. Savremeno društvo zahtijeva školu u kojoj je nastava orijentisana prema učeniku i upravo u takvoj školi moguća je primjena savremenih didaktičkih strategija koje učenike uključuju i osamostaljuju u nastavnom procesu. Sadržaje iz potamologije potrebno je koristiti i prilikom obrade određenih kontinenata i njihovih fizičko-geografskih osobnosti.

Ključne riječi: potamologija, led, klima, nastava.

Uvod

Potamologija proučava položaj, tok i veličinu rijeke, njen vodni bilans, rijeke kao geološke faktore, fizičke osobine rječnih voda, biološke osobine i antropogeografski značaj. Predmet proučavanja potamologije su svi vodotoci na zemlji. Zadatak potamologije je proučavanje obrazovanja rječnih tokova, osobina slivova, korita i dolina, režima i vodnog bilansa i odgovarajuće kategorizacije, tipova rječnih tokova i izrada odgovarajućih karata i studija. Svrha potamologije je u otkrivanju najracionalnijeg iskorišćavanja vode. Potamologija se najprije razvila u okviru fizičke geografije. Pred kraj XIX vijeka ona se počinje izdvajati u zasebnu hidrološku disciplinu. Rijeke su

¹ Doc.dr Miroslav Doderović Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore ,u Nikšiću, Danila Bojović bb.

Prof.dr.Zdravko IvanovićFilozofski fakultet Univerziteta Crne Gore ,u Nikšiću, Danila Bojović bb.

oduvijek imale veliki značaj za život ljudi. No prva proučavanja naših rijeka počela su tek sedamdesetih godina XIX vijeka. Pavle Vujević (1881–1966) smatra se osnivačem potamologije na prostorima bivše SFRJ. On je 1906. godine objavio prvu detaljniju potamološku studiju o rijeci Tisi. Na prostorima Crne Gore potamologija se razvija naglo tek poslije Drugog svjetskog rata. Veliki podsticaj razvoju potamologije dao je Prvi kongres o vodama Jugoslavije održan 1969. godine u Beogradu. Postoje uglavnom četiri grupe metoda koje se koriste pri potamološkim proučavanjima. Ekspedicioni metod koristi se za prikupljanje podataka s terena. Stacionirani metod koristi se za skupljanje podataka sistematskim mjerenjima i posmatranjima hidroloških pojava i procesa na odgovarajućim mjernim stanicama. Rezultati tih mjerenja određuju se matematičko-statističkim metodama. Eksperimentalni metod koristi se za rješavanje složenih problema preko odgovarajućih modelskih ispitivanja, a ponekad i preko ispitivanja samih objekata. Hidrološki proračuni i prognoze koriste se uglavnom u inženjerskoj hidrologiji. Sve četiri postojeće metode omogućavaju kompletno poznavanje i proučavanje uslova u kojima se stvaraju vodni objekti, kao i njihovih osobina. (3.183)

1. Rječni sistem, rječna mreža i tipovi vodotoka

U najopštijem – rijeku čini voda, koja se kreće kroz korito. Pod pojmom rijeke podrazumijevamo vodu koja potiče od padavina ili podzemnih voda i korito, koje nastaje erozionim djelovanjem površinskih voda. Voda se kreće po površini tla u obliku malih vodenih mlazova pri čemu stvara plitke erozione brazde. Dio vode za vrijeme površinskog oticanja ispari, a dio ponire. Spajanjem više vodenih mlazeva duž erozivnih brazda nastaju najmanji oblici koncentracije vode. Spajanjem takvih vodenih mlazeva nastaju potočići a od njih potoci, a na kraju rječice. Rijeke nastaju spajanjem više rječica ili od samostalnih izdašnih izvora. Veoma je teško utvrditi granične vrijednosti između navedenih vrsta vodotoka. Zato se svaka takva pojava voda može samostalno prikazivati i proučavati. (1,45)

Rijeka sa svojim pritokama sačinjava rječni sistem. Američki inženjer R. Horton je klasifikovao vodotoke u odnosu na pritoke i to: tokovi prvog reda su oni bez pritoka, tokovi drugog reda primaju pritoke prvog reda, a tokovi trećeg reda primaju pritoke drugog reda itd. Prema tome, glavna rijeka pripada većem redu ako ima razvijeniji rječni sistem. R. L. Šreve je predložio klasifikaciju vodotoka tako što završni red rijeke predstavlja ustvari zbir vodotoka u rječnom sistemu. Red vodotoka se povećava u viši red spajanjem dva vodotoka nižeg reda. Metoda rangiranja rječne mreže pri morfometrijskim istraživanjima rječnih sistema mogu biti različite. Šreveova klasifikacija, da najveći vodotok nosi broj najvećeg reda i istovremeno označava zbir svih vodotoka, čini se najlogičnijim.

Rječni sistemi su dio rječne mreže. Rječna mreža je dio ukupne hidrografske mreže, koju čine sve površinske vode kopna, vodotoci, jezera,

močvare pa i lednici. Gustina rječne mreže je predstavljena odnosom između ukupne dužine svih vodotoka i površine sliva tih vodotoka. Po Neumanovom obrascu gustina mreže je predstavljena prosječnom dužinom vodotoka na jedinici površine (u km/km^2). Gustina rječne mreže može biti različita. U kraškim terenima npr. svega $0,05 \text{ km}/\text{km}^2$, a u planinskim krajevima $0,70 \text{ km}/\text{km}^2$. Ukupna količina svih vodotoka iznosi $118\,371 \text{ km}$, pa je gustina naše rječne mreže prosječno $462 \text{ km}/\text{km}^2$.

Rječna mreža može imati različite oblike, koji zavise od tektonskih pokreta, reljefa, geološke građe terena. **Dendroidni tip rječne mreže** ima izgled grane na stablu drveta. Vodotoci koji se razvijaju na horizontalnim slojevima sedimentnih stijena, ili kristalastim škriljcima, ravnomjerne otpornosti preme rječnoj eroziji, krivudave su. Pravougli tip rječne mreže se razvija duž tektonskih rasjeda. Podvarijanta ovog tipa je dijagonalni tip rječne mreže uslovljen takvim položajem rasjednih pukotina. Rešetkasti tip rječne mreže se sastoji od više približno paralelnih vodotoka sa istim smjerom toka i većeg broja njihovih pritoka, koje se ulivaju približno pod pravim uglom. Razvija se najčešće na terenima sa ubranim slojevima, tamo gdje su nabori međusobno paralelni. Krila antiklinala sabiraju vodu u manje vodotoke, pritoke glavnih tokova. U oblastima pleistocenog inlandajsa dugačka brežuljkasta uzvišenja između glavnih vodotoka nazivaju se drumlini. Radijalni tip rječne mreže razvija se oko okruglastih uzvišenja, kao što su padine vulkana ili slični morfološki oblici. Centripetalni tip rječne mreže se razvija u većim vulkanskim kalderama ili kotlinama sa unutrašnjim odvodnjavanjem.

Vodotoci mogu biti stalni, periodični ili povremeni. Stalni vodotoci postoje tamo gdje je ukupno doticanje vode u korito veće od svih gubitaka isparavanjem ili poniranjem. Za obrazovanje stalnih vodotoka u našoj zemlji, potrebna je količina godišnjih padavina veća od $510\text{--}540 \text{ mm}$, za različite krajeve. Periodični vodotoci se stvaraju na terenima na kojima režim padavina omogućava njihovo formiranje samo u određenim periodima godine. Takve vodotoke nazivamo sušice ili suvaje. U mediteranskim zemljama ih nazivaju fijumare. U njima vode ima obično u zimskoj polovini godine. Povremeni vodotoci se stvaraju u izuzetnim prilikama, poslije kratkotrajnog i obilnog pritanja vode u korito. Javljaju se povremeno i traju relativno kratko. U pustinjama Afrike i Azije ih nazivaju uadi. Ponornice ili ponikvice su vodotoci kraških terena koji mogu biti stalni i periodični. Njihove doline su izolovane, zatvorene, zbog čega su dobile naziv slijepe doline. Završavaju se udubljenjima, ponorima ili pećinama. (1,40)

2.Elementi rječnog toka

Svaki vodotok počinje izvorom a završava se ušćem. Između izvora i ušća voda teče udubljenjem koje se naziva rječno korito. Rječno korito se nalazi po dnu rječne doline ograničeno dolinskim stranama. Mjesto postanka

vodotoka se naziva izvor. Izvor vodotoka može biti mjesto isticanja podzemnih voda, jezero, močvara, pa i lednik. Početkom rijeke može se smatrati i mjesto spajanja dva vodotoka koji čine tu rijeku. Kao izvor se ipak označava izvor duže sastavnice. Tako nastaje rijeka Drina, kod Šćepan Polja od rijeke Tare i Pive.

Ušće je mjesto gdje rijeka utiče u drugu rijeku, jezero ili more. Mjesto gdje se sastaju dva potoka, rječice ili manje rijeke naziva se **sastavci**. Mjesto gdje se spajaju rijeke srednje veličine naziva se **sutoka**, a mjesto gdje se spajaju dva veća vodotoka kao što su npr. Dunav i Sava naziva se **stava**. **Delte** su poseban oblik ušća rijeka u jezera ili mora. Na ovim mjestima, kao posljedica taloženja rječnog nanosa, voda se razliva u više rukavaca prije uviranja u jezero ili more. Ova ušća podsjećaju na grčko slovo delta (D) po čemu su i dobila naziv. Postoji više tipova delti: isturene, prutaste, udvojene, suve delte.

Rastojanje između izvora i ušća je dužina vodotoka. Izražava se u kilometrima. Stvarna dužina vodotoka veća je od najmanje dužine, odnosno prave koja spaja izvor i ušće. Odnos stvarne dužine prema najkraćoj dužini, između izvora i ušća, koeficijent je razvitka rječnog toka. On u ravničarskim terenima ima vrijednost 2, 3, 4, pa i veću. Planinske rijeke obično imaju manje vrijednosti koeficijenta razvitka rječnog toka.

Ukupan pad vodotoka je visinska razlika između izvora i ušća, koja se obično izražava u metrima.

Prosječan pad vodotoka predstavlja odnos između ukupnog pada i dužine vodotoka. Izražava se u metrima po kilometru ili u promilima. Pri proučavanju rječnih tokova možemo razlikovati tri vrste pada i to: rječni pad ili pad nivoa vode, pad rječnog dna, odnosno dna korita po talvegu i dolinski pad ili pad dna rječne doline. Uzdužni profil rijeke obično je predstavljen krivom paraboličnog oblika sa povećanom koncentracijom pada prema izvorišnom dijelu. (1,46)

Brzaci su kraći djelovi vodotoka sa velikim padom i povećanom brzinom kretanja vode.

Vodopadi su mjesta na kojima voda pada preko vertikalnih odsjeka rječnih korita. Odsjeci mogu biti tektonskog, erozionog ili akumulativnog porijekla.

Slapovi su djelovi vodotoka na kojima voda teče brzacima i manjim vodopadima.

U bivšoj SFRJ je najpoznatiji Skradinski buk na rijeci Krki (Hrvatska), a najveći slapovi u svijetu su Livingstonovi vodopadi na rijeci Kongo.

3. Dolina i rječno korito

Doline su uska udubljenja, veoma izražen morfološki makro oblik terena. Doline se među sobom ne presijecaju, sastavljaju se, a pad im je u smjeru drugih dolina, jezerskih i morskih basena. Rječna dolina se sastoji od rječnog korita, dna i dolinskih strana.

Rječno korito je usječeno po dnu rječne doline. To je žlijeb kojim protiču male i srednje vode. Korito se sastoji od rječnih obala, strana korita i ravni korita. Obala je linija duž koje se dodiruju voda i kopno. Po pravcu oticanja vode razlikuje se lijeva i desna obala. Rječno korito je neravno. Duž konkavnih obala nalaze se udubljenja ili hodovi koji postaju radom bočne erozije. Tu voda erodira strane korita zbog čega se ono i pomijera horizontalno, a erodovani materijali se talože na konveksnoj strani korita stvarajući sprudove. Ovi procesi djeluju i na stvaranje oštih okuka, meandara. U meandrima prema lijevom hodu je desni sprud, a prema desnom hodu lijevi sprud. Između njih, na prelazu iz jednog meandra u drugi, nalaze se šljunkovite i pješčane kose. Ta mjesta se nazivaju plićaci. Akumulativni oblici reljefa u rječnom koritu su grede, dine i mangure. Grede se mogu prostirati od jedne do druge obale. Dine su manje od greda i imaju lučni oblik. Mangure su sekundarne akumulacije na gredana i dinama. Na stvaranje reljefa korita utiču posebno vrtložna kretanja vode. Vrtlozi ciklonskog tipa omogućavaju stvaranje akumulacionih nanosa. Vrtlozi anticiklonskog tipa, koji na površini vode stvaraju ljevkasta udubljenja, preko vrtložne ili evorsione erozije stvaraju velika udubljenja. Udubljenja u čvrstim stijenama stvorena ovom vrstom erozije se nazivaju džinovski lonci. Najveći vrtlog na svijetu anticiklonskog tipa, nalazi se na rijeci Zair u Kongu. Najveća izmjerena dubina udubljenja u njenom koritu je 166 m, što je i najveća

dubina rječnog korita na svijetu. Karakterističnih udubljenja koja su posljedica vrtložnog kretanja vode ima u koritima naših kraških vodotoka – Maloj rijeci i Komarnici. (1,40)

Morfologiju rječnih korita u meandrima je posebno proučavao francuski inženjer M. Farg. On je svoja proučavanja sintetizovao u šest zakona koja se odnose na položaj najvećih dubina, hodova, uglova, meandara, povezanosti meandara i dubine rječnog korita i zavisnosti veličine krivine i priraštaja dubine².

Rječne doline se sastoje od dolinskih strana i dolinskog dna. Strane doline su površine neravnog oblika koje se izdižu iznad lijeve i desne strane dolinskog dna. Najčešće imaju konkavan profil ili konveksan ako je usijecanje dna brže od spiranja i podsijecanja dolinskih strana. (1,42)

Postoji više tipova dolina. Tjesnaci su nastali isključivo vertikalnom erozijom sa malim uticajem denudacije. Širina im se malo razlikuje na dnu i pri vrhu dolinskih strana. Nastaju u čvrstim stijinama, zbog čega strane i jesu vertikalne i kraćih su dužina. Tjesnaca ima posebno u visokim planinama, Alpima, Kavkazu. Tjesnaca kod nas ima u djelovima izgrađenim od krečnjaka. Kanjoni su duboke doline strmih strana bez dolinskog dna i kada strane kanjona prelaze direktno u rječno korito. Kod nas su poznati kanjoni Pive i Tare koji je dubok 1300 m. Klisure su takođe duboko usječene doline strmih strana sa uskim dolinskim dnom ili bez njega. Poznata je Đerdapska klisura dio doline rijeke Dunav. Obične doline nijesu duboko usječene, dolinsko dno je prostrano, a dolinske strane su malih padova.

Kompozitna dolina (ili složena dolina) je rječna dolina koja se sastoji od više naizmjeničnih erozionih proširenja i suženja, tj. u njoj se smjenjuju klisure i kotline. Najčešće je uslovljena geološkom građom ili okolnošću da rijeka na svom toku presijeca stijene različite otpornosti, sastava i sklopa.

Prema pravcu pružanja dolina u odnosu na planinske vijence, razlikuju se tri tipa i to: uzdužne, poprečne i dijagonalne. U Crnoj Gori je poznata probojnica rijeka Morača.

Dno rječne doline čini dolinska ravan iznad koje se uzdižu dolinske strane. Najniži dio dolinske ravni redovno plavljen velikim vodama naziva se aluvijalna ravan ili poloj. Zaravni na stranama doline nagnute ka rijeci i u pravcu njenog toka nazivaju se rječne terase. Poloji nastaju taloženjem nanosa pri pomjeranju i premještanju rječnog korita što je posljedica bočne erozije. Najviši djelovi poloja odgovaraju ili su bliski srednjem višegodišnjem nivou velikih voda. Velike rijeke obično imaju široke poloje. Širina poloja se mijenja

² U rječnim koritima se nalaze ostrva. Rječna ostrva nastaju odvajanjem bočnih ili uzdužnih spojeva od rječnih obala, ili narastanjem pješćano-šljunkovitih greda u rječnom koritu u sprud. Polojna ostrva nastaju pri probijanju vrata meandra. Rječna ostrva su karakteristična u vodotocima Drini, Dunavu, Dravi, Moravi. Rječna ostrva mogu postojati i u koritima izgrađenim od čvrstih stijena, što je posljedica, uglavnom, selektivne erozije.

duž vodotoka. U polojima su takođe vidljivi tragovi meandriranja rječnog korita preko starača, ostataka rječnih korita bez vode, ili preko mrtvaja, rječnih jezera. Ob nizvodno od ušća Irliša ima poloj širok 40 km, a Amazon mjestimično do 500 km. Na rijeci Savi poloji su takođe prostrani. Kod sela Lonje čak 25 km.

4. Razvođa i slivovi

Razvođa su uzvišenja koja dijele padavinske vode u različite slivove. Glavno razvođe zemlje je ustvari niz uzvišenja između sliva Atlanskog okeana na jednoj, Tihog i Indijskog okeana na drugoj i Sjevernog ledenog okeana na trećoj strani. U Atlanski okean se odvodnjava 51 % površine kontinenta. U Americi je ovo razvođe duž Kordiljera, u Aziji preko Sibirskih i Srednjeazijskih planina, a u Africi je bilže Indijskom okeanu. Okeanska i morska razvođa su uzvišenja koja ograničavaju slivove mora i okeana. U našoj zemlji postoje razvođa između dva mora: Crnog i Jadranskog. (1,43)

Unutrašnja razvođa predstavljaju granicu sliva između svjetskog mora i unutrašnjih, kopnenih slivova. Takav je slučaj sa Kaspijskim, Aralskim jezerom, a u Makedoniji sa Prespanskim jezerom iako se ono podzemno odliva u Ohridsko jezero, a zatim u Jadransko more.

Rječna razvođa su uzvišenja koja ograničavaju sliv neke rijeke ili rječnog sistema. Zato se dijele na glavna i sporedna razvođa. Razvođa duž planinskih uzvišenja izgrađenih od vodonepropusnih stijena nazivamo određenim razvođima. U ravnica i močvarnim predjelima gdje su razvođa teško uočljiva nazivaju se neodređena razvođa. Razvođa su uzvišenja, oblik reljefa, a vododjelnica linija koja spaja najviše vrhove razvođa. Topografska razvođa su određena najvišim vrhovima uzvišenja, ali se ona ne moraju poklapati sa podzemnim, stvarnim, hidrogeološkim razvođima. Posebno u kraškim terenima su česte pojave da se topografska i stvarna vododjelnica međusobno ne poklapaju. Neodređen tip razvođa se javlja duž zaravljenih udolina između rijeka i naziva se povija. Takav je slučaj između slivova Vardara i Južne Morave, Kumanovsko -Preševska povija. Razvođa u pojedinim djelovima mogu biti preko jezera, rječnih vodotoka, kada se voda odvaja u dva različita hidrografska sistema. Takav je slučaj sa rijekom Cijevnom kod Dinoša, koja ponire jednim dijelom prema rijeci Ribnici, jednim dijelom prema Vruljama Vitoje u Skadarsko jezero. Crno jezero je dijelom takođe razvođe između rijeke Pive i Tare. Pojave dijeljenja istih voda u dva različita sliva nazivamo bifurkacijom. Bifurkacija može biti i podzemna. Poznata je podzemna bifurkacija voda Krsca kod Nikšića. Odavde se voda koja ponire u jedan isti ponor dijeli i izlazi u dva različita sliva, sliv rijeke Pive i sliv Fatnice. (1,45)

Razvođa imaju izvanredan hidrološki značaj. Ponegdje predstavljaju granicu između sliva sa dva različita klimata. Mogu otežavati kretnje vazdušnih masa. Dinarske planine su termička planina između maritimnog i kontinentalnog klimata. Na padinama prema kojima duvaju vjetrovi izlučuju se veće količine

padavina nego na suprotnoj strani gdje nastaju tzv. kišne sjenke, djelovi sa manjom količinom padavina. Zbog toga su jugozapadne padine Dinarskog razvođa bogatije atmosferskom vodom od sjeveroistočnih padina. Dužina razvođa je srazmjerna površini sliva. Koeficijent razvitka razvođa predstavlja odnos dužine razvođa prema obimu kruga čija je površina jednaka površini rječnog sliva. Koeficijent razvitka razvođa predstavlja karakteristiku režima oticanja. Dužina površinskog oticanja biće minimalna ako koeficijent razvitka razvođa ima vrijednost 1, kada se vododjelnica poklapa sa krugom. Što je koeficijent razvitka razvođa veći oticanje vode je ravnomjernije, a velike vode su takođe ravnomjernije raspoređene.³

Tokom vremena regresivnom erozijom probija razvođe i zahvata dolinu susjedne rijeke kao i njene vode. Ova pojava se naziva **piraterija**, a značajna je zbog povećanja količine vode rijeke na račun druge rijeke. Tako je Ibar u Virmu probio razvođe kod Drena i prihvatio gornji tok Ibra o čemu danas svjedoče inverzne terase u njegovoj dolini uzvodno od Drena. (1,45)

Sliv je površina terena ograničena vododjelnicom. Vododjelnica rječnog sliva je zatvorena linija koja se završava u tački ušća. Postoje slivovi okeana, mora, jezera i rijeka. Površina sliva se izražava u km². U kraškim terenima, gdje se topografska površina sliva ne poklapa sa stvarnom površinom sliva, govorimo o hidrogeološkim slivovima. Tako kratke ponornice u krasu mogu imati velike količine vode jer istu dobijaju podzemnim kanalima iz drugih djelova susjednih slivova. Površina sliva je upravo srazmjerna količini vode koja iz nje otiče. Od ovog pravila odstupanja su kod većih rijeka koje vodu gube isparavanjem ili poniranjem. Najveću površinu sliva na zemlji među rijekama ima Amazon, koji je na trećem mjestu po dužini na svijetu. (1,45)

Dužina sliva je rastojanje između ušća i izvora rijeke sa produžetkom do razvođa. Ukoliko sliv nema oblik približne elipse kruga ili pravougaonika, već je nepravilnih kontura, onda se dužina sliva određuje preko medijana, pomjeranjem odgovarajućih krugova duž vododjelnice kada se dobije niz tačaka čime se određuje dužina sliva. Dijagram proticaja u slivovima velike dužine je izdužen pošto je vrijeme doticanja vode do profila duže. Kod kratkih slivova hidrogram ima mnogo izraženiji maksimum. Najduža rijeka na svijetu je **Nil sa Kagerom (6671 km)** iako je na šestom mjestu po površini sliva (2870 000km²). Amazon je treća po dužini rijeka na svijetu (6400 km), iako prva po površini sliva (7180000 km²).

Prosječna širina sliva predstavlja odnos između njegove površine i dužine. Ukoliko je prosječna širina sliva manja u odnosu na dužinu, utoliko će velike vode biti raspoređene ravnomjernije i obratno. Prosječne širine lijeve i desne strane sliva mogu biti bitno različite. Koeficijent asimetrije sliva dobija se

³ Srednja visina razvođa je aritmetička sredina prosječnih visina vrhova i prevoja duž vododjelnice. Visoka razvođa predstavljaju prepreku prodiranja vazdušnih masa i utiču na izjednačavanje klimatskih elemenata susjednih slivova.

iz odnosa dijela sliva veće površine prema dijelu sliva manje površine. Shodno tome, postoje i velike razlike u količini vode koje dotiču u glavni vodotok sa pojedinih djelova sliva. No, moguće je da postoje bitne razlike u visini padavina na pojedinim djelovima sliva. Tako desna strana sliva Dunava iako manja, daje Dunavu 66 % a lijeva svega 34 % vode. To je posljedica veće količine padavina i povoljnijih uslova oticanja sa padina Alpa i Dinarida. Prosječan pad rječnog sliva utiče na brzinu oticanja padavina. Dobija se iz visinske razlike među izohipsama, dužine izohipsa u granicama sliva i površine sliva. (3.183)

Koeficijent pošumljenosti predstavlja odnos površina sa šumom prema ukupnoj površini sliva. Pri većem koeficijentu pošumljenosti ujednačenije je oticanje padavina. Iako slivovi mogu biti raznovrsnih oblika ipak se mogu grupisati u pet osnovnih grupa: sa najvećom širinom u gornjem, srednjem ili donjem toku, sa približno podjednakom širinom u čitavom slivu i sa suženjem u srednjem toku. Između tipa oblika rječnog sliva i dijagrama velikih voda postoji određena "sličnost".

Hipsografska kriva sliva dobija se prema procentualnom učešću površina sliva u pojedinim visinskim zonama. Pomoću nje se mogu učiniti prognoze otapanja snijega u kombinaciji sa poznatim vrijednostima temperature u čemu je njen najveći hidrološki značaj.

Slika br.Hipsografska kriva Tara

Crna Gora zahvata izrazito planinsko područje koje se prostire sjeveroistočno od Jadranskog mora. Krajnje tačke prostora udaljene su po pravcu sjever-jug oko 200 km, a po pravcu zapad-istok oko 160 km. Srednja nadmorska visina kreće se oko 1050 mm. Značajne rijeke **crnomorskog sliva** su: Piva, Tara, Lim, Čehotina, kao izvorišne pritoke rijeke Drine i izvorišni dio sliva rijeke Ibar koji otiče putem Zapadne Morave. Ukupna površina crnomorskog sliva iznosi oko 7260 km². **Jadranski sliv** čine: Morača sa

svojim pritokama Zetom, Cijevnom, Rijekom Crnojevića i Orahovšticom, koje gravitiraju Skadarskom jezeru iz koga se prelivaju u rijeku Bojanu i dalje otiču u Jadransko more. Ukupna površina dijela Jadranskog sliva iznosi oko 6267 km². Brojni su rječni tokovi bujičnog karaktera koji se direktno ulivaju u more ili priobalje Skadarskog jezera. Ovi tokovi su grupisani u bujične sisteme, a koji su definisani prema karakterističnim geografskim odrednicama. Na osnovu dosadašnjih osmatranja i mjerenja, kontroliše se oko 10200 km² sliva Crne Gore ili oko 74 %. Prosječan sloj oticanja iznosi preko 1300 mm godišnje, odnosno prosječno proticanje je oko 425 m³/s što predstavlja ukupno godišnju zapreminu oticanja od 13.7 km³ vode.

Hidrometrijskim mjerenjima na osnovnoj mreži hidroloških stanica u Crnoj Gori, analizom površinskog oticaja, procijenjen je raspoloživi ukupni vodni potencijal u iznosu od **13.756 x 10⁹ m³** u toku godine ili 73.3 % od ukupnog oticaja sa teritorije Crne Gore koji se procjenjuje da iznosi **18.754 x 10⁹ m³** vode u toku godine. Sa terena Crne Gore otiče prosječno oko **595 m³/s** vlastitih voda, što je ekvivalentno sloju oticanja od 1360 mm godišnje. Prosječno specifično oticanje je oko 43 l/s/km². Transitne vode iznose **29 m³/s** tako da vode vlastitog sliva čine preko **95 %** ukupnog oticanja. Jadranski

sliv (6268 km²), iako je manji od Crnomorskog sliva (7545 km²), daje za oko 50 % veće oticanje. Prosječna vodnost Jadranskog sliva je oko 59 l/s/km², a Crnomorskog oko 31 l/s/km². Veliki dio voda Jadranskog sliva (oko trećine) otiče podzemnim putem. Ovakvo oticanje je uslovljeno geološkim i hidrogeološkim odlikama terena, te je i kontrolisanje otežano. Ovaj značajan vodni resurs na ovom dijelu terena je neopravdano zapostavljen.

6.Kretanje vode u rječnom koritu

Voda u rječnom koritu kreće se uglavnom pod uticajem sile zemljine teže, a na njeno kretanje još djeluju: sila inercije, sile koje nastaju obrtanjem zemlje oko svoje ose i sile trenja ili otpora njenom kretanju. Voda se može kretati laminarno i turbulentno. Laminarno kretanje je rijetko u prirodi. To je kretanje pri kojem nema promjena brzine ni po veličini ni po pravcu ni po vremenu. Približno se može ostvariti pri kretanju podzemnih voda kroz sitnozrne stijene. Turbulentno kretanje vode se odlikuje stalnim promjenama brzine i po veličini i po pravcu u svim djelovima vodenog toka. Prelazak iz laminarnog režima kretanja vode u turbulentni nastaje pri određenim takozvanim kritičnim brzinama koje ispoljavamo preko Rejnoldsovog broja. Brzina vode se povećava od dna prema površini vodenog toka. Brzina se povećava takođe od obale prema sredini vodotoka. Turbulentnim kretanjem vode ostvaruje se miješanje koje ima poseban uticaj na ujednačavanje temperature, koncentraciju suspendovanih nanosa i rastvorenih soli. (1,45)

Brzina kretanja vode je, ustvari, dužina puta koju voda pređe u jedinici vremena, pa se ona izražava u m/s. Ovlaženi profil je profil rječnog korita upravan na pravac kretanja vode kroz koji protiče vodena masa u određenom trenutku. Ovlaženi profil ima svoju površinu i izražava se u metrima kvadratnim, kao što se prosječna dubina ovlaženog profila izražava u metrima (m). Pod uticajima zemljine teže voda se kreće kao što se kreće tijelo po strmoj ravni. Kretanje vode ostvaruje se u smjeru nagiba rječnog korita pa je njena brzina proporcionalna padu korita. Upravo na nagib korita djeluje sila trenja koja se suprotstavlja kretanju vode i veća je što je korito hrapavije. Brzina kretanja vode je manja od teorijske zbog spoljnog i unutrašnjeg trenja, zapravo manja od brzine tijela po stmoj ravni izražene obrascem:

$$V = \sqrt{2gh}$$

Brzina kretanja vode neravnomjerna je po ovlaženom profilu. Ona se znatno mijenja od dna prema površini i od obale prema sredini vodotoka. Na nju utiču i drugi prirodni faktori: vjetar, led, i druge prepreke koje povećavaju trenje pri kretanju. Najveća brzina vode u ovlaženom profilu je tamo gdje je i najmanje trenje, na površini vode ili do 0,2 h ispod površine. Najmanja je brzina vode na dnu ovlaženog profila, i pored obala. Srednja brzina kretanja vode u ovlaženom profilu je na 0,6 h. (1,45)

Brzina vode se mjeri pomoću plovka ili hidrometrijskog krila. U nedostatku neposrednih mjerenja za određivanje brzine vode u rijekama može se koristiti Šezijev obrazac koji je funkcija pada rječnog toka, njegove prosječne dubine i Šezijevog koeficijenta, koji je promjenjiva veličina i zavisi od dubine i hrapavosti korita kroz koje se voda kreće.

Ravničarske rijeke imaju male padove, 2-5 cm/1 km, ili 0,00002 do 0,00005 %. Voda takvih rijeka kreće se prosječnom brzinom od oko 1 m/s. Pri većem proticanjem brzina se povećava u prosjeku i za 1,5 puta. Prije izgradnje sistema Đerdap voda Dunava se kretala brzinom od 5 m/s u Đerdapskoj klisuri. To su bile odlike toka kretanja planinskog toka čije su prosječne brzine od 2-5 m/s, dok planinske rječice i potoci dostižu brzinu i 6-7 m/s. Pri povećanju pada i brzine, a smanjenju dubine oticanje vode je sve burnije, i obrnuto, sa smanjenjem pada, brzine i povećanjem dubine oticanje je sporije. Procjena uslova postojanja burnog ili tihog oticanja vode vrši se na osnovu Frudovog broja, koji je funkcija kvadrata srednje brzine ubrzanja, uticaja sile zemljine teže i dubine vode. Ako je Frudov broj manji od jedan voda otiče polagano a ako je veći od jedan oticanje je burno. Strujnice kretanja vode nijesu paralelne obalama. U meandrima na vodu djeluje i centrifugalna sila. Na kretanje vode djeluju i tzv. Koriolisove sile koje su zavisne od mase čestica, uglovne brzine dnevnog obrtanja zemlje i geografske širine mjesta u kome se nalazi vodotok. Pod uticajem Koriolisove sile, rijeke koje teku u meridijanskom pravcu pomjeraju svoje obale udesno, zbog čega su one više i strmije od lijevih. Na južnoj polulopti je obrnuto. Poprečna strujanja se javljaju u rječnom koritu i kao posljedica promjene vodostaja. Pri većem vodostaju u centralnom djelu vodotoka, ispupčenja, a pri opadanju nivoa na matici je najniži nivo vode u rijeci. Krivudavost rječnih korita utiče takođe na stvaranje turbulentnog kretanja, te poprečnog strujanja vode duž rječnih korita. Događa se čak da voda mjestimično teče u smjeru suprotnom od oticanja u području vrtloga. (3.183)

Pomoću plovka možemo odrediti samo površinsku brzinu kretanja vode po principu da ona odgovara pređenom putu plovka u jedinici vremena. Najpreciznije se brzina kretanja vode po ovlaženom profilu mjeri pomoću instrumenta koji se naziva hidrometrijsko krilo. Određuje se po principu da je broj obrtaja krilca instrumenta proporcionalan brzini kretanja vode. Štopericom se mjeri vrijeme za koje se krilca okrenu određeni broj puta, što se registruje pomoću odgovarajućeg signala, pa se u odgovarajućim tablicama, po tom osnovu, dobija brzina vode koja odgovara datom vremenu. Na ovaj način se može utvrditi brzina vode u svakoj tački ovlaženog profila. Kontrola i tariranje hidrometrijskih krila se vrši u specijalizovanim ustanovama, nakon čega se može brzina izmjeriti sa greškom od 1 %.

7. Faktori rječnog režima

Rječni režim predstavlja kompleks pojava koje obuhvataju hranjenje vodotoka i promjene njihovih stanja. Najvažniji zadatak potamologije je

proučavanje rječnih režima. Ponajveći uticaj na rječni režim imaju klimatski elementi. Ruski klimatolog A. Vojejkov, ukazuje da su rijeke proizvod klimata. Padavine su najvažniji klimatski elemenat koji utiče na rječni režim, i to preko ukupne godišnje visine padavina i njene raspodjele tokom godine. Slivovi tropskih rijeka primaju godišnje velike količine padavina, preko 3000 mm katkad do 5000 mm. Slivovi sutropskih rijeka primaju manje padavina od onih u slivovima oko polutara. U toku četiri mjeseca (jun – septembar) od 1100-1200 mm, dok se u suvom dobu zapravo tokom osam mjeseci izluči manje od 20 % godišnje sume padavina. Slivovi umjerenih klimata dobijaju različite količine padavina, veće u primorskim, a znatno manje u unutrašnjim, kontinentalnim djelovima. U subtropskim djelovima slivovi rijeka dobijaju 300-500 mm padavina godišnje, uglavnom manje od 750 mm. Najviše padavina dobijaju slivovi u Dinarskim planinama a najmanje u Panonskoj niziji. Sliv Morače dobije prosječno 2040 mm, Timok 730 mm, a Tisa 570 mm. Količine padavina u rječnom slivu se utvrđuju preko mreže kišomjernih stanica. Pluviometrijski režim je veoma bitan faktor rječnog režima. Različito djeluju nagla izlivanja padavina od slabijih i dugotrajnih kiša na rječni režim.

Snijeg utiče na stvaranje niskih zimskih vodostaja, a tokom proljeća nakon otapanja na stvaranje visokih vodostaja. Ukoliko se dogodi istovremeno otapanje snijega, kada se izručuju i velike količine padavina, kiše, nastupaju ekstremni vodostaji u vodotocima koji često izazivaju poplave. Ovakva koincidencija je uticala na stvaranje katastrofalne poplave u Cetinjskom polju 1986. godine. Zadržavanje vode u sniježnom pokrivaču se zove nivalna retencija, a značajna je za prognozu prolječnih i ljetnjih količina voda u rijekama. Radi toga se i mjeri debljina sniježnog pokrivača. Debljina sniježnog pokrivača se mjeri snjegomjernim letvama, spojnim snjegomjerom, totalizatorom i nivometrom. Spoljnim snjegomjerom određujemo, osim debljine sniježnog pokrivača i njegovu strukturu, odnosno gustinu, a time i sadržaj vode. Totalizator služi za mjerenje svih padavina, kiše i snijega uglavnom, na teško pristupačnim terenima. Nivometar služi, takođe, za mjerenje sniježnog pokrivača na teško pristupačnim terenima. Radi pomoću izvora radioaktivnog zračenja koje se smanjuje pri smanjenju debljine snijega i stvara odgovarajuće impulse. (1.183)

Isparavanje je važan elemenat vodnog bilansa, odnosno faktor rječnog režima. Ono predstavlja razliku između padavina i veličine oticanja vode iz odgovarajućeg sliva. Isparavanje se vrši sa zemljišta, vegetacije i vodenih površina. Ono zavisi od količine padavina, temperature vode i vazduha, vlažnosti vazduha, brzine vjetra, vlažnosti tla, biljnog svijeta i agrotehničkih mjera. Isparavanje se naglo povećava sa porastom temperature vazduha. Smatra se da gubitak vode transpiracijom zavisi oko 60 % od temperature vazduha, 30-35 % od njegove vlažnosti i 5 % od brzine vjetra. Zato su mnoge formule za izračunavanje isparavanja zasnovane na zavisnosti od ovih meteoroloških elemenata. Isparavanje sa tla je veće ukoliko je ono vlažnije. Veće je isparavanje

sa tla pod zasadima od potpuno golog tla, odakle je ono znatno manje. Isparavanje sa biljnog pokrivača se vrši transpiracijom i isparavanjem padavina koje se zadrže na kruni drveća. Isparavanje sa vodenih površina zavisi od razlike temperature vode i vazduha, vlažnosti vazduha i brzine vjetra, nadmorske visine i dr. Veličina isparavanja sa vodenih površina se određuje pomoću ispariteljnih basena. Ispariteljni baseni većih površina pokazuju stvarnu veličinu isparavanja za razliku od evaporimetara i evaporigrafa koji se koriste na meteorološkim stanicama. U poluaridnim i aridnim oblastima isparavanje sa vodenih površina je veliko. Isparavanje je veće na području nižih širina. Veoma se razlikuje i na relativno malim prostorima, gdje se razlikuju ostali prirodni uslovi. Samo na teritoriji Crne Gore npr. variraju od oko 20 % na prostoru Cetinja, do oko 50 % na prostoru Pljevalja.

Geološka građa rječnog sliva ostvaruje značajan uticaj na oticanje padavina. Sastav stijena, položaj i dubina vodonepropusnih slojeva utiče na uslove akumuliranja i oticanja podzemnih voda, pa i onih koji hrane rijeke. Ovaj uticaj se najviše ispoljava u kraškim terenima na kojima uglavnom i nema površinskih vodotoka. Padavine ovdje brzo poniru obrazujući podzemne vodotoke. U karstnim terenima isparavanje padavina je manje, ali je zato podzemno oticanje veliko. (3.163)

Reljef terena takođe značajno utiče na oticanje padavina te time režim vodotoka pri većoj nadmorskoj visini ima veću količinu padavina, smanjuje se temperatura vazduha i isparavanje a povećava oticanje. U nizijama ima manje padavina, isparavanje je veće, pa pritanje voda u rijeke manje. Na pritanje vode u rijeke utiče raščlanjenost reljefa.

Zemljište ustvari transformiše meteorološke pojave i procese u hidrološke, zbog čega je ono posrednik između lokalnog klimata i lokalnog hidrološkog režima. Oticanje, infiltracija ili poniranje vode zavisi od šupljikavosti, kapilarnosti i vodopropusljivosti tla. Tlo male infiltracione sposobnosti uslovljava površinsko oticanje najvišeg dijela padavina. Tlo velike infiltracione sposobnosti apsorbuje određenu količinu vode. Sposobnost zadržavanja vode je osobina tla da primi i zadrži vodu, a pod izvjesnim uslovima i da je odaje. Najčešće se pri povećanim infiltracionim sposobnostima smanjuje sposobnost zadržavanja vode.

Vegetacija je takođe značajan faktor vodnog režima u određenom prostoru. On usporava površinsko oticanje te time povećava mogućnost infiltracije vode u tlo. Iznad vegetacije se u principu izlučuje veća koncentracija padavina. Na bilans voda vegetacija utiče i zadržavanjem izvjesne količine padavina na krunama, granama i listovima. U području šuma ima snijega za oko 20 % više u odnosu na susjedna polja. Na prostorima istrijebljenih zasada nastaju značajne klimatske promjene i promjene vodnog režima.

Na režim rijeka značajno utiče i **gustina rječne mreže** u slivu, postojanje prirodnih ili vještačkih jezera, močvara i lednika.

Osim prirodnih, na režim vodotoka, značajno mogu uticati i **antropogeni faktori**. Oni se najčešće ispoljavaju obliku agrotehničkih mjera, hidrotehničkih objekata ili korišćenjem vode za razne namjene. Dubokim poprečnim oranjem blagih padina, pravcem izohipse, zadržava se u zemljištu čak i do 99 % padavina. (3.183)

8.Elementi rječnog režima

Osnovni elementi rječnog režima su vodostaj i proticaj. Vodostaj predstavlja visinu nivoa vode u rijeci, a vodostanje kolebanje vodostaja tokom vremena. Vodostaj se određuje mjerenjem, nivoa vode, vodomjerima. Vodomjer može biti građuirana letva uz nizvodnu stranu stubova ili čvrstih djelova rječne obale, radi njihove bezbjednosti. Na letvama je ucrтана skala crno-bijelih boja širokih po dva cm. Na lijevoj polovini letve su označeni parni, a na desnoj polovini neparni decimetri. Visina nivoa vode se određuje prema takozvanoj nultoj koti vodomjera koja je na skali vodomjera ubilježena. Nadmorska visina nulte kote na letvi je određena preko veze sa bliskim osnovnim trigonometrijskim tačkama. Postoje i višedjelni, stepeničasti i kosi vodomjeri. Vertikalni, stepeničasti i kosi vodomjeri se postavljaju na rijekama sa manjim kolebanjima vode. Višedjelni se postavljaju tamo gdje su vertikalna kolebanja velika te ih je teško obuhvatiti jednom letvom. Za preciznije mjerenje vodostaja se koriste limnigrafi.

Limnigrafi su instrumenti koji automatski upisuju promjene vodostaja na štafiranoj hartiji namotanoj oko valjka koji pokreće satni mehanizam. Plovak limnigrafa se nalazi u vertikalnoj cijevi u kojoj se nivo mijenja po zakonu o spojenim sudovima. Pri tome se mijenja visina plovka koji preko tanke žice okreće valjak za hartijom. Pri tome se pomjera klizač duž valjka na kojem je pričvršćeno pero koje bilježi promjene vodostaja na hartiji. Limnigrafi mogu raditi i do 32 dana nakon čega je potrebna izmjena trake na valjku. (3.183)

Slika:Limnigraf

Vodostaj zabilježen određenog dana u 7,30 sati, naziva se **dnevni vodostaj**. Podjelom zbira dnevnih vodostaja sa brojem dana u mjesecu dobija se mjesečni vodostaj. Podjelom zbira visine mjesečnih vodostaja na broj mjeseci u godini, dobija se godišnji vodostaj. Period osmatranja vodostaja treba da je najmanje 10 godina. U tom periodu se uglavnom ispolje osobine vodostaja. Srednje i ekstremne vrijednosti vodostaja se mogu sagledati tek na osnovu dugogodišnjeg niza mjerenja. Razlika između najvišeg i najnižeg vodostaja tokom godine je godišnja amplituda vodostaja. Takođe se razlikuju srednji najniži i srednji najviši vodostaji, pa i prosječna amplituda vodostaja. Postoji i apsolutno najniži i apsolutno najviši vodostaj, pa i amplituda ekstremnih vodostaja. Amplitude ekstremnih vodostaja su male na planinskim vodotocima a velike u nizijama. Smatra se da najveću amplitudu ekstremnih voda ima Jan-cek-jang od 53,8 metara. U bivšoj SFRJ najveću amplitudu ekstremnih vodostaja ima Zalomska rijeka u Nevesinjskom polju - 38,30 metara (BiH). Srednji prosječni i ekstremni vodostaji mjereni, sračunati i ubilježeni nazivaju se karakterističnim vodostajem. Proticaj je u direktnoj vezi sa vodostajem. Ovlaženi profil rječnog korita je podložan promjenama zbog čega se za postavljanje letvi moraju birati stabilni profili od čvrstih stijena. Na tim profilima se može vršiti dugoročno registrovanje vodostaja u funkciji proticaja na osnovi čega se može dobiti tzv. kriva proticaja. Kriva proticaja ima oblik parabole i nanosi se na koordinatni sistem koji se sastoji od visine vodostaja izraženog u cm i proticaja izraženog u m³/s. Nakon toga više nije potrebno provoditi skupa mjerenja jer se za određeni profil na osnovu vodostaja, preko krive proticaja, može odrediti proticaj za svaki vodostaj. Proticaj je najvažniji elemenat rječnog režima. To je količina vode koja protekne kroz ovlaženi profil rijeke u sekundi. Izražava se u m³/s.

Proticaj se dobija iz proizvoda površine ovlaženog profila izraženog u m² i srednje brzine kretanja vode izražene u m/s.

$$Q = S \cdot V_{sr}$$

- gdje je - **Q** - proticaj (m³/s)
 - **S** - površina ovlaženog profila (m²)
 - **V** - brzina kretanja vode (m/s)

Površina ovlaženog profila se dobija mjerenjem dubine rijeke duž tog profila. Mjerenje se može izvršiti pomoću letvi ili tegova. Najpreciznije mjerenje za velike vodotoke je pomoću ehosondera. Ehosonderi rade na principu dobijanja impulsa ultrazvuka koji nailazi na prepreku. Tako se dolazi do podataka o dubini koji se mogu automatskim putem prenijeti na crtež ili ehogram. Brzina vode se najtačnije dobija pomoću hidrometrijskog krila. Određivanje proticanja u teško pristupačnim prostorima na velikim rijekama može se određivati i pomoću aviona, uz korišćenje indikatorske tečnosti koja se ubacuje u vodotok.

Grafikon kolebanja proticanja vode tokom vremena se naziva hidrogram. On pokazuje osobine rječnog režima vode ispoljene kroz proticaj. Na ordinati su označeni proticaj u m^3/s , a na apscisi su mjeseci. Površina ograničena hidrogramom odgovara zapremini vode koja je protekla kroz određeni profil. Ukupan proticaj sačinjavaju podzemne i površinske vode kao i svi pojedinačni proticaji pri niskim, srednjim i visokim proticajima. (3.243)

Specifični oticaj predstavlja količinu vode koja otekne sa jedinične površine sliva u sekundi.

$$q = \frac{Q \cdot 1000}{F}$$

gdje je - q - specifični oticaj ($l/s/km^2$)

Q - proticaj (m^3/s)

F - površina sliva (km^2)

Veličina specifičnog oticaja se po pravilu smanjuje od izvora ka ušću. Dunav ima specifični oticaj $5,77 l/s/km^2$. Maksimalni srednjogodišnji specifični oticaj u bivšoj SFRJ je u slivu rijeke Soče i iznosi $86 l/s/km^2$, što je blisko specifičnom oticaju u jednom dijelu Bokokotorskog zaliva.

Visina oticaja je prosječna visina vodenog sloja od padavina koji je ravnomjerno raspoređen po slivu, a stvara proticaj.

$$Y = q \times 31,56 \times 10^6$$

gdje je - q - specifičan oticaj

- $31,56 \times 10^6$ - broj sekundi u godini

Visina oticaja je u izvjesnoj mjeri proporcionalna visini padavina.

Koeficijent oticaja je odnos između visine oticaja i visine padavina. On pokazuje procenat količine vode od padavina u slivu koji otiče u rijeku obezbjeđujući njen proticaj. Može se izraziti kao neimenovan broj ili u procentima. Računa se uglavnom za prosječne mjesečne i godišnje vrijednosti dužeg niza godina.

$$C = Y_0 / X_0$$

Ovi brojevi označavaju veličinu otekle vode iz sliva dok nedostajuća količina vode od padavina otpada na gubitke (isparavanje).

9. Rječni režim

Vodostaj i proticaj na rijekama tokom više godina, a i toku jedne godine znatno se mijenja. U toku godine promjene vodostaja i proticaja mogu se podijeliti na dva, a na mnogim rijekama i na četiri perioda sa karakterističnim vodostajima i proticajima. Te periode nazivamo fazama vodnog režima. Trajanje

pojedinih faza vodnog režima je različito. Zависи od načina hranjenja rijeke i promjena uslova hranjenja tokom godine. Promjene hranjenja su posljedica specifičnosti klime u slivu vodotoka. Veliki proticaji mogu nastati kao posljedica otapanja sniježnog pokrivača. Kada ovaj period prođe obično nastupa period malih proticaja. Na nekim rijekama ove promjene najizrazitije se ostvaruju pod uticajem kiša. Na mnogim tokovima možemo razlikovati čak četiri faze vodnog režima, koje se sastoje od dva minimuma i dva maksimuma. Zavisno od uslova hranjenja, velike vode se javljaju u različitim periodima vremena. Pojava velikih voda od sniježnice i sočnice u ravničarskim rijekama kontinentalnih krajeva javlja se u proleće ili ljeto. Na rijekama visokih planina velike vode pod uticajem sniježnice i sočnice javljaju se na rijekama visokih planina samo u ljetnjem periodu. U svim godišnjim dobima mogu da nastanu velike vode rijeka pod uticajem kiše. U Srednjoj Evropi velike vode od kiša npr. nastaju u proljećnim mjesecima, dok u Zapadnoj Evropi nastaju u zimskim mjesecima, kao i u krajevima mediteranske klime. Nakon velikih voda pojavljuje se period malih voda. Male vode se obično javljaju u ljeto kada nema padavina, ili zimi kada se padavine pretežno izlučuju u obliku snijega. Male vode tokom ljeta mogu potrajati duže vremena. Katkad se male vode nastavljaju i tokom jeseni i to su onda obično najniži vodostaji, odnosno proticaji. Zimske male vode se obično javljaju tokom trajanja leda i sniježnog pokrivača. (2,193)

Ruski klimatolog Vojekov je dao klimatsku klasifikaciju rijeka prema uslovima hranjenja i pojavi velikih voda. On smatra da su rijeke proizvod klimata. U tom smislu izdvojio je sljedeće grupe:

Rijeke koje se hrane sniježnicom i kišnicom (polarni, planinski, sjevernoevropski tip),

Rijeke koje se hrane kišnicom (tropski i monsunski, zapadnoevropski mediteranski-suptropski i pustinjanski tip)

Rijeke koje se hrane sa malo kišnice i sniježnice (povolški tip) i

Rijeke koje se hrane podledničkom sočnicom.

10. Vodni bilans rijeka

Vodni bilans rijeka predstavlja odnos između ukupnih padavina na slivu rijeke prema visini oticanja, ukupnog isparavanja, iskorišćene vode.

$$X=Y+Z$$

Ukupne količine padavina ili tzv. ulaz u sliv, odgovaraju ukupnom izlazu iz sliva, koji je ispoljen najvećim dijelom kroz oticanje i isparavanje. Padavine se određuju na osnovu vrijednosti sa padavinskih stanica. Te se vrijednosti nanose na kartu izohijeta, izoliniija iste visine padavina. Prosječna visina padavina za određeni sliv može se odrediti na više načina, ali se najtačniji

podaci dobijaju planimetriranjem površina između izohijeta, množenjem sa njihovim prosječnim vrijednostima, sabiranjem njihovih proizvoda i podjelom tog zbira sa površinom sliva za koji se određuje visina padavina.

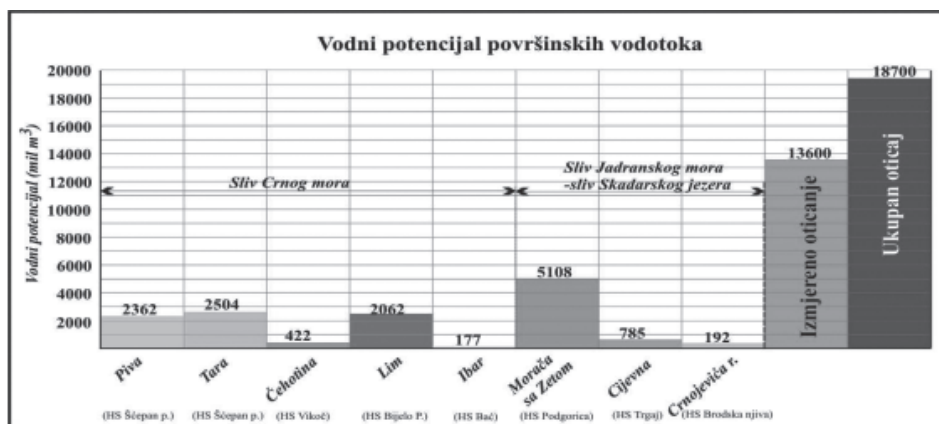
Visina oticaja se dobija na osnovu srednjih mjesečnih vrijednosti proticaja. Srednji mjesečni proticaji su izraženi u m^3/s , i proračunavaju se u visinu oticaja u mm na osnovu poznate površine sliva i broja sekundi u godini. Isparavanje se može direktno mjeriti, ali se najčešće u nedostatku direktnih mjerenja dobija preko različitih dijagrama ili formula, koje se baziraju na temperaturi i vlažnosti vazduha. Iz jednog sliva voda se može prevoditi u drugi sliv što predstavlja gubitak u ukupnom bilansu. Voda takođe može biti korišćena za različite namjena ali ponovo vraćena u sliv.

Padavine su neravnomjerno raspoređene. U Crkvinama na Orjenu preko 5 300 mm/god. dok pojedina mjesta u Dolini Vardara dobijaju svega 442 mm/god. Na najvišim planinama se izlučuje više od 2000 mm godišnje a u Pomoravlju, sjevernom Banatu i Bačkoj manje od 600 mm/god. Isparavanje je takođe neujednačeno raspoređeno kao i oticanje. Po planinskim oblastima gdje visina padavina prelazi 1000 mm godišnje, otiče preko 50 % padavina. U strmijim terenima čak do 92 %. S teritorije Vojvodine, međutim, otiče svega 16,74 % padavina dok ostatak od 83,26 % ispari. Sa kraških terena otiče 45-80 % padavina. Gušća rječna mreža obezbjeđuje veće oticanje padavina.

Za pojavu stalnih vodotoka u Crnoj Gori u principu potrebna je veća količina padavina od isparavanja a to je više od 521 mm godišnje. U slivovima sa 750 mm padavina godišnje isparavanje je veliko pa je koeficijent oticanja oko 0,30. U slivovima sa 1050 mm godišnje, i više koeficijenti oticanja su veći od 0,50. Rijeke koje se hrane sniježnicama imaju nivalni režim i veliki koeficijent oticanja, do 92 %. U slivovima rijeka koje se hrane sniježnicom i kišnicom znatno su manji koeficijenti oticanja. Kod nivalno-pluvijalnih vodotoka 50-80 %, a kod pluvijalno nivalnih 20-50 %. Ako se rijeke hrane samo kišnicom one uglavnom dobijaju relativno manje vode i to tokom toplije polovine godine kada su velika isparavanja. Zato kod pluvijalnih režima je koeficijent oticanja manji od 30 %. (1,48)

11. Potencijal, energija i rad rijeka

Rječna voda se kreće pod uticajem sile zemljine teže, težeći da zauzme što niži položaj. Pošto na tom putu raspolaže energijom kretanja to ima sposobnost da obavlja odgovarajući rad. I kinetička i potencijalna energija se smanjuju prema ušću, jer se u tom smjeru smanjuje brzina vode i njen pad. Kinetička energija se troši na savladavanje sile trenja, čime se omogućuje kretanje vode, i na rad rijeka kojima se stvara rječno korito.

Dijagram:1.

Ukupni raspoloživi hidroenergetski potencijal u prirodnom toku Crne Gore je 9.846 GWh/god, od čega: Piva - 1.361, Tara - 2.255, Čehotina - 463, Lim - 1.438, Ibar - 118, Morača do Zete - 1.469, Zeta - 2.007, Mala rijeka - 452, Cijevna - 283 GWh/god., dok je tehnički iskoristiv hidropotencijal 6100 GWh. U raspoloživoj tehničkoj dokumentaciji, zavisno od obrađivača, sreću se i različite vrijednosti hidroenergetskog potencijala Crne Gore. Taj je potencijal, s aspekta procjene mogućeg iskorišćenja i potencijalnih proizvodnih objekata, značajno izučen. (6.279)

Zahvaljujući energiji vode, odnosno njenom kretanju, vrši se erozija terena koja može biti dubinska i bočna. Erozija po dolinskim stranama ispira čestice tla sa površine zemlje, uklanja slojeve zemljišta i stvara brazde po njima. Vertikalna erozija produbljuje rječnu dolinu i rječno korito. Ima primat u gornjim djelovima vodotoka. Tu voda raspolaže velikom energijom zbog velikih padova, iako sa manjom količinom vode. Duž rječnog profila, nalazi se prečubna tačka od koje može intezitet erozije biti različit, što je posljedica presijecanja rječne doline otpornijim stijenama. Erozija djeluje i bočno, te na taj način proširuje rječna korita. Pod ukupnim rječnim djelovanjem vode stvaraju se rječne doline. Pod uticajem erozije u vodu dospijevaju čvrste mineralne čestice koje nazivamo rječni nanos. (1,49) Krupnije čestice rječnog nanosa više su zaobljena zbog toga što je to obično vučeni nanos. Lebdeći ili suspendovani nanos se transportuje na veća rastojanja u nizvodnije djelove vodotoka. Vučeni ili teži nanos u principu se taloži u uzvodnijim djelovima vodotoka. Količina i vučenog i lebdećeg nanosa tokom godine se mijenja, kao što se mijenjaju i proticaj i vodostaj. Količina nanosa se izražava u kilogramima i definiše kao masa koju rijeka prenese kroz ovlaženi profil u jedinici vremena. Za mjerenje nanosa postoje specijalni pribori koji se nazivaju batometri. Ukupna količina nanosa koju rijeka prenese kroz ovlaženi profil za određeni vremenski period

je sumarni prenos nanosa. (3.253) Količina lebdećeg nanosa koja se nalazi u jedinici zapremine vode predstavlja mutnoću vodotoka. Izražava se u gr/m^3 . Mutnoća vode se povećava od površine ka dnu vodotoka. Čestice manje od 0,01 mm su raspoređene gotovo ravnomjerno po ovlaženom profilu. Raspodjela mutnoće se ipak znatno mijenja zbog izmjena brzine vode i njene debljine, smjerova strujanja, udubljenja, zarušavanja obala i pritoka. Sumarni prenos nanosa se povećava prema ušću rijeke. Prosječna godišnja mutnoća rijeke Oba kod Novosibirska iznosi npr. 245 gr/m^2 . Najviše nanosa imaju rijeke visokih planina. Obično je vučeni nanos oko 10 % od ukupne količine lebdećeg nanosa. Najveću zamućenost imaju rijeke Azije, zatim Afrike i Južne Amerike, a najmanje Australije i Okeanije. Raspodjela nanosa se poklapa uglavnom sa proticajima. Pri najvećim proticajima prijenos nanosa je najveći i obratno. Srednji sumarni prenos lebdećeg nanosa sa površine kopna u Aziji iznosi 10 500 tona, a u Australiji i Okeaniji 197 tona. Spiranje sa površine kopna u Aziji iznosi 0,23 mm ili 340 t/km^2 , a u Australiji i Okeaniji 0,03 mm ili 39 t/km^2 . Na eroziju poseban uticaj ostavljaju geološka građa rječnih slivova, intezitet padavina i ogolićenost tla. Les je npr. veoma podložan eroziji. Tako npr. rijeka Hoang-Ho ima prosječnu mutnoću vode 45 kg/m^3 pa godišnje prenosi preko 2 000 000 000 tona nanosa. Po tome Hoang-Ho je prva rijeka u svijetu jer odnosi 10 % ukupne godišnje količine nanosa sa zemlje. Najmanju mutnoću vode imaju jezerske otoke. Najviše lebdećeg nanosa doprije u Indijski okean, 5,96 milijardi tona godišnje. U Tihi okean 5,37 milijardi tona a u Atlanski 4,02 milijardi tona, u Sjeverni Ledeni 342 miliona tona. To znači da u svjetsko more godišnje se unosi 15,7 milijardi tona nanosa. Veliku količinu nanosa imaju brzi tokovi koji se pojavljuju pod uticajem naglog izlučivanja padavina i topljenja snijega na eroziji podložnom tlu. Takve kratkotrajne brze tokove sa velikim količinama stijena i lebdećeg nanosa nazivamo bujice. Mutnoća u bujicama dostiže do 50 % zapremine i to 60-65 % bujične mase po težini. Bujice raspolažu velikom rušilačkom snagom, zbog čega ugrožavaju građevinske objekte i obradivo zemljište. One traju obično kratko, uglavnom od 3 sata do 1 dan. Nastaju na terenu sa nagibom od preko 50 promila, sa erodibilnim tlom, uz veliku količinu padavina. Po sastavu mogu biti blatne, blatno-kamene, vodno-kamene. Zbog toga imaju veliku rušilačku snagu, koja je nanijela mnogo šteta posebno u dolini Južne Morave, Nišave, Ibra, Vardara. Radi toga je neophodna zaštita od dejstva ovakvih vodotoka zbog čega se izgrađuju posebni objekti. Bujice su vezane za planinske oblasti. (1,45)

12. Osobine rječne vode

Rječna voda sadrži rastvorene i suspendovane materijale. Rječna voda sem vodonika i kiseonika sadrži još 45 hemijskih elemenata. Najveći dio tih elemenata u vodi sadržan je u neznatnim količinama. Poznavanje kvaliteta vode ima prije svega praktični značaj radi tumačenja njene upotrebljivosti za piće

i industriju, termoenergetiku, navodnjavanje. Svaki korisnik vode propisuje odgovarajuće kriterijume pa se vode različitog kvaliteta upotrebljavaju za napajanje parnih kotlova, za spravljanje betona ili za piće. Vode mnogih rijeka su postale veoma zagađene pod uticajem otpadnih voda naselja i industrije. Mnogi zagađivači, kao i oni koji se upotrebljavaju u poljoprivredi, djeluju toksično na živi svijet. Zato se kvalitet vode i stvara pod uticajem dva osnovna faktora (prirodni i antropogeni). Rastvorene materije u vodi se nalaze u obliku gasova ili rastvorenih elemenata, prostih ili složenih. U prirodnim rječnim vodama najčešće se nalaze 8 jona od kojih su 4 naelektrisana pozitivno - katjoni, a 4 negativno - anjoni. Najčešći katjoni u rječnim vodama su natrijum (Na^+), kalcijum (Ca^+), magnezijum (Mg^+) i kalijum (K^+). Najčešći anjoni u rječnim vodama su hloridi (Cl^-), sulfati (SO_4^-), hidrokarbonati (HCO_3^-) i karbonati (CO_3^-). Katjoni i anjoni spojeni čine različite soli, zapravo najveći dio rastvorenih materijala u vodi, kao što su: natrijum-hlorid, kalijum-hlorid, kalcijum-sulfat, magnezijum-karbonat, kalcijum-karbonat. Hemijski sastav rječnih voda je promjenljiv, različit u pojedinim djelovima vodotoka, i u različito vrijeme. Prema preovlađujućem sadržaju rastvorenih soli rječne vode stvaraju se u 6 osnovnih formacija, i to: silicijum-dioksidne, hidro-karbonatne, sulfatne, natrijumske, hloridne i kalcijumske. Prema prisustvu preovlađujućeg anjona (O. A. Aljekin) vode se dijele u tri klase i to: karbonatne, sulfatne i hloridne. Klase se prema preovlađujućem katjonu dalje dijele na: kalcijumske, natrijumske i magnezijumske. Voda većine rijeka pripada karbonatnoj klasi. (3.193)

Rijeke u mora i okeane odnose 2,2 milijarde tona rastvorenih soli godišnje. Drugi dio od 225 miliona tona rijeke odnose u basene sa unutrašnjim odvodnjavanjem. Ovako rastvorene materije se talože po dnu zatvorenih basena i svjetskog mora. Prema ukupnoj količini jona O. Aljekin je svrstao vode u 4 grupe i to:

- male mineralizacije, do 200 mg/l.
- srednje mineralizacije, 200 - 500 mg/l
- povišene mineralizacije, 500 - 1000 mg/l i
- visoke mineralizacije, više od 1000 mg/l.

Voda većine rijeka ima malu mineralizaciju. Prema nekim autorima prosječna mineralizacija rječne vode iznosi 63 mg/l.

Boja rječne vode se stvara pretežno pod uticajem lebdećih i rastvorenih materija, pa su vode kristalastih i magmatskih stijena bezbojne, kraške zelenkasto-plave, lesne i močvarne žuto-mrke a ledničke bjeličaste.

Providnost rječne vode je promjenljiva tokom godine i relativno je mala. Najmanja je pri obilnim padavinama kada u rijeke dospijevaju suspendovane materije. Ukus i miris vode obično su u prosjeku nepovoljniji nego kod podzemnih voda, našta često poseban uticaj mogu imati otpadne vode naselja, industrija ili slane vode u blizini mora.(3.193)

Temperatura rječne vode uglavnom zavisi od inteziteta sunčevog zračenja i promjenljiva je tokom godine čak i tokom dana. Najmanja temperatura rječne vode je izjutra a najveća popodne. Najveće dnevne temperature rječne vode kod nas utvrđene su u drugoj polovini jula i prvoj polovini avgusta. U hladnim podnebljima kao posljedica niskih temperatura vazduha i vode na rijekama se stvara led, koji ima uticaj na morfologiju korita, živi svijet, poplave, saobraćaj, hidrotehnička postrojenja i objekte. U stvaranju leda na rijekama razlikuju se tri faze: obrazovanje leda, zaleđivanje riječke površine i otapanje ledenog pokrivača. Trajanje zaleđenosti zavisi od geografske širine oblasti po kojoj rijeke teku, nadmorske visine sliva, i eventualnog termičkog zagađivanja vode. Rijeke sjevernog Sibira i sjeverne Kanade zaleđene su 7-8 mjeseci godišnje. Debljina leda na ovim rjekama iznosi i preko 2 metra. Na sjeveru Sibira se događa da čitav vodeni tok zamrzne, sve do dna korita kada potpuno prestaje oticanje vode. U Crnoj Gori je ova pojava rijetka. Otapanje leda može trajati od 10-45 dana. Pri otapanju, ledene sante mogu da pregrade rječno korito kada se stvara prirodna ledena brana. Ovakve ledene brane se nazivaju zatori. Ako se ove brane sastoje od smjese snijega i ledenih kristala onda se nazivaju zažori. Zatori i zažori uslovljavaju izdizanje vode i po više metara kada nastaju takozvane ledene poplave. (3,173)

13. Mogući izbor i primjena didaktičkih sredstava u obradi problematike

Savremeno društvo zahtijeva školu u kojoj je nastava orijentisana prema učeniku i upravo u takvoj školi moguća je primjena savremenih didaktičkih strategija koje učenike uključuju i osamostaljuju u nastavnom procesu. Savremeni sistem obrazovanja ponudio je modele nastave koji se zasnivaju na aktivnostima učenika prema njihovim individualnim sposobnostima za učenje. Da bi nastavu približili potrebama učenika i omogućili njihov optimalan razvoj, potrebno je između ostalog izvršiti izmjene u organizaciji rada na času. Nastavnik u savremenoj nastavi, pored ostalih uloga, dobio je i mogućnost da proučava, istražuje i provjerava svoj neposredan obrazovno-vaspitni rad. (16.123) On odabirom različitih nastavnih problema pristupa procesu naučno-istraživačkog rada i tako sopstvenu nastavnu praksu čini kvalitetnijom, raznolikom i sadržajnijom. Konkretizacijom uopštene uloge nastavnika traži da se navedu njegova svojstva u obradi fizičko-geografske i potamološke problematike.

1. Objašnjava svrhu i funkcije predloženog načina učenja;
2. Objašnjava vezu grupnog zalaganja učenika i ostvarenih rezultata;
3. Individualizira rad učenika i predlaže strateške elemente koji favorizuju klimu kooperacije i efikasne komunikacije;
4. Planira kognitivne i socijalne ciljeve i zadatke;
5. Definiše uloge i dužnosti učenika;
6. Posmatra interakciju unutar grupa i među grupama;

7. Orijentiše i pomaže učenike i grupe;
8. Kontrolirše proces kooperativnog učenja;
9. Pozitivnim povratnim informacijama grupama i individuama motiviše učenike na dalje kooperativno učenje;
10. Procjenjuje učeničko ponašanje u procesu kooperativnog učenja i njihov nivo stečenih znanja.

Navedene uloge nastavnika nijesu izdvojene, već su zavisne i međusobno povezane. Dok nastavnik planira i organizuje rada, on razmišlja o sposobnostima učenika, predznanju, interesovanju, stilovima učenja itd. Dok koordinira rad i saradnju učenika, nastavnik daje primjere odgovarajućeg ponašanja i odnosa prema drugima. Dok grupe izvještavaju pojedinačno, nastavnik je dužan da objedini ukupan nastavni sadržaj itd. U potpunosti je izvjesno da efikasnost nastavnog pristupa kooperativnog učenja u velikoj mjeri, pa možda i presudno zavisi od samog nastavnika. Polazeći od toga da je rad svjestan ljudski proces koji se sastoji od tri podjednako značajne etape: planiranja, realizovanja i vrednovanja, trebalo bi da učenike već u osnovnoj školi osposobimo za cjelovit rad, bez obzira na to da li njime izvršavaju lične ili zajedničke zadatke. Kako su sve navedene etape rada sadržane i u nastavi, takođe bi trebalo da pored nastavnika kao stručnjaka u njenom organizovanju, sudjeluju i ostali učesnici u nastavi – učenici. Zahvaljujući raznovrsnosti tematike, potamološki sadržaji su veoma pogodni za nastavnu obradu jer omogućavaju široku primjenu oblika i metoda rada i upotrebu didaktičkih sredstava. (9,111) Izbor didaktičkih sredstava zavisi prvenstveno od razvojnih mogućnosti učenika, prirode pojmova koja se formiraju i vaspitno-obrazovnog zadatka koji želimo da realizujemo.

Zaključak

Potamologija proučava položaj, tok i veličinu rijeke, njen vodni bilans, rijeke kao geološke faktore, fizičke osobine rječnih voda, biološke osobine i antropogeografski značaj. Predmet proučavanja potamologije su svi vodotoci na zemlji. Zadatak potamologije je proučavanja obrazovanja rječnih tokova, osobina slivova, korita i dolina, režima i vodnog bilansa i odgovarajuće kategorizacije, tipova rječnih tokova i izrada odgovarajućih karata i studija. Svrha potamologije je u otkrivanju najracionalnijeg iskorišćavanja vode. Potamologija se najprije razvila u okviru fizičke geografije. Pred kraj XIX vijeka ona se počinje izdvajati u zasebnu hidrološku disciplinu. Rijeke su oduvijek imale veliki značaj za život ljudi. Savremeno društvo zahtijeva školu u kojoj je nastava orijentisana prema učeniku i upravo u takvoj školi moguća je primjena savremenih didaktičkih strategija koje učenike uključuju i osamostaljuju u nastavnom procesu.

Literatura :

- Brković, Aleksa: *Razvojna psihologija*, Užice, 2000.
- Burić, Mihailo: *Osnovi hidrologije*, skripta, Nikšić, 1996.
- Doderović, Miroslav i Ivanović, Zdravko: *Okeanografija geografski aspekt*, Nikšić, 2008.
- Dukić, Dušan i Gavrilović, Ljiljana: *Hidrologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2006.
- Dukić, Dušan: *Hidrologiji kopna*, Naučna knjiga, Beograd, 1984.
- Gnjato, R., Stamenković, S.: *Uvod u geografiju*, Beograd, 2002.
- Hrvacević, Slavko: *Resursi površinskih voda Crne Gore*, Podgorica, 2004.
- Komlenović, Đurdica: *Evropska dimenzija u nasavi geografije*, Srbija i savremeni procesi u Evropi i svijetu, Geografski fakultet univerziteta u Beogradu, Beograd, 2005.
- Mastilo, Natalija: "Prilozi didaktici i metodici nastave geografije" *Zbornik članaka*, Sarajevo, 1984.
- Milojevića, Nikola, *Hidrologija*, Građevinska knjiga, Beograd, 1958.
- Potkonjak, M., Potkonjak, N.: *Pedagogija*, Beograd, 1983.
- Rakićević, Tomislav: *Opšta fizička geografija*, Beograd, 1991.
- Riđanović, Josip: *Geografija mora*, Meridijani, Samobor, 2004.
- Riđanović, Josip: *Hidrogeografija*, Školska knjiga, Zagreb, 1989.
- Romelić, Jovan: *Metodika nastave geografije*, Novi Sad, 2003.
- Rudić, B. Vujadin: *Metodika nastave geografije*, Beograd, 1998.
- Srebrenović, Dionis: *Primjenjena hidrologija*, Tehnička knjiga, Zagreb, 1986.
- Stepanović, Branko: *Principima opšte hidrologije*, Zavod za geološka i geofizička istraživanja, Beograd, 1962.
- Vasović, Milorad, *Karakteristične regije svijeta*, Beograd, 1971.

Izvori:

- *Mišljenja, ocjene i stavovi o nastavnim planovima i programima*, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2002.
- *Knjiga promjena obrazovnog sistema republike Crne Gore*, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2001.
- *Katalog znanja – geografija kao opšte obrazovni predmet*, Centar za stručno obrazovanje, Podgorica, 2001.
- *Obrazovni program za srednje stručno obrazovanje*, sl. List RCG, br. 44/2005.

**PATOMOLOGIC PROBLEMS AND THE NECESSITY
OF ITS TEACHING ACTUALIZATION IN ELEMENTARY
AND SECONDARY SCHOOLS**

Abstract:

Potamologia was first developed in the context of physical geography. Towards the end of the nineteenth century, it begins to stand out in a separate hydrologic discipline. Rivers have always had great significance for human life. The contents of potamologia are necessary to use when processing the Geography of Montenegro and certain continents and their physical and geographical characteristics. Modern society requires a school where teaching is students-oriented and only in such a school it is possible to apply modern didactic strategies that involve students in the learning process of becoming independent.

Keywords: potamologia, ice, air, teaching.

ПРИКАЗИ

Mr Vera ĐUKANOVIĆ

KAPITALNO DJELO: *Bibliografija Njegoš*, Institut za crnogorski jezik i književnost, 2013.

U izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost, povodom dvije stotine godina od rođenja velikog crnogorskog pjesnika, mislioca i vladara, Petra II Petrovića Njegoša, objavljeno je kapitalno djelo: *Bibliografija Njegoš*. Autori ove četvorotomne publikacije, u kojoj su popisana sva izdanja Njegoševih djela kao i djela o Njegošu, renomirani su bibliografi iz Nacionalne biblioteke Crne Gore „Đurđe Crnojević”.

Bibliografija koja se odnosi na Njegošev život i stvaralaštvo obuhvata imponzantan broj od preko 34.000 bibliografskih jedinica – članake, studije, monografske publikacije..., napisane na jezicima južnoslovenskih naroda, ali i na stranim jezicima, mada se spisak knjiga, studija, doktorskih disertacija, eseja, članaka o Njegošu svakodnevno uvećava.

Kako je rečeno u predgovoru *Bibliografije*, bibliografska građa o Njegošu mnogobrojna je i raznovrsna, jer su se njegovim književnim djelom bavili istraživači iz svih oblasti, tumačeći ga s različitih aspekata. Nije istraživano samo njegovo književno djelo već i život, porijeklo, političke i vladarske sposobnosti i odluke, jer je Petar II Petrović Njegoš bio najkompleksnija ličnost crnogorske kulturne istorije i za tako kratak život ostavio je neizbrisiv trag u cjelokupnoj našoj istoriji. Njegoš nije budio interesovanje samo naših istraživača, već i stranih, tako da se zapisi i knjige o njemu mogu naći i u inostranim bibliotekama, jer su mnogi putopisci XIX vijeka koji su tek otkrivali Njegoševu Crnu Goru bili zadivljeni ovim nesvakidašnjim vladarem male zemlje.

Predmet prvog toma *Bibliografije o Njegošu*, autora Ljiljane Đorđević: *Njegoš u južnoslovenskim kulturama: Njegoševa djela i djela o Njegošu* su monografska izdanja (knjige) i prilozi u njima objavljeni na našem i drugim

jezicima štampani u južnoslovenskim zemljama, u periodu od 1834. godine, kad je pečatan *Lijek jarosti turske* u Njegoševoj štampariji, pa do kraja 2012. godine. Prikupljenom građom autor je uspješno dao pregled radova o Njegošu, njegovom djelu, porijeklu, životu, književnoj, duhovnoj i političkoj djelatnosti kroz dugi period. Bibliografija je podijeljena na dva dijela: I *Djela Petra II Petrovića Njegoša* i II *Literatura o Petru II Petroviću Njegošu*.

Sva bibliografska građa složena je hronološki, poređana abecedno, tako da se iz godine u godinu može pratiti objavljivanje Njegoševih djela i interesovanje za to djelo. Prvi dio bibliografije, *Djela Petra II Petrovića Njegoša*, podijeljen je u dvije grupe: *monografske publikacije (knjige)* i *prilozi u knjigama*. *Monografske publikacije (knjige)* sadrže 604 bibliografske jedinice i predstavljaju popis svih jugoslovenskih izdanja Njegoševih djela, štampanih na prostorima nekadašnje Jugoslavije, bez obzira na jezik i pismo, obuhvativši period od 1834. do kraja 2012. godine.

U drugom tomu *Bibliografije Njegoš*, autorke Lidije Kaluđerović – *Njegoš u crnogorskoj periodici*, popisani su svi naučni prilozi, rasprave, studije, književne kritike, eseji, polemike, pjesme... koji su objavljeni u crnogorskim periodičnim publikacijama i zbornicima radova, kao i muzičko-scenske adaptacije Njegoševih djela. Na stranicama crnogorskih periodičnih publikacija i zbornika radova objavljeno je mnoštvo članaka u kojima je predstavljen Njegošev život, politički rad i njegova istorijska uloga. Brojnim prilogima naših eminentnih naučnih i kulturnih stvaralaca, objavljenih u crnogorskoj periodici, obilježene su Njegoševe jubilarne godine. Stogodišnjica Njegoševa rođenja 1913. godine obilježena je člancima čija sadržina govori o organizovanju i toku proslave koja je obilježena i van granica Crne Gore. Godine 1951. brojnim manifestacijama proslavljena je stogodišnjica Njegoševe smrti čija je centralna proslava održana na Cetinju, u organizaciji Odbora za proslavu Njegoševe stogodišnjice smrti.

Veliki je broj priloga u grupi *Savremenici o Njegošu i Crnoj Gori*, kao i književni radovi o Njegošu: poezija, proza, drame, eseji, anegdote motivski vezane za ličnost i djelo pjesnika, vladara i vladike... Naročito je brojna grupa koja se odnosi na komentare i objašnjenja stihova *Gorskog vijenca* i *Luče mikrokozma* – dvaju reprezentativnih Njegoševih djela, koja su zaokupljala najveću pažnju kritičara.

Kroz Bibliografiju se prati i izgradnja i otvaranje Njegoševa mauzoleja na Lovćenu, kao i dodjela najprestižnijeg književnog priznanja – Njegoševe nagrade za književnost, dok su posebno izdvojeni radovi sa simpozijuma, naučnih skupova, kongresa i drugih manifestacija, kao i radovi sa promocija knjiga, predavanja i književnih večeri. Interesantni su i razgovori o Njegošu sa našim istaknutim ličnostima iz kulture, književnosti, umjetnosti, nauke, politike – kao i reagovanja i polemike.

Treći tom *Bibliografije*, koju su sastavili Nada Drašković i Petar Krivokapić, sadrži studije i članke o Njegošu u južnoslovenskim periodičnim

publikacijama i zbornicima koji su objavljeni u periodu od 1833. do kraja 2012. godine. Prva bibliografska jedinica u ovoj knjizi je kratka vijest iz 1833. godine u kojoj se pojavljuje *Petar Petrović Njegoš, arhimandrit i upravitelj crnogorski i brdski* kao pretplatnik *Zabavnika*, prvoga srpskog almanaha. Godinu dana kasnije *Letopis Matice srpske* iz Novoga Sada, koji je tada izlazio pod nazivom *Serbski letopis*, donosi prikaz Njegoševa *Pustinjaka cetinjskog*, koji je pečatan u Štampariji crnogorskoj na Cetinju. Isti časopis je 1837. godine objavio Njegoševu pjesmu *Nelažni znak pameti narodoljupca* posvećenu Lukijanu Mušickom, datiranu: *u Beču, 5. julija srpskog 1837.*

Veliki broj jedinica odnosi se na dodjelu Njegoševe nagrade, koja je ustanovljena povodom sto pedeset godina od Njegoševa rođenja (*Politika*. 19. 12. 1962, str. 10). Njen prvi dobitnik je Mihailo Lalić za roman *Lelejska gora*. Taj događaj je propratila cjelokupna jugoslovenska štampa.

Takođe, autori su, koristeći svoje bogato iskustvo u izradi bibliografija i razrješavanju autorstva, kao što je to bio slučaj u popisivanju pjesnikovih portreta, uz koje, uglavnom, nema legendi o autoru, morali da ih identifikuju, kako bi bili pristupačniji korisnicima bibliografije. Autorstvo su, mahom, označavali u anotacijama. Radovi Anastasa Jovanovića zastupljeni su u najvećem broju bibliografskih jedinica. Zapisi govore da su Njegoševe portrete pravili: Josip Tominc, Johan Bes, August Princhofer, Andrej Morgunov, František Cigler, August Orou, Viliams, Anastas i Špiro Bocarić, Uroš Predić, Jovan Zonjić, Olja Ivanjicki, Dimitrije Popović i drugi.

Gorski vijenac podeseo je za pozorišno izvođenje. O tome svjedoči više od 170 bibliografskih jedinica. Sličao je i s *Lažnim carom Šćepanom Malim* (blizu 90 jedinica). Ta dva komada imali su velike uspjehe na Sterijinu pozornju i na scenama širom Jugoslavije. U bibliografiji su navođena imena glavnih aktera u tim predstavama: reditelja, glumaca, nagrađenih interpretatora.

Od Njegoševih pjesama najzastupljenija je pjesma *Noć skuplja vijeka* sa četrdesetak zapisa, potom *Pustinjak cetinjski* sa sličnim brojem jedinica i *Sablji besmrtnoga vožda (knjaza) Karađorđija, koju sam kupio u Beču 1. julija 1837. godine* (dvadesetak jedinica).

Mnoge pjesme su posvećene Njegošu, ili je sam pjesnik glavna tema o kojoj se govori. O njemu postoji dosta anegdota, a ima i više feljtona o crnogorskome vladici, pjesniku i vladaru.

U bibliografiji su navedene i fotografije koje su vezane za Njegoša. Oko fotoreportera su naročito privlačili Njegošev mauzolej, Njegoševa kapela, Njegoševa rodna kuća na Njegušima i Biljarda.

Četvrta knjiga *Njegoš na stranim jezicima*, autorke Anđelke Martinović, sadrži 1761 bibliografsku jedinicu. Već 1847. godine, iste godine kada je objavljen *Gorski vijenac*, engleski autor, Endru Arčibald Pejton preveo je i objavio dio njegovih stihova – što je prvi, istina parcijalni, prijevod *Gorskoga vijenca* na engleski jezik, i prvo njegovo prevođenje na neki strani jezik, dok je 1887. godine na ruskom jeziku objavljena opsežna i prva cjelovita

književnoistorijska i naučna monografija ruskoga akademika P. A. Lavrova *Petar II Petrović Njegoš – vladika crnogorski i njegov književni rad*, koja je bila i ostala najcitiranije djelo o Njegošu...

Prvi bugarski prijevod *Gorskoga vijenca* djelo je P. Ivanova 1891. godine, a tek nakon oslobođenja Bugarske od turskoga ropstva, Njegoševo pjesničko stvaralaštvo, a posebno *Gorski vijenac*, otkriva svu svoju ljepotu bugarskim čitaocima.

Njegoševe veze s Česima, koji su dali tri prijevoda *Gorskoga vijenca*, bile su žive i značajne. Prvi prijevod *Gorskoga vijenca* na češki jezik imamo od Jana Hudeca 1897. godine, drugi koji je objavljen u Velikem Meziriči 1903. godine uradio je Karel Kriri. Kvalitetnu studiju o Njegoševom desetercu, koja je objavljena u praškome časopisu *Slavia*, uradio je Frenk Volman, profesor uporedne slovenske književnosti u Bratislavi, 1930. godine.

Prvi integralni prijevod *Gorskoga vijenca* na engleski jezik djelo je Džejmsa Vajlsa, s predgovorom Vladete Popovića. Prijevod istoga djela koji je uradio Dano Mrkić objavljen je u Otavi 1985. godine, dok je onaj Vasa D. Mihajlovića objavljen u Kaliforniji 1986. Prijevod na engleski *Luče mikrokozma* autora Klarena A. Maninga objavljen je u Minhenu 1953. godine, dok je onaj Anice Savić-Rebac objavljen u Kembridžu, Masačusets.

Kao i mnogi strani autori i Francuzi su pisali o Crnoj Gori i Njegošu. Postoji nekoliko interesantnih zapisa o vladici Radu, koje je u pariskome časopisu *Le Siècle* 1853. godine dao njegov savremenik Belfon. Njegoš je u Francuskoj preveden parcijalno, sve dok 1917. godine nije objavljen *Gorski vijenac* u prijevodu Divne Veković, sa predgovorom Henrija de Renjia.

Italija je zemlja u kojoj je vladika Rade najviše boravio. Trst je grad u kome se najviše zadržavao prilikom svojih putovanja za Beč i Rusiju. *Lažni car Šćepan Mali* objavljen je u Trstu a štampan u Zagrebu, i to 1851. godine, nekoliko mjeseci prije smrti Petra II Petrovića Njegoša. Najplodniji prevodilac odlomaka iz *Gorskoga vijenca* bio je Jakov Čudina koji je najviše objavljivao u listovima *Gazzetta di Zara i Osservatore Triestino*, odakle su tekstovi preštampani i po drugim glasilima. *Gorski vijenac* se u italijanskome prijevodu Ivana Nikolića prvi put pojavio 1902. godine.

Švedski je bio jedan od prva četiri strana jezika na kojima se pojavio *Gorski vijenac*. Bilo je to u okviru obilježavanja stogodišnjice rođenja vladike Rada, 1913. godine u prijevodu Alfreda Jensena, kada je, uostalom, objavljeno i prvo crnogorsko izdanje ovog djela.

Kad je u pitanju Njemačka, *Gorski vijenac* objavljen je 1939. godine u prijevodu Katarine A. Jovanović, te 1963. godine u prijevodu Aloisa Šmausa, dok je prvi ruski prijevod *Gorskoga vijenca* djelo je G. A. Lukjanovskog iz 1887. godine,

Špansko izdanje *Gorskoga vijenca* potiče iz 1987. godine, u prijevodu Jorge Razmilić Vlahovića i Andrije Rajevića Bezmalinovića. U Švajcarskoj, u Ženevi, prvo izdanje Biblioteke jugoslovenske književnosti upravo je *Gorski*

vijenac objavljen 1917. godine sa predgovorom Uroša Džonića, dok je *Gorski vijenac* na mađarski preveden u časopisima *Délbácska i Bácsmegyei Napló*, a prvi cjeloviti prijevod uradio je Zoltan Čuka 1948. godine.

Na kraju svakog toma *Bibliografije Njegoš* dati su registri: *Autorski registar*, *Predmetni registar* i *Registar izdavača*, koji omogućavaju korisnicima bibliografije lakše snalaženje te brže i jednostavnije pronalaženje traženih bibliografskih informacija. *Autorski registar* sadrži abecedno poređana imena svih autora, koautora, priređivača, urednika i prevodilaca koji se pominju u bibliografiji. *Predmetni registar* obuhvata predmetne odrednice koje izražavaju sadržaj priloga u cjelini ili pojedine njegove djelove. Pojedini predmeti nijesu mogli biti izraženi samo odrednicom, pa sadrže tematske, vremenske ili geografske pododrednice. Ovaj registar upućuje na cjelokupnu literaturu o određenoj temi.

Na kraju svih tomova dati su *Bibliografski izvori i literatura*, što nije nevažno za ovakvu vrstu bibliografija. Tu su pobrojana sva izdanja kojima su se autori služili prilikom izrade Bibliografije, kao i brojni izvori iz kojih su popisane određene jedinice.

Bibliografija Njegoš namijenjena je, kako ističu autori, prije svega naučnim radnicima, istoričarima književnosti, istraživačima i entuzijastima koji žele da proniknu u duhovni, kulturni i naučni svijet kome je pripadao Petar II i sigurno će predstavljati dalji orijentir i podstrek za neka nova istraživanja i osvjetljavanja lika i djela najvećeg crnogorskog pjesnika, vladike i vladara, koji je obilježio prvu polovinu XIX vijeka i ostavio neizbrisiv trag u našoj kulturi i istoriji.

Novica VUJOVIĆ¹

KAPITALNA STUDIJA O RAZVOJU PISMENOSTI U CRNOJ GORI

(Božidar Šekularac, *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori*,
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje, 2014)

U izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost – Cetinje nedavno je objavljena knjiga *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori*² autora akademika Božidara Šekularca. Nastavak je to bogate izdavačke djelatnosti – 16. knjiga u Biblioteci *Montenegrina*. Kao recenzenti knjigu potpisuju Adnan Čirgić i Milica Lukić. Božidar Šekularac istaknuti je crnogorski historičar, tumač naše stare rukopisne građe i onomastičar. Vrijednim izdanjima kao što su *Dukljansko-zetske povelje* (1987), *Cetinjski ljetopis* (1993), *Tragovi prošlosti Crne Gore* (1994), zatim *Paštrovske isprave* (knj. III, 1993), *Dukljansko-crnogorski historijski obzori* (2000), *Toponimija opštine Bar* (2012) itd. autor je pridružio knjigu s pregledno datim fazama razvoja pismenosti u Crnoj Gori.

S obzirom na to da je mnogo vjekova minulo od perioda kad su naši preci primili pismo do XXI vijeka kad crnogorski jezik postaje ustavna kategorija te kad pravopis i gramatika crnogorskoga jezika zvanično ulaze u školske programe – knjiga koju ovde predstavljamo dragocjen je prilog crnogorskoj nauci i kulturi uopšte.

Da podšetimo. Dolaskom na ove prostore Sloveni ne zatiču puste prostore. Jezički slojevi nose tragove ilirskoga, grčkoga, zatim keltskoga, vlaškoga i drugih elemenata koji su nekad naseljavali Balkan ili na drugi način unosili svoje tragove u jezik Slovena. Latinsko-grčko-slovenska simbioza zasvjedočena je u starim natpisima i zapisima, potvrđuje Božidar Šekularac.

¹ Saradnik u nastavi na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

² Božidar Šekularac, *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2014, 512 str.

Od IX vijeka naši preci su hristijanizirani, a s primanjem hrišćanstva primili su i pismo. Dakle, prihvaćeno je slovensko pismo koje sada živi i u crkvenim obredima. Istorijskome razdoblju crnogorskoga jezika, kako ga određuje Vojislav P. Nikčević, pripadaju latinica, glagoljica i ćirilica. Tada se javljaju i začeci državne organizacije, te će ubrzo s razvojem kulture dukljanskih Slovena nastati prvi tekstovi naše književnosti. „Poznato je, na primjer, da se Barska arhiepiskopija u prepisci s rimskom kurijom služila beneventanom naših karakteristika, papskom minuskulom, karolinom, glagoljskim uglastim pismom i, konačno, humanistikom. Pored pismenosti na grčkoj, rimskoj i ćirilskoj osnovi, dolaskom Turaka javlja se i pismenost na arapsko-turskoj osnovi.“³ Autor ističe da su različiti politički i kulturni uticaji i preplitanja sa susjednim kulturama zasvjedočeni u nekim tekstovima i dokumentima, te su tako ti spomenici, ili samo njihovi djelovi, postali i dio istorije i kulture država u okruženju. Značajnu ulogu u srednjovjekovnim državama imala je crkva, a u Duklji su postojali brojni prepisivački centri i škole u crkvama i benediktinskim manastirskim kompleksima.

„Od kraja IX do XV vijeka bili su poznati prepisivački centri u Kotoru, Prevlaci (kod Tivta), Skadru, Bijelome Polju (crkva Sv. Petra i Pavla, Nikoljac, Podvrh), Pljevljima (Vrhobreznica), Morači, Đurđevim Stupovima, Koporinji i dr. (...) U doba Balšića i Crnojevića na obalama Skadarskoga jezera osnovano je više skriptorija: na Starčevu, Moračniku, Vranjini, Beški, Žabljaku, Cetinju...“⁴ Rezultat rada tih skriptorija jesu brojni rukopisi. Šekularac ih navodi hronološki i o svakome daje osnovne podatke. Iako je ovdje nemoguće sve spomenuti, navodimo nekoliko reprezentativnih spomenika: *Ljetopis Popa Dukljanina*, *Miroslavljevo jevanđelje*, *Vukanovo jevanđelje*, *Ilovička krmčija*, *Divoševo jevanđelje*, *Gorički zbornik*, *Vranjinsko četvorojevanđelje*, *Šestodnev Jelene Balšić*, *Četvorojevanđelje Manastira Nikoljac u Bijelom Polju*, *Četvorojevanđelje Sv. Trojice u Pljevljima* i dr.

„Original *Ljetopisa popa Dukljanina* na slovenskome jeziku nije sačuvan, ali zato imamo *Miroslavljevo jevanđelje* nastalo koju deceniju kasnije da svjedoči o nastanku pismenosti i kulture u Zeti u XII vijeku nezavisno od ondašnjih centara moći.“⁵ Dragocjene zaključke nudi Božidar Šekularac u poglavlju o *Miroslavljevom jevanđelju*, najreprezentativnijem spomeniku ćirilске pismenosti. Bavi se pitanjem imena glavnoga autora, odnosno „tajnopisa *Balsameleon*“⁶ i veli: „vjerovatno je ime pisara – Balša Primorac“.⁷ Manji dio teksta – dvije stranice – pisao je Grigorije dijak. Stranice nastale kao djelo glavnoga pisara čine spomenik na osnovu kojega potvrđujemo razvijene osobine

³ Božidar Šekularac, n. d., str. 15–16.

⁴ Božidar Šekularac, n. d., str. 19.

⁵ Božidar Šekularac, n. d., str. 143.

⁶ Božidar Šekularac, n. d., str. 138.

⁷ Božidar Šekularac, n. d., str. 138.

zetske ortografije. „Prvi pisar se držao zapadne orijentacije, dok se Grigorije okreće k istoku, jer se pod uticajem dinastije Nemanjića u Raškoj prekida sa Zapadom i dotadašnjim književnim tradicijama.“⁸ *Miroslavljevo jevanđelje* uzima se kao primjer ukrašavanja teksta. Rađeno je krajem XII vijeka za humskoga kneza Miroslava. Prešlo je dug put mijenjajući vlasnike sve dok se nije nakon Drugoga svjetskog rata našlo u Narodnom muzeju u Beogradu. Jedan list *Miroslavljevog jevanđelja* čuva se u Publicnoj biblioteci u Petrogradu.

Dakle, knjiga *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori* Božidara Šekularca nudi obilje dragocjenih podataka o najznačajnijim jezičkim i književnim spomenicima od srednjega vijeka do Njegoševa doba. Znatan broj rukopisa i djela već je bio opisan ili makar djelimično obrađen, pa je Šekularac te materijale pridružio spomenicima koje je sam opisao. Vrijedi ovim povodom istaći da još mnogo posla čeka naučnike, pogotovo kad imamo u vidu činjenicu da su nam neke stranice, pa i čitavi djelovi pojedinih tekstova, nedostupni ili uopšte ne znamo ko o njima „brine“. Vremenom su zauvijek izgubljeni značajni spomenici, te prioritet mora biti čuvanje i zaštita onoga što nije uništeno, oštećeno ili zloupotrijebljeno intervencijama na tekstu. Primjer *Moračke krmčije* s početka XVII vijeka, kao i rukopisa nastalih u Manastiru Morači dovoljno svjedoči o tome koliko ozbiljno je čuvano crnogorsko jezičko i kulturno nasljeđe. Božidar Šekularac uspio je doći do toga rukopisa. On navodi da je taj tekst svojevremeno Nićifor Dučić posudio od „jedne visoke osobe“ i dodaje: „*Moračka krmčija* se dugo vodila kao nestala, ali se od 90-ih godina XX vijeka nalazi u rukama mitropolita crnogorsko-primorskoga Amfilohija (koji mi ju je ljubazno pokazao da je pregledam u januaru 1992. godine prilikom jednog seminara na Cetinju). (...) *Moračka krmčija* je, prema svjedočenju A. Jovičevića, nestala iz Manastira još prije 1893. godine i dospjela na neki način u kolekciju rukopisa Radoslava Grujića, koja je po zavještanju priješla sa svom zbirkom u Biblioteku Srpske patrijaršije u Beogradu. Ovđe je i rukopis *Aleksandride Manastira Dobrilovina* kod Mojkovca. Još je drastičniji primjer i sudbina rukopisnoga blaga Manastira Morače koji je Vuk Karadžić, sa Vukom Vrčevićem, opustošio. Rukopisi koje su oni odnijeli (i prodali) nalaze se u Bečkoj dvorskoj biblioteci, Berlinskoj akademiji, Moskovskoj biblioteci, Puškinovoj biblioteci u St. Peterburgu (legat grofa Pogodina) i drugim mjestima đe ih je prodavao Karadžić.“⁹ I tako redom.

Kao što smo videli, sačuvan je i roman o Aleksandru Velikom. Mjesto nastanka rukopisa je Manastir Dobrilovina, „a naslovljen je KNJIGA ALEKSANDRA VELIKAGO CARA MAKEDONSKAGO SAMODRŽCA I GOSPODINA“.¹⁰

Knjiga *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori* potvrdila je da uz razvijene centre u antičkim gradovima na Crnogorskoj primorju i manastire na Skadarskoj

⁸ Božidar Šekularac, n. d., str. 137.

⁹ Božidar Šekularac, n. d., str. 246.

¹⁰ Božidar Šekularac, n. d., str. 308.

jezeru postoje bogati prepisivački centri i izvori pismenosti u središnjem i sjevernom dijelu naše zemlje (Berane, Gusinje, Bijelo Polje, Mojkovac, Manastir Morača, Manastir Piva, Manastir Ostrog i mnogi drugi). Ti značajni toposi crnogorske pismenosti i kulture u knjizi Božidara Šekularca obrađeni su kroz zasebna poglavlja o rukopisnim knjigama iz tih područja. Rezultati rada na pomenutim rukopisima olakšaće pristup zaključcima iz istorije jezika, dijalektologije i onomastike.

Posebna pažnja posvećena je epohi Balšića i Crnojevića i najznačajnijim događajima – prije svega Crnojevića štampariji, prvoj državnoj štampariji u svijetu, zatim ličnostima i jezičkim spomenicima toga doba. Veliki doprinos razvoju pismenosti dala je dinastija Petrović, kao i mnogi njihovi savremenici (prikazano je stanje do Petra II Petrovića Njegoša).

Na kraju knjige nalazi se indeks imena i bogat spisak izvora i korišćene literature.

U monografskoj studiji *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori* uspješno je opisan kontinuitet pismenosti u nas, ukazano na vrijednost tekstova koji su nastajali na crnogorskome jeziku, kao i na prožimanja crnogorske kulture i jezičkih sadržaja s kulturama koje su se razvijale u zemljama u okruženju. Božidar Šekularac ponudio je korisnu i neophodnu studiju i, čini se, više od svega obavezao nove generacije crnogorskih naučnika da odgovorno rade na izučavanju, publikovanju i adekvatnoj zaštiti spomenika koje smo naslijedili.

Slavko K. Šćepanović

DRAGOCJENA KNJIGA ZAHVALNIH POTOMAKA O UGLEDNIM PRECIMA

(Jelena Ivanović, Milica Kostić: *Bratstvo Pejović sa Njeguša – ogranak protojereja Sava Pejovića* (Monografija - knjiga I, Dokumenta - knjiga II); Drzavni arhiv Crne Gore, Cetinje, 2013.)

Jelena Ivanović i Milica Kostić, najmlađe praunuke protojereja Sava Pejovića sa Njeguša, a kćerke Savovog unuka Marka, dugogodišnjim radom, uz velike napore, i sa mnogo emocija, napisale su, priredile i izdale knjigu o uglednim precima, bratstvu Pejović sa Njeguša – ogranku protojereja Sava Pejovića, i posvetile je svojim starijim sestrama Stani i Ljubici „u znak neizmjerne ljubavi, zahvalnosti i poštovanja.“

Na hiljadu i sto stranica dvotomne knjige, autorke su smjestile obilje podataka i informacija o svom rodu i bratstvu Pejović, ogranku protojereja Sava Perova Pejovića, s velikim brojem raznih dokumenata (355 dokumenata arhivske građe iz Arhiva Mitropolije crnogorsko-primorske i Državnog arhiva Crne Gore (knjiga II), izvora i literature od 122 bibliografske jedinice, bibliografijom objavljenih radova o pojedincima i izvodima iz nekih radova o njima, kao i ogromnim brojem ilustrovanih fotografija).

Najviše prostora i pažnje u pomenutoj knjizi posvećeno je ogranku pradjeda autorki, protojereja Sava Pejovića, čiji su posljednji izdanci, po mušoj liniji, Jovo i Marko Mitrov Pejović, Savovi unuci, stric i otac autorki knjige. Po ženskoj liniji taj ogranak se produžava i širi preko Savovih praunuka, a Markovih kćerki: Stane, Ljubice, Jelene i Milice, i dalje preko njihove djece i unučadi.

Protojerej Savo Pejović bio je peti sin Pera Stojanova Pejovića iz njeeguškog sela Dugi Do. U djetinjstvu je drugovao s Njegošem. Njegoš ga

je, sa još nekoliko crnogorskih dječaka, školovao i pripremao za sveštenečki poziv. Kasnije ga je proizveo u zvanje protojereja. Kao svjetovna ličnost važio je za izuzetno istinitog i pravdoljubivog čovjeka. Zbog moralnih kvaliteta i ljudskih vrlina, uživao je veliki ugled, pa mu je povjeravano da određuje granice između sela i plemena. Njegovu riječ su svi bespogovorno slušali i poštovali. Pripadao je prvoj generaciji školovanih Crnogoraca. Za sve što je, u toku svoje pedesetogodišnje službe, uradio u Njegušima i za Njeguše, i u Crnoj Gori i za Crnu Goru, izdvaja ga iz hijerarhije sveštenika i svrstava u red najvećih intelektualaca, junaka i narodnih dobrotvora Njeguša i Crne Gore, u svom vremenu. Hroničari su zabilježili da je protojerej Savo Pejović, po službenom poslu, pješice išao sa Njeguša u Carigrad. Na tom putovanju, koje je trajalo dvadeset dva dana, razdro je dva para opanaka.

Njegoš je ostavio amanet da mu, po smrti, Savo održi opijelo i sahrani ga po crkvenim običajima. Savo je i krstio knjaza/kralja Nikolu. Učestvovao je u više ratova, gdje je pokazivao izuzetnu hrabrost. Dobitnik je Ordena Svetoga Save, Ratne spomen-medalje – pobjede krsta nad polumjesecom 1877–1878. godine, Njegoševe medalje za hrabrost i dr. O njegovoj smrti „Prosvjeta“ je objavila sljedeću vijest:

„Vrijedni sveštenuik dugodoljski, Savo Pejović iz Njeguša, u dubokoj svojoj starosti, poslije pedesetogodišnje svoje revnosne sveštenečke službe, 21. avgusta tekuće (1890) godine preselio se u vječnost.“

Imao je tri brata. Markile je poginuo u bici na Grahovcu 1858. godine. Jošo je bio konzul u Carigradu, a poginuo je na Omotiću, a Šćepan se zatvorio u manastiru Ostrog, sa bratom knjaza Danila, vojvodom Mirkom Petrovićem, i malom grupom boraca. Branili su Manastir od turskih napada.

Sva tri Savova sina bili su znameniti, obrazovani, hrabri i ugledni ljudi.

Đuro je završio Bogoslovsko-učiteljsku školu na Cetinju. Kao učitelj radio je u Prvoj osnovnoj školi na Njegušima, koja je bila smještena u kući Pera Jovetina Radonjića. Bio je veoma cijenjen i uvažavan, kako od prosvjetnih organa, tako i od strane učenika i njihovih roditelja. To potvrđuju izvještaji školskih inspektora, objavljeni u „Prosvjeti“ – najstarijem crnogorskom listu za crkvena i školska pitanja. Učiteljsku službu obavljao je krajnje savjesno i predano, što je bilo vema cijenjeno, ne samo u školskim i crkvenim krugovima, nego i šire.

Podržavao je i pomagao kulturne aktivnosti u svojoj sredini. Finansijski je pomogao izgradnju pozorišta „Zetski dom“ i obnovu Biljarde, na Cetinju. Za sveukupni rad i doprinos društvu i državi, Đuro je dobio više odlikovanja: Danilov krst V stepena sa diplomom, Orden za nezavisnost Crne Gore, dvije medalje, crnogorsku i rusku, i Spomenicu pedesetogodišnjice vladavine kralja Nikole.

Krsto je bio prvi crnogorski, u svjetskoj botaničkoj literaturi poznati i priznati botaničar. Preko četrdeset godina sarađivao je sa najpoznatijim evropskim botaničarima. U knjizi o biljkama Crne Gore, poznati češki botaničar

Jozef Rohlena, unio je sto četrdeset vrsta biljaka koje je na području Crne Gore sakupio i obradio Krsto Pejović. A u ponovljenom izdanju pomenute knjige unio je još 72 vrste. U novim izdanjima, a njih je bilo dvanaest, Rohlena je uvrstio ukupno tri stotine vrsta biljaka koje je sakupio i obradio Krsto. U uvodu jedne od tih knjiga, Rohlena je zapisao: „Pejović je jednostavan čovjek, koji je napravio čitav niz vrijednih pronalazaka i svojim revnosnim sakupljanjem stekao velike zasluge na području flore svoga zavičaja.“ Rohlena se Krstu odužio tako što je tri varijeteta nazvao njegovim imenom. Na taj način je „ime Krsta Pejovića za sva vremena ušlo u botaničku nauku“. Krsto je bio veoma cijenjen i kao ratnik. Za svoje zasluge na ratnim poprištima dobio je: Spomenicu Crnogorsko-turskog rata, Orden Svetoga Save, Spomenicu pedesetogodišnjice vladavine kralja Nikole i Spomenicu rata 1914-1918. godine. Dobio je veliko priznanje i u ovom vremenu. Pošta Crne Gore je, povodom 150 godišnjice njegova rođenja, 15. marta 2013. godine izdala prigodnu poštansku marku – *Scabiosa Ochroleuca var Pejovicii*.

I Mitar je bio izuzetno hrabar ratnik. Istakao se u više ratova, a u bici na Vučjem Dolu je teško ranjen. Od posljedica ranjavanja ostao je doživotni, teški invalid. Dobio je visoka ratna odlikovanja: Obilića medalju, Ratnu spomen medalju, Spomenicu Rusko-turskog rata 1876–1878. godine, i dr. Imao je sinove Jova i Marka, strica i oca autorki knjige, i četiri kćerke: Joku, Anđu, Iku i Maru.

Znamenita je bila i njihova sestra, Savova kćerka, Milica, jedna od prvih školovanih učiteljica u Crnoj Gori. Po završenom Đevojačkom institutu ruske carice Marije na Cetinju iz prve generacije, postala je „prva barska učiteljica“. Radila je 26 godina u tek osnovanoj Ženskoj osnovnoj školi u Baru, koju su pohađale učenice svih vjeroispovijesti: pravoslavne, rimokatoličke i muhamedanske. Tiha i nenametljiva, sa kulturnim manirima i moralnim vrlinama naslijeđenim od porodice iz koje je potekla, Milica Pejović, udata Dedović, zvana „barska učiteljica“, od svih školskih revizora dobijala je visoke ocjene za rad i odnos prema učenicima, učeničkim roditeljima i sredini, a to je sve zahtijevalo visok stepen angažovanosti i odgovornosti. Stekla je veliki ugled, tako da je ona jedina učiteljica u Crnoj Gori po kojoj danas jedna ulica u Baru nosi ime.

Dosta prostora i pažnje u knjizi je, razumljivo, posvećeno Savovim unucima, Mitrovim sinovima, Jovu (stricu) i Marku, ocu autorki knjige, i njegovoj supruzi Mari.

Jovo je kao dobrovoljac učestvovao u balkanskim ratovima. U bici na Tarabošu teško je ranjen u lice. Tokom liječenja na Cetinju obilazile su ga princeze Vjera i Ksenija, On je jedini Crnogorac kojega je Dvor slao na liječenje u Beč, ali je sve bilo bezuspješno. Ostao je slijep. Dobio je više priznanja za zasluge u ratu i rad u mirnodopskim uslovima: Spomenicu pedesetogodišnje vladavine knjaza Nikole, Krst za hrabrost iz Drugog balkanskog rata, Spomenicu rata 1914–1918, priznanje Saveza slijepih Jugoslavije.

Marko je bio ugledan čovjek i dobar domaćin. Posjedovao je najuzvišeni moralne osobine i ljudske kvalitete: hrabrost, postojanost, smjelost, strpljivost, istinitost, pravdoljubivost, požrtvovanost i humanost. Školovao se najprije u Srbiji, odakle je pošao u Čehoslovačku, kod poznatog botaničara Jozefa Rohlene, saradnika i prijatelja svog strica Krsta. Iz Praga je otišao u Ameriku radi zarade i stvaranja boljih uslova za život. Iz Amerike se vratio u Crnu Goru kao dobrovoljac, da bi učestvovao u crnogorskim oslobodilačkim ratovima. Ostalo je zabilježeno da je u Americi davao novac Crnogorcima koji su, kao i on, željeli da se kao dobrovoljci vrate u Crnu Goru i učestvuju u ratovima, ali nijesu imali svojih sredstava za povratak. Učestvovao je u Narodnooslobodilačkom ratu od 1941. godine. Poslije rata je aktivno učestvovao u dobrovoljnim radnim akcijama na izgradnji i obnavljanju oslobođene, ali porušene zemlje. Nosilac je više ratnih i mirnodopskih odlikovanja: Spomenice knjaza Nikole, Krsta za hrabrost iz Drugog balkanskog rata 1913, Odličje Glavnog štaba dobrovoljnih radnih akcija, i dr. Sa suprugom Marom imao je pet kćerki. Umro je od posljedica rata 22. decembra 1953. godine.

Markova supruga Mare rodom je iz poznate i ugledne porodice Radonjić sa Njeguša, od najbližih srodnika guvernera Radonjića. Kao dijete je bila internirana u logor Boldagason, u Mađarskoj. Rano je ostala bez oca, bez dva brata i bez dvije sestre. Živjela je sa majkom i bratom. Bila je mirna, tiha, pristojna, uljudna, pravična, odana, požrtvovana i gostoljubiva. Udajom prihvatila je i jednu veliku i tešku obavezu: da se brine o Markovom bratu Jovu, ratnom invalidu. A brinula se o njemu kao o rođenom bratu. Pored toga brinula je i o Markovim stričevima Đuru i Krstu u poznim godinama njihovog života.

Marko i Mare bili su lijep par, zgodni i stasiti. Živjeli su u ljubavi i slozi. Međutim, rat im je poremetio život i donio mnogo zla. Sve što su imali, izgorjelo je u vatri Trinaestojulskog ustanka 1941. godine.

Mare je umrla mlada, u četrdeset sedmoj godini života, 6. februara 1954. godine, samo četrdeset dva dana poslije smrti muža. Njihova najstarija kćerka Bosiljka umrla je kao dijete, a preostale četiri: Stane, Ljubica, Jelena i Milica ostale su siročad, bez oba roditelja, da se same brinu o sebi, i o Markovom bratu, a svom stricu Jovu, slijepom ratnom invalidu. Najmlađa sestra Milica je tada imala samo dvanaest godina. To je za mene najdirljivije mjesto u čitavoj knjizi, tim prije, i tim više, što sam sa Milicom učio u istoj školi, a sa Jelenom radio u istoj instituciji, na istim poslovima.

Četiri sestre, Stane, Ljubica, Jelena i Milica, u skladu s porodičnim tradicijama, ponosom i dostojanstvom, kao jedinim putokazima, hrabro i odlučno su krenule u život same, bez „roditeljske brige i topline, i bez bratske ljubavi i zaštite“, bez ičije podrške i pomoći. Imale su samo jedna drugu i međusobno su se ispomagale. Jedna drugoj su krčile put. Starije Stane i Ljubica bile su najveći oslonac, podrška i pomoć mladim sestrama. Kroz život su išle uspravno i časno. Hrabro i mudro. Odlučno i bez uzmicanja. I uspjesi

nijesu izostali. Postigle su i ostvarile mnogo: obrazovanje, zaposlenje, zavidan društveni status, znanje i zvanje. Udale su se u čestite porodice, za dobre i ugledne ljude, rodile, odgajile, vaspitale, školovale, i na pravi put izvele djecu. Svaka od njih ima po dvoje divne, školovane i primjerne djece. Danas su to odrasli, obrazovani i uspješni ljudi. I preko majki, produžeci loze protojereja Sava Pejovića.

Do izdavanja pomenute knjige, časne odive uglednog roda, njeгуških Pejovića, prauku protojereja Sava Pejovića, ispunile su još dvije svete obaveze prema svom rodu, prema svojim korijenima, prema bratstvu Pejovića. Obnovile su roditeljsku porodičnu kuću na Njeгуšima i, uz podršku i pomoć državnih i društvenih organa i organizacija, renovirale porodičnu kuću svog pradjeda, protojereja Sava Pejovića, koja je potom pretvorena u Spomen-dom bratstva Pejović na Njeгуšima u kome se, pored ostalog, nalazi i slika 19 odlikovanja iz navedenog ogranka.

U posebnom dijelu Monografije o tome je napisano, i o aktivnostima koje su vođene tokom posljednjih godina. Posebno je istaknuta zahvalnost Vladi Crne Gore, Ministarstvu kulture, državnim institucijama iz oblasti kulture, obrazovanja, nauke i pojedincima koji su na bilo koji način pomogli da se obnovi kuća stara više od 250 godina i objavi knjiga I,II (Monografija, Dokumenta). Dajući podršku oni su cijenili njen doprinos istoriji obrazovanja, duhovnosti, kulture, nauke i istoriji države.

Objavlјivanјem ove knjige, potomci i izdavač i ovim djelom doprinijeli su obilježavanju velikog jubileja – 200 godina od Njeгоševa rođenja.

Knjiga „Bratstvo Pejović sa Njeгуša – ogranak protojereja Sava Pejovića“ obimno je, po mnogo čemu specifično naučno i literarno svјedočanstvo o jednom bratstvu, i jednom ogranku toga bratstva, čiji sadržaj izlazi iz granica običnih porodičnih monografija i zavičajnih hronika. Ona je najljepši i najveličanstveniji spomenik koji su zahvalni potomci mogli podići svojim uglednim precima. Spomenik koji će postojati sve dok budu postojali potomci protojereja Sava Perova Pejovića, njeгуško bratstvo Pejović, Njeгуši, Crnogorci i Crna Gora.

Doc. dr Miroslav DODEROVIĆ

Prof. dr Zdravko Ivanović , ***Pravoslavni manastiri i crkve kao graditeljski objekti na području Kuča prije Drugog svjetskog rata***
(Izdavač: Geografski institut Filozofskog fakulteta, Nikšić 2014)

Izuzetno je veliki obim naučnih radova koje je dr Zdravko Ivanović saopštio naučnoj javnosti kod nas i u svijetu, stvorio je zamašno naučno djelo sadržano u 35 knjiga sa preko 10000 strana, objavio je 760 naučnih radova od čega je 80 u inostranim časopisima i zbornicima radova.

Monografija ***Pravoslavni manastiri i crkve kao graditeljski objekti na području Kuča prije Drugog svjetskog rata*** sadrži 276 str., podijeljena je na trideset tri cjeline.

Oblast Kuča ima relativno povoljne prostorne odlike svog geografskog položaja. Zahvata prostor sjeveroistočno od Podgorice. Za Kuče se može reći da predstavljaju brdsko-planinsku cjelinu. Jedino krajnji južni dio Kuča, zvani Doljani i Zlatica, predstavlja niziju. Zbog velikih visinskih razlika, klimatski uslovi u Kučima nijesu ujednačeni. Na jugu, prema Podgorici, zastupljena je blaga mediteranska klima, koja zahvata najveći broj sela u Kučima, ali kako se zemljište uzdiže stepenasto prema Komu, odnosno najvećim visovima, klima je sve oštrija i postepeno prelazi u planinsku. O najstarijem stanovništvu ovoga kraja vrlo se malo zna. Sve do dolaska Slovena u ove oblasti, o njima postoji vrlo malo podataka. Arheološki dokazi govore o postojanju starog stanovništva u tim oblastima. Ti dokazi su tzv. Gomile i Kiljani i ostaci starih crkava. Rimski hroničari govore da je u zemlji Labeata postojao grad Meteon ili Medeon (Medun), koji je jedan od najstarijih naselja na Balkanskom poluostrvu. Pobjedu nad Gencijem Rimljani su izvojevali 168. godine prije Hrista. Zapadno od Meduna, Rimljani su podigli poznati gradski i kulturni centar oblasti Prevalitanija, grad Dokleu (Dioclea). Iz tog središta širila se rimska kultura na okolna pokorena ilirska plemena tako da su ona sva do IV

vijeka nove ere romanizovana. Podjelom carstva u IV vijeku Doklea pripada Istočnom Rimskom carstvu. Kroz kučku oblast išla je važna saobraćajnica koja je povezivala Podgoričko-skadarsku kotlinu sa Raško-metohijskom oblašću. Preko Meduna je u srednjem vijeku išla važna drumska komunikacija koja je povezivala oblasti oko Podgorice sa Medunom i dalje preko Korita, Rikavca, Gusinja, Plava i dalje za Srbiju i povezivala Rašku i Zetu. Tim putem su išli vojnički trgovački karavani, prenošena pošta i drugi promet. Pravi put Via de Zenta je krak koji je polazio od Bara, Budve i Kotora, pa se preko planina spajao u jedan put koji se spuštao put Ribnice odnosno današnje Podgorice i tu se spajao sa putem koji je od Dubrovnika dolazio preko Onogošta. Dalje je kroz dolinu rijeke Cijevne išao za Plav pa dolinom Lima za Budimlje i Ras. Centralni put je oduvijek išao od Podgorice za Medun, Ubli, Kržanju, Stravče i planinu. Od ovog puta granali su se kraci za Bezjovo, Orahovo, Ocka Korita, Košticu i planinu Širokar i Rikavac i albansku granicu.

Prostor Kuča, počevši od praistorijskih vremena paleolita, neolita, metalnog doba, zatim ilirskog i helenističkog perioda, doba Rima i hrišćanskog perioda, pa preko Vizantije, domaćih dinastija, Venecije, Turske, perioda samostalnosti pa sve do današnjeg dana svjedoče o razvoju graditeljskog i kulturnog uticaja na ovim prostorima tokom vjekova. Najznačajniji kulturno-istorijski spomenik u Kučima je stari grad Medun, koji predstavlja jedan od najstarijih gradova na Balkanskom polustrvu. Pored njega u predjelu Kuča ima više crkava različite starosti. Među njima treba pomenuti staru crkvu na Ublima, koja se nalazi pored novije crkve Sv. Vaznesenja, sabornog hrama Kuča. Ova crkva, posvećena Sv. Jovanu Bogoslovu, po predanju potiče iz dvanaestog vijeka, ali nije sačuvan ni jedan dokument koji svjedoči o tačnom vremenu njenog postanka. Na prostoru Kuča u doljanskoj ravnici, nalaze se i ostaci dvije velike crkve iz ranohrišćanskog perioda. Datiraju iz petog vijeka nove ere i smatra se da je na tome mjestu jedno vrijeme bilo sjedište zetske episkopije. Takođe u neposrednoj blizini Meduna nalazi se i muzej Marka Miljanova.

Padom najvećeg dijela današnje Crne Gore pod tursku vlast, crkveno graditeljstvo u unutrašnjosti potpuno zamire. Poslije obnove Pečke patrijaršije 1557. godine dolazi do oživljavanja graditeljstva. Tada počinju da se obnavljaju mnogi zapušteni manastiri i crkve i da se grade nove. Crkve iz toga perioda su većinom malih dimenzija. Majstori koji su ih gradili bili su iz redova domaćeg stanovništva koji su radili po obrascima srednjovjekovne arhitekture Zete i Raške. Postoje dva osnovna tipa crkvenih građevina iz toga perioda i to manje jednobrodne zasvedene građevine sa kupolom ili bez nje i tip trobrodne bazilike. Tipu jednobrodnih zasvedenih građevina sa kupolom ili bez nje pripadaju crkvenim građevinama jednostavnije konstrukcije sa skromnim stilskim obilježjima. Uglavnom su pravougaone građevine sa izdvojenim oltarskim prostorom i naosom. Građene su lomljenim ili pritesanim kamenom i mogu biti malterisane. Autor nam je približio 28 crkava i 2 manastira.

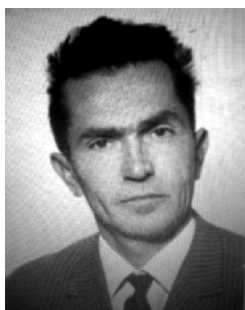
Kako autor ističe, pojam zaštite kulturnog nasljeđa veoma je obuhvatan. On podrazumijeva ne samo zaustavljanje propadanja kulturnog dobra tj. konzervaciju, nego i one aktivnosti koje su usmjerene na obnovu – restauraciju, potpuno obnavljanje – rekonstrukciju i oživljavanje – revitalizaciju. Uz ove aktivnosti zaštite kulturnog dobra idu i mnoge prpratne aktivnosti kao što su izložbe i predstave u okolini dobara. U procesu upravljanje kulturnim dobrima nezaobilazna je i uloga lokalne zajednice. Upravljanje dobrima kulturnog nasljeđa treba da bude vođeno i uz uvažavanje moguće koristi za lokalnu zajednicu, uz smanjenje mogućeg negativnog uticaja koji veći broj turista može imati na način života lokalne zajednice. Kao najznačajniji način za iskorišćavanje dobara kulturnog nasljeđa javlja se turistička djelatnost i to prije svega kulturni turizam.

Riječju, knjiga plijeni minucioznim analizama ogromne građe i činjenica, obiljem odabranih primjera, oštroumnim zapažanjima, ljepotom stila i jezika. Knjiga će poslužiti kao podstrek i drugim autorima da se posvete istraživanjima geokulturološke problematike i tako stvore bogat naučni i kulturni fond koji će postati osnova za uspostavljanje zdravih temelja nacionalnog prosperiteta.

IN MEMORIAM

DRAGOMIR PETRIĆ
(1923–2014)
STRUČNJAK VISOKOG UGLEDA I
ČOVJEK ZAVIDNE KULTURE

U novembru prošle godine otišao je u pamćenje profesor Dragomir Petrić, jedan od prosvjetnih poslenika koji je dao značajan doprinos razvoju i unapređenju prosvjetne djelatnosti u Crnoj Gori. Rođen je 1923. godine u Loznoj kod Bijelog Polja, đe je završio osnovnu školu. Gimnaziju je završio u Beranama, Višu pedagošku školu (grupa istorija i geografija) na Cetinju, a geografske nauke na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu 1953. godine.

Iako porijeklom iz Berana, radnu karijeru u prosvjeti otpočeo je u pljevaljskom kraju, najprije kao nastavnik u osnovnoj školi u Vrulji, a potom kao nastavnik Više realne gimnazije u Pljevljima. Od 1950. godine bio je direktor osnovnih škola u Boljanićima i Odžaku. Od 1952. radio je u svom kraju, u osnovnoj školi „Bajo Jojić“ u Andrijevici, a potom kao profesor u Gimnaziji u Ivangradu. Istovremeno (1953/54), izvodio je nastavu istorije i u Učiteljskoj školi u Ivangradu. U Gimnaziji je radio kao profesor jedanaest godina. Godine 1960. napravio je prekid i oko tri godine radio u Zavodu za prosvjetno-pedagošku službu u Ivangradu kao prosvjetni savjetnik za nastavu istorije i geografije, nakon čega se ponovo vraća u Gimnaziju. Nakon rada u Gimnaziji i Zavodu, imenovan je za sekretara SIZ-a obrazovanja Ivangrada. Bio je sekretar Odjeljenja za obrazovanje opštine Ivangrad, a od 1972. godine do odlaska u penziju (1987) radio je u Republičkom zavodu za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja. U Zavodu je obavljao poslove stručnog saradnika za planove i programe u Odjeljenju za istraživački rad i kao prosvjetni savjetnik za sistemska pitanja obrazovanja. Vrijeme rada u Zavodu poklapa se sa korjenitim

promjenama u obrazovnom sistemu, posebno u srednjem obrazovanju, a u skladu s Rezolucijom o samoupravnom položaju vaspitno-obrazovnog sistema, odnosno Rezolucije o uvođenju permanentnog obrazovanja koje je trebalo da postane osnova novog školskog sistema. Bio je duboko posvećen tom procesu, kritički ga sagledavao i analizirao, iznosio stavove i komentarisao u periodičnim publikacijama koje su izlazile u Crnoj Gori i šire. Samo na tu temu objavio je preko četrdeset radova u prosvjetnim listovima i dvadeset u stručnim časopisima. Bio je autor i rukovodilac određenih projekata na temu saradnje organizacija udruženog rada i škola.

Obavljao je i poslove sekretara Pedagoškog savjeta Crne Gore. Bio je čest predavač na seminarima za stručno usavršavanje nastavnika.

Objavio je više od dvjesto stručnih radova u raznim crnogorskim i jugoslovenskim prosvjetnim i stručnim listovima i časopisima. Posebno će biti upamćen kao pisac udžbenika istorije. Autor je dva udžbenika i koautor sedam udžbenika istorije za osnovnu školu. Napisao je knjigu koja za temu ima permanentno obrazovanje u radnim organizacijama. Učesnik je u realizaciji nekoliko istraživačkih projekata, među kojima je i projekat *Nastavnik i nastavna tehnologija*. Koautor je monografije *Ivangradska komuna*, a pred kraj života napisao je obimnu autobiografiju *Na talasima života* u kojoj je sumirao iskustva svoje prosvjetno-pedagoške karijere.

Za svoj rad dobio je više nagrada i priznanja, među kojima su i dva ordena rada: *Orden rada III reda*, *Orden rada sa zlatnim vijencem*, kao i veći broj zahvalnica, pohvala i novčanih nagrada.

Radovan Damjanović

MILUN ŠTURANOVIĆ
(1924 – 2014)
CIJENJENI STRUČNJAK I ČOVJEK
VISOKOG MORALNOG INTEGRITETA

U Nikšiću je u novembru prošle godine preminuo poznati i ugledni prosvjetni radnik, profesor geografije, Milun Šturanović. Rođen je u Ozrinićima kod Nikšića 1924. godine u brojnoj i za ono vrijeme imućnoj porodici. Osnovnu školu je završio u rodnom mjestu, Gimnaziju u Nikšiću, Višu pedagošku školu na Cetinju, a Prirodno-matematički fakultet (Katedra za geografiju) u Novom Sadu, đe je položio sve ispite na poslijediplomskim studijama.

Čitav radni vijek je proveo u prosvjeti. Radio je kao nastavnik u školi, a najveći dio radnog angažmana bio je na dužnosti direktora škola u Petrovićima, Plužinama i Nikšiću. U Nikšiću je bio na dužnosti direktora Vaspitno-obrazovnog centra svih osnovnih škola Opštine. U Međuopštinskom zavodu za prosvjetno-pedagošku službu u Nikšiću obavljao je duže vrijeme poslove prosvjetnog savjetnika za nastavu istorije i geografije. Na ovom radnom zadatku, kojeg je i posebno cijenio, došla je do punog izražaja njegova ličnost kao razboritog čovjeka, autoritativnog stručnjaka, koji je u svim postupcima i u saradnji sa drugima umio naći mjeru u ocjeni i dobrog i manje dobrog stanja. Znao je da ispoštuje druge, ali je umio i da ukaže na sve što nije dobro i što ne ide u korist bilo pojedinca, bilo društva.

Bio je učesnik mnogih stručnih i naučnih skupova na kojima je i sam uzimao učešće i saopštavao svoje radove.

Đe je god radio i bio na bilo kojoj funkciji, ostavio je trag odgovornog, tačnog, dosljednog i principijelnog radnika. Bio je oličenje poslovnosti i posvećenosti radu. Bio je uvijek spreman da pomogne i savjetuje drugog.

Nikad opšti interes nije podredio ličnom i sve što je predlagao imalo je za cilj da unaprijedi i poboljša postojeće stanje. Bio je čovjek širokih vidika, visokog moralnog integriteta, bogat po humanosti i solidarnosti. Ništa ga nije boljelo i vrijedalo kao ljudska nesolidarnost, oholost i bahatost. Bio je za čovjeka, a sam je bio veliki čovjek. Bila je privilegija sa njim raditi i saradivati. Od njega se uvijek imalo nešto novo i korisno čuti i naučiti.

Pored radnih obaveza obavljao je i niz drugih dužnosti u prosvjetnim, kulturnim i humanitarnim organizacijama i zajednicama. Aktivno je radio u mnogim društvenim tijelima i organizacijama. Učesnik je NOR-a.

Bavio se publicističkim radom. Objavio je više desetina stručno-pedagoških radova iz oblasti geografije i istorije. Autor je određenih studija, a napisao je i objavio dvije knjige u kojima se bavi demografijom, privrednim razvojem i istorijom Ozrinića. Ostala mu je u rukopisu treća knjiga posvećena rodnom mjestu u kojoj je posebno obradio prosvjetne prilike i razvoj školstva u ovom nikšićkom kraju.

Za svoj rad dobio je više nagrada, diploma i priznanja, među kojima su *Orden rada sa zlatnim vijencem* i *Medalja za vojne zasluge*.

Radovan Damjanović

ПОЗИВ НА САРАДЊУ СУГЕСТИЈЕ САРАДНИЦИМА

Поштовани сарадници,

Васпитање и образовање, часопис за педагошку теорију и праксу, објављује текстове у складу са захтјевима међународних стандарда разврстане у сљедеће категорије: оригинални (изворни) научни радови, прегледне научне и стручне радове. Часопис, поред ових радова, објављује прилоге: преводе, анализе, портрете, приказе, актуелне информације, оцјене, библиографије и слично из области васпитања и образовања. Позивамо на сарадњу са жељом да нам шаљете теоријске радове, резултате спроведених експерименталних истраживања, прилоге који говоре о иновираним наставном и васпитном раду у школи и остале стручне радове свих нивоа образовања. Пожељно је да аутор код достављања рада назначи према свом мишљењу којој наведеној категорији његов рад припада.

Објављују се само радови који нијесу раније објављивани, осим превода и преузетих радова, уз претходно прибављеном одобрењу.

Молимо ауторе да се приликом припреме рукописа придржавају сљедећих стандарда изложених у овом упутству:

а) Обим теоријског и истраживачког рада може бити највише до једног

ауторског табака, односно 16 стараница, нормалног прореда (30 редова на страници), изузимајући простор за резиме (abstract) и попис коришћене литературе. Други радови (портрети, прикази, информације, осврти, оцјене, критичке опсервације, библиографије и сл.) могу бити опсега од 2 до 5 страница.

б) Сви текстови треба да буду писани у текст процесору Microsoft Word, фонтом Times New Roman, величине слова 11.5 тачака, ширина слога 126 мм, висина слога 197 мм, проред 13,8.

ц) Рад се пише по сопственом избору латиницом или ћирилицом, а биће објављен у писму које одреди аутор.

д) Наслов рада треба да буде прецизан, сажет и јасан. Изнад наслова рада пише се име и презиме аутора, или више њих, а уз име треба ставити фусноту која садржи звање аутора и податке о раду: извод из докторске или магистарске тезе, извод из истраживачког пројекта и његов назив, као и друге битне податке о аутору и раду.

е) На почетку рада се налази концизан и информативан резиме на црногорском (српском, бошњачком, хрватском) језику до 15 редова који садржи циљ рада и саопштене основне резултате у раду. На крају резимеа навести до 6 кључних ријечи које су стручно и научно релевантне за презентирани садржај.

ф) Имена страних аутора у тексту се наводе у оригиналу или транскрибовано, фонетским писањем презимена, последије чега се име наводи изворно уз годину објављивања рада, нпр. Пијаже (Piaget, 1990). Ако се у раду користи чланак из неког часописа навод треба да садржи: име аутора, година издања (у загради), наслов чланка, пуно име часописа истакнуто курзивом, мјесто издања, број и број странице. Ако се наводи веб документ он садржи: име аутора, година, назив документа (курзив), датум кад је сајт посјећен и интернет адреса. На крају рада се прилаже списак литературе гдје библиографска јединица треба да садржи презиме и иницијале имена аутора, година издања (у загради), наслов књиге писан курзивом, мјесто издања и издавача.

Код цитирања и навођења извора (референци) препорука је да се користе АПА или Харвард систем.

г) Аутора рада уз своје име доставља Редакцији часописа контакт адресу, e-mail адресу и телефон, као и основне податке о радној ангажованости.

Рад који није припремљен по овим стандардима неће бити укључен у процедуру рецензирања о чему се аутор обавјештава.

Сви радови се анонимно рецензирају од стране најмање два рецензента. Радови се ијекавизирају. Редакција доноси одлуку о објављивању рада о чему обавјештава аутора у року од три мјесеца. Уредништво објављује радове неовисно од редослиједа приспијећа. Рукописи се не враћају.

Радове и прилоге доставити електронском поштом или на CD-у.

Радове слати на адресу:

Министарство науке – за часопис *Васпитање и образовање* -
Подгорица, Римски трг бб

или e-mail: casopis.mpin@mps.gov.me

radovan.damjanovic@mps.gov.me

snezana.jovanovic@mna.gov.me

РЕДАКЦИЈА